

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет

На правах рукопису

Шаюк Ольга Ярославівна

УДК 159.923.2

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ
У МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
Фурман Анатолій Васильович
доктор психологічних наук, професор

Тернопіль – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК	
СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА	9
1.1. Підходи, аспекти та рівні науково-психологічного аналізу	
толерантності як загальнолюдської проблеми	9
1.2. Толерантність як сутнісна характеристика професійного	
спілкування	27
Висновки до розділу	43
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ	
ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ	46
2.1. Мотиваційно-ціннісний компонент толерантності	46
2.2. Когнітивний компонент толерантності	64
2.3. Емоційно-вольовий компонент толерантності	77
2.4. Конативний компонент толерантності	92
2.5. Рефлексивний компонент толерантності	107
Висновки до розділу	119
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ	
ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ	
ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ	122
3.1. Методологія та методи конкретно-тематичного дослідження	
толерантності	122
3.2. Результати емпіричного дослідження особливостей формування	
толерантності у студентів-економістів та їх психологічний аналіз	144
3.2.1. Мотиваційно-ціннісний компонент	144
3.2.2. Когнітивний компонент	151
3.2.3. Емоційно-вольовий компонент	155
3.2.4. Конативний компонент	163

3.2.5. Рефлексивний компонент толерантності	166
Висновки до розділу	170
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177
ДОДАТКИ	192
Додаток А. Опитувальник «Повнота розуміння толерантності як психокультурного явища» (автори А. Фурман, О. Шаюк)	193
Додаток Б. Зведені результати опитування повноти розуміння студентами-майбутніми економістами ТНЕУ толерантності як психокультурного явища	196
Додаток В. Класифікація показників за шкалами «самовладання», «наполегливість», «індекс вольового самоконтролю» методики вольового самоконтролю Є. Ейдмана	202
Додаток Д. Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI, форма В)	203
Додаток Е. Каліфорнійський особистісний опитувальник	205
Додаток Ж. Тренінг «Формування професійної толерантності економістів» (основний зміст програми)	206
Додаток З. Навчально-рольові ігри	210
Додаток К. Акти реалізації	212

ВСТУП

Актуальність теми. Соціально-економічні та культурно-ціннісні перетворення, які відбуваються в країні у зв'язку з глобалізаційними та інтеграційними процесами, істотно підвищують вимоги до рівня підготовки студентів ВНЗ економічного профілю як майбутніх фахівців ринку праці та міжособистих ділових стосунків. Основна мета сучасної професійної освіти – це, передусім, підготовка компетентного спеціаліста, здатного до соціальних, економічних та міжкультурних форм діяння. На перший план у процесі навчання ставиться завдання не стільки привласнення знань і вмінь, скільки розвиток відповідних особистісних рис, потрібних для реалізації отриманих знань і набутого досвіду, готовність та спроможність кожного повно реалізувати свій професійний потенціал. До того ж в ієрархії критеріїв професіоналізму сучасного фахівця все більшого значення набувають системно організовані інтелектуальні, комунікативні, рефлексивні та моральні витoki, серед яких здатність до толерантної поведінки, готовність взаємодіяти і йти на компроміси й домовлятися мають чи не найбільший пріоритет.

На сьогодні існує певна науково-психологічна база, сформульовано коло ідей, положень та концепцій у висвітленні проблематики толерантності. Так, теоретичне обґрунтування сучасних підходів до вивчення толерантності, здійснене у працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як Г. Бардієр, О. Бичко, Н. Бахарєва, І. Бєх, Ж. Вірна, Я. Гошовський, Л. Засєкіна, З. Карпенко, О. Кихтюк, О. Клепцова, П. Лушин, В. Москалець, В. Рибалка, О. Стрельцова, М. Шугай, Т. Щєрбан та ін., що свідчить про доволі широкий діапазон її дослідження: толерантність як загальнолюдська та загальносуспільна цінність, як особистісна риса і властивість, особистісний смисл і ціннісна орієнтація, як групова норма і форма соціальної взаємодії, механізм спілкування і культура ведення діалогу, а також професійно значуща властивість спеціалістів, які працюють із людьми.

Водночас психологічні особливості формування толерантності студентів-економістів вивчені недостатньо, фрагментарно та без орієнтації на розкриття сутності толерантності і як окремого психокультурного явища, і як важливої риси сучасного спеціаліста. Загалом не існує чітко обґрунтованої системи формування толерантності фахівців економічного профілю, незважаючи на об'єктивну потребу в них. Такий проблемний стан зумовив вибір теми нашого дисертаційного дослідження: «Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану наукової роботи Тернопільського національного економічного університету в межах науково-дослідницької теми «Соціогуманітарна мислєдїяльність як методологічна основа соціальної роботи» (держреєстраційний номер 0109U000042). Роль здобувача у розробці цієї теми полягає у вивченні толерантності як соціокультурного явища.

Тему дисертації затверджено вченою радою Тернопільського національного економічного університету (протокол №4 від 30.11.2009 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні АПН України (протокол №8 від 22.12.2009 р.)

Мета дослідження – вивчити психологічну структуру професійної толерантності студентів ВНЗ економічного профілю й емпірично дослідити психологічні особливості її формування.

Відповідно до сформульованої мети передбачено вирішити такі **задачі дослідження**:

1. Висвітлити теоретико-методологічні засади психологічного пізнання толерантності як соціально-культурного явища.
2. Системно обґрунтувати структуру толерантності особистості та психологічні особливості її покомпонентного розвитку в майбутніх економістів.

3. Емпірично дослідити психологічні особливості формування професійної толерантності студентів-економістів і проаналізувати одержані результати.

Об'єкт дослідження – толерантність особистості як інтегральна психологічна риса майбутніх економістів.

Предмет дослідження – психологічні особливості формування професійної толерантності у студентів-економістів.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування таких методів: *теоретичних* – аналіз, порівняння, абстрагування, систематизації, підпорядкованих завданню сутнісного вивчення толерантності, *емпіричних* – спостереження, опитування, бесіди, тестування (для визначення мотиваційно-ціннісного компонента толерантності, у тому числі й виразності термінальних вартостей (власний престиж, високе матеріальне становище, креативність, активні соціальні контакти, саморозвиток, досягнення, духовне задоволення, збереження індивідуальності), а також їх наявність у різних сферах життя студентства – навчання й освіта, сімейне та громадське повсякдення, захоплення – «Опитувальник термінальних цінностей» (ОТеЦ) І. Сеніна; для діагностики мотиваційної структури – «Методика вимірювання мотивів і мотивації» В. Мільмана; для розпізнавання когнітивної складової толерантності – опитувальник «Повнота розуміння толерантності як психокультурного явища» А. Фурман, О. Шаюк; для визначення емоційно-вольового компонента толерантності, щонайперше емоційної стійкості, врівноваженості, самоприйняття, емпатії, поведінкової гнучкості та психологічної спрямованості, самовладання та наполегливості – Каліфорнійський і Фрайбурзький особистісні опитувальники і тест-опитувальник вольового самоконтролю Є. Ейдмана; для вивчення конативного компонента толерантності, у тому числі життєвих стратегій – опитувальник «Стратегії самоствердження особистості» (ССО) Є. Нікітіна, Н. Харламенкової; для поглибленого аналізу рефлексивного компонента толерантності, передусім

для обґрунтування рівнів рефлексивності – психодіагностична методика «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А. Карпова–В. Пономарьової) та *статистичних* – кореляційний аналіз за критерієм r Пірсона (для встановлення взаємозв'язку показників емоційно-вольового компонента толерантності).

Наукова новизна одержаних результатів:

уперше: подано систематику методологічних підходів до вивчення толерантності; обґрунтовано п'ятикомпонентну структуру професійної толерантності майбутніх економістів (мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий, конативний, рефлексивний) та охарактеризовано психологічні особливості її розвиткового перебігу й формування у студентів економічних ВНЗ;

удосконалено: теоретичні засади та методологічні процедури психологічного пізнання толерантності як соціокультурного явища; організаційно-процесуальні схеми емпіричного дослідження компонентів професійної толерантності;

подальшого розвитку набуло: змістовно-значеннєве наповнення понять «толерантність», «професійна толерантність», «самотолерантність», «інтолерантність», «толерантність професійного спілкування»; дослідження психоформуального впливу чотирьох груп експериментальних умов формування професійної толерантності студентів-економістів.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати дослідження можуть бути використані: 1) професорсько-викладацьким складом ВНЗ економічного профілю для формування професійної толерантності студентів; 2) практичними психологами ВНЗ для діагностики і дослідження толерантності; 3) керівниками підприємств задля створення толерантної атмосфери у виробничих відносинах; 4) викладачами університетів під час проведення навчальних занять із дисциплін «Соціологія», «Психодіагностика», «Психологія відповідальності», «Психології і педагогіка» (для економічних ВНЗ) тощо.

Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес Тернопільського національного економічного університету (довідка про впровадження №126-24/2053 від 03.10.2011 р.), Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя (протокол №2 від 8.09.2011 р.).

Особистий внесок здобувача. У науковій статті «Ділове спілкування як складова професійної компетентності сучасного спеціаліста», що написана у співавторстві з Л. Мельник, особистий внесок здобувача полягає у здійсненні аналізу толерантності професійного ділового спілкування як багаторівневої професійно значущої характеристики особистості та діяльності сучасного спеціаліста економічної сфери.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорено та схвалено на: п'ятій всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання лінгвістики, літературознавства та інноваційної методики викладання іноземних мов» (Тернопіль, 2011 р.); наукових конференціях професорсько-викладацького складу Тернопільського національного економічного університету «Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в постстабілізаційний період» (Тернопіль, 2007 р., 2008 р.).

Публікації. Основні результати дослідження надруковані у 9 наукових працях, із них 6 наукових статей – у виданнях, що включені до переліку фахових у галузі психології.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА

1.1. Підходи, аспекти та рівні науково-психологічного аналізу толерантності як загальнолюдської проблеми

Бурхливі соціальні процеси, які відбуваються у світі на сучасному етапі розвитку суспільств, характеризуються неоднозначністю та суперечливістю, і тому актуалізували проблему дослідження феномена толерантності вченими різних країн. Після того, як Організація об'єднаних націй з ініціативи ЮНЕСКО проголосила 1992 рік «Міжнародним роком толерантності» і 16 листопада 1995 року була підписана «Декларація принципів толерантності», питання проблематики толерантності, розмаїття культур, відмінностей між людьми стали предметом обговорення на численних конференціях як регіонального, так і міжнародного масштабів. Тематика, рівні та аспекти вивчення цього явища підтверджують наявність найрізноманітніших його інтерпретацій, розкривають багатоплановість і неоднозначність значеннєвого наповнення самого поняття «толерантність».

Прийнята «Декларація принципів толерантності» констатує, що ми живемо у вік глобалізації і все більшої мобільності, швидкого розвитку комунікацій, інтеграції і взаємозалежності, великомасштабних міграцій та переміщення населення. Тому ескалація конфліктів, будь-які прояви інтолерантності чи навіть неготовності до толерантності потенційно ведуть до неуспіху в соціальному та економічному розвитку, загрожують своїми деструктивними наслідками всьому світу.

Цілком закономірно, що сьогодні ідея толерантності обговорюється в державно-правовому, етико-філософському, політико-ідеологічному,

психолого-педагогічному, соціологічному та інших аспектах. Водночас така багатоаспектність вивчення зумовлює немало складностей і протиріч у розумінні цього феномена: з одного боку, вчені згодні, що толерантність є чеснотою, цінність якої важко заперечити, з іншого – не всі одностайні в думці про межі, ліміти, форми вираження й узагалі – у трактуванні засновків, передумов, чинників та механізмів дії-перебігу цього суто людського явища.

У будь-якому разі очевидно, що поняття «толерантність» описує складне соціопсихологічне явище, котре на сьогодні є актуальним мульти- і міждисциплінарним об'єктом дослідження. Так, Дж. Лорсен, залежно від сфери наукового знання, виділяє такі типи толерантності: психологічну (милосердя, співчуття, ввічливість, стриманість і милість), правову або юридичну (перше принципове вивільнення від державної релігії), богословську та догматичну (толерантність широких богословських переконань до протилежних поглядів усередині них) та еклесіологічну (терпимість панівної церкви до інших церков) [60]. К. Жмирова характеризує основні види толерантності, зважаючи на об'єкти, до яких найчастіше вона виявляється як нетерпимість, а саме толерантність до [34]:

- особистісних особливостей іншої людини (міжособистісна);
- інших поглядів, ідей, думок (інтелектуальна);
- іншого етносу (етнічна);
- іншої віри (конфесійна);
- іншої культури (міжкультурна);
- іншої статі (гендерна);
- іншої сексуальної орієнтації (сексуальна);
- іншого стану здоров'я (медична);
- з) іншого віку (вікова);
- і) іншої соціальної групи (соціальна).

У зв'язку з цим, на наш погляд, є підстави виокремити види толерантності за двома критеріальними ознаками – за науковим

упредметненням і за об'єктами нетерпимості (рис. 1.1). Як підсумок такого критеріального розмежування отримуємо два основних аспекти вивчення толерантності – як предмета наукового пізнання і як об'єкта практичної мислєдїяльності.

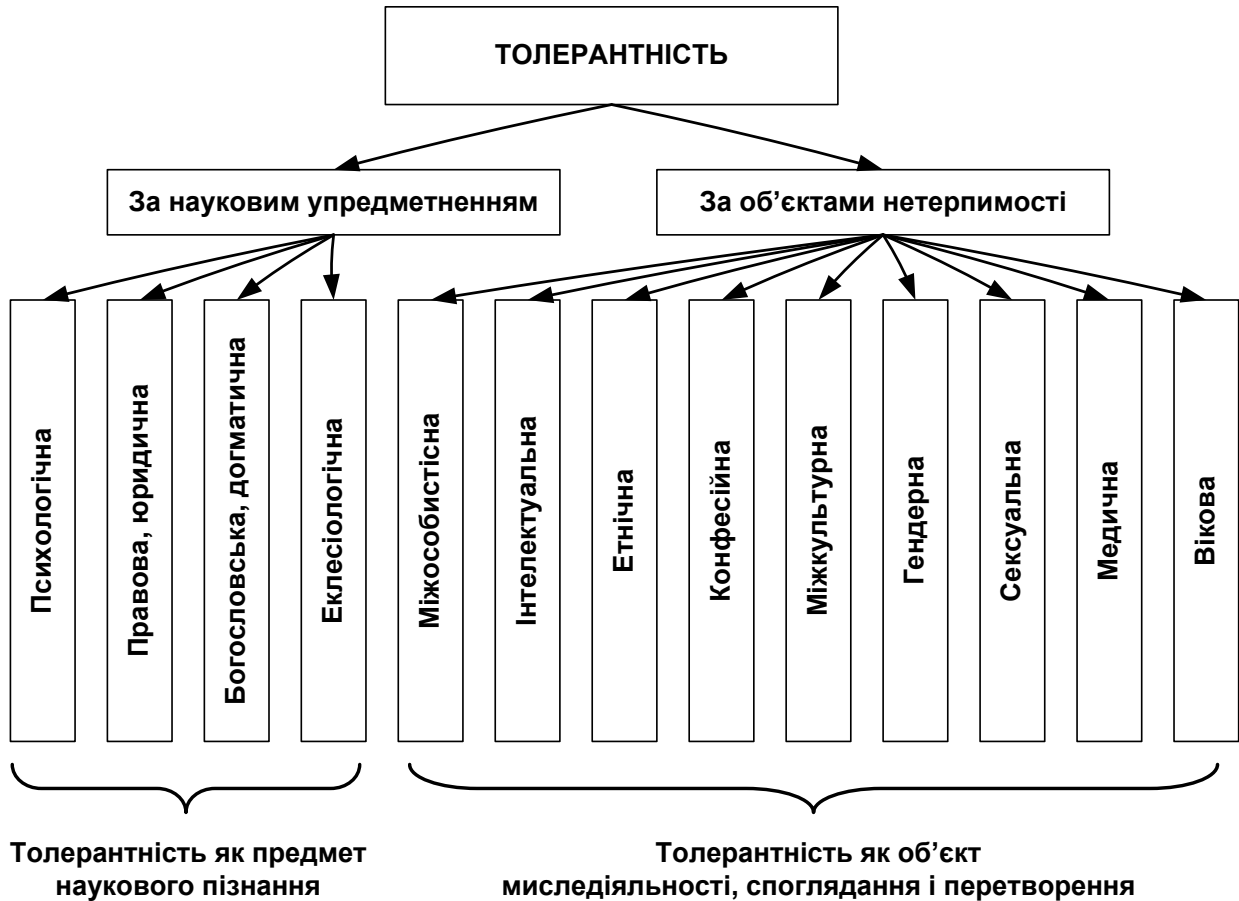

Рис. 1.1. Види толерантності у соціогуманітарному пізнанні

На своєрідне осмислення проблеми толерантності у філософії, соціології, етиці, психології, медицині і біології, математиці та логіці вказує О. Клепцова [44]. Це дає нам підстави за принципом подвійної кватерності [109] визначити основні рівні наукового аналізу толерантності як загальнолюдської проблеми (рис. 1.2). Відповідно по-різному тлумачать поняття «толєрантність» і більшість сучасних словників. Найчастіше термін «толєрантність» розглядається як

синонім терпимості. «Новий тлумачний словник української мови» за редакцією В. Яременка, О. Сліпушко дає наступне трактування слова «толерантний»: це той, хто поблажливий, терпимий до чийось думок, поглядів, вірувань тощо [72]. «Філософський енциклопедичний словник» розглядає «толерантність» як «ознаку впевненості у собі й усвідомлення надійності особистих позицій, ознаку відкритого для всіх ідейного впливу, який не боїться порівнянь з іншими поглядами й не уникає духовної конкуренції» [103, с. 457].

Багатозначне тлумачення поняття «толерантність» дає «Великий психологічний словник»: це – «установка ліберального прийняття моделей поведінки, переконань, цінностей іншого», «переносимість ліків», нарешті «здатність витримувати стрес без серйозної шкоди для себе» [19]. Розширене і, на нашу думку, найбільш влучне визначення толерантності дає «Словник з етики». Толерантність – моральна риса, яка характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичаїв і поведінки інших людей.

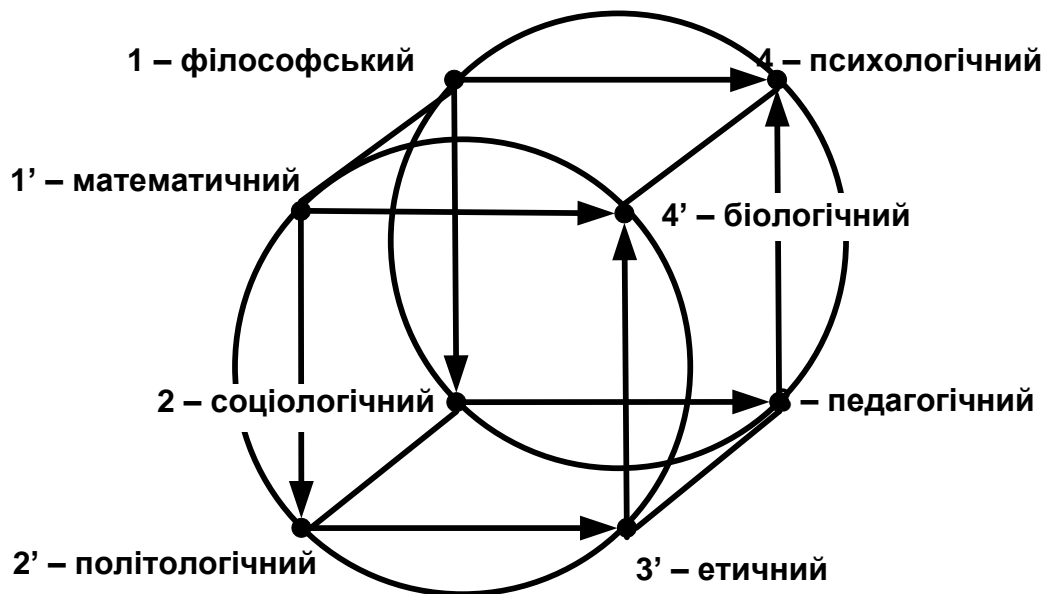

Рис. 1.2. Рівні наукового аналізу толерантності як загальнолюдської проблеми

Виявляється у прагненні досягнути взаємного порозуміння й узгодження різноманітних інтересів і поглядів без застосування тиску, переважно методами роз'яснення та переконання [91]. С. Гончаренко у «Педагогічному словнику»

розглядає толерантність як терпимість до чогось, скажімо, до чужої позиції, думки, до чужого переконання [98].

Наведений калейдоскоп визначень того, що являє собою явище толерантності, і який зміст поняття, що описує це явище, вказує на те, що саме толерантність потребує комплексного аналізу і як явище-риси, і як методологічна категорія. Звідси очевидно, що в сучасній науковій літературі існує багато підходів до вивчення феномена толерантності. Основними методологічними орієнтирами на сьогодні є аксіологічний, ідеально-типологічний, конфліктологічний, онтолого-історичний та екзистенційно-гуманістичний (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Основні методологічні підходи до обґрунтування толерантності у соціокультурному контексті

У змістовому форматі вищевказаного для нас важливо, що кожен із цих орієнтирів містить психологічну складову як найбільш значущу для його розвитково-функціональної наявності, реального уможливлення. Так, скажімо, цілком природно, що аксіологічний підхід є найбільш поширеним у вивченні феномена толерантності. Адже толерантність в усі часи вважалась однією із основних цінностей суспільства й передумовою розвитку людських контактів

на різних рівнях. Однак, відстежуючи процес становлення толерантності, дослідники відмічають, що раніше, а саме в епоху Середньовіччя, вона була радше інструментом запобігання конфліктів, а не «цінністю у собі». Перехід від інструментального до ціннісного її розуміння відбувся в епоху Реформації [121]. Цьому сприяли зміни в духовних парадигмах того часу, а саме зміни у розумінні взаємин між людиною та соціумом і різними соціальними групами, які спричинили постановку проблеми індивідуальності та невідчужуваності права на життя і пошуку кожною людиною власного шляху до істини, як і права на помилку. Ці зміни стали підставою перших офіційних декларацій принципу толерантності [31].

Нині аксіологічний підхід до толерантності головно визначається спрямуванням глобального розвитку в напрямку переходу від культури насильства до культури миру та злагоди й цілком природно передбачає утвердження в міжнародному співтоваристві принципово нової парадигми. «Толерантність як цінність базується не на протистоянні, а на співіснуванні з іншим, не на запереченні, а на визнанні іншого, не на покірній терпеливості до насильства, а на його подоланні» [42, с. 178].

І все ж, незважаючи на досить тривалу історію утвердження ціннісного підходу до розуміння цього явища, сама вагомість толерантності сьогодні вже сприймається не так однозначно. А тому в науковій літературі, особливо західній, не припиняються дискусії з цього приводу. У зв'язку з цим виділяють два погляди – комунітаризм і теорію відмінностей, що обстоюються головним чином постмодерністами та феміністами. Комунітаристи апелюють до толерантності через зруйнування традиційних для соціуму цінностей, а прихильники теорії відмінностей вважають, що толерантність як вартість вижила себе, і причину цього вони вбачають у «плюралізмі цінностей», який немов унеможлиблює будь-який консенсус чи злагоду в суспільстві. Таким чином виняткова значущість толерантності заперечується, мовляв вона не відповідає традиційним цінностям тієї чи іншої культури [32].

Зокрема, один із теоретиків цього напрямку, П. Ніколсон, вважає, що «толерантність є чеснота утримання від використання сили для втручання в думку чи дію іншого, якщо б вони й відхилялись у чомусь важливому від думки чи дії суб'єкта толерантності, причому навіть тоді, коли останній морально з ними не згоден» [65, с. 3]. Отож науковець бачить у толерантності безперечне благо й особливу добродієність кращих людей та суспільств, закликає до її примноження в нашому недосконалому світі. Загалом ціннісні важелі пронизують проблему толерантності у розвідках багатьох німецьких учених. Так, І. Бубіс витлумачує толерантність (Toleranz) як терпимість (Duldung), яку сильніший проявляє стосовно релігії, світогляду, походження, національності, кольору шкіри та історії іншої, більш слабкої людини, і характеризує її як основоположну цінність демократичного суспільства [157].

Серед характеристик толерантності як загальнолюдської цінності зустрічаються і роздуми про толерантність як цінність конкретної держави, нації, міжцивілізаційних відносин, де вона розглядається як феномен людської суб'єктивності і являє собою окремий вид реальності, особливий вид ковітального буття. «Феноменологічний опис толерантності – це опис «буття – у свідомості» як абсолютно специфічного «буття – в...» [18].

З аналогічних позицій характеризує толерантність український дослідник Є. Бистрицький. Наголошуючи на кризі класичного та модерного підходів до толерантності, він робить висновок про те, що за сучасних умов толерантність означає можливість знаходження у ситуації паралельного співіснування з усім інакшим. Так визначаючи толерантність, науковець указує на культурні світи індивідів, тобто на локальний спосіб буття людей, на їхню повсякденність, яка максимально визначає їх поведінку та зв'язки у суспільстві, – особисті переживання, розуміння сенсу життя, почуття страху й т. ін. [15]. Ось чому міжнаціональні й етнокультурні зіткнення в країнах СНД після розпаду СРСР, як і в інших частинах світу, треба розглядати, на його думку, глибше – як конфлікти культурних світів життя, різних способів буття людей. Додамо, що

представник одного із визнаних напрямів філософії ХХ ст. – феноменології – Е. Гуссерль теж розглядає толерантність залежно від культури, й у зв'язку з цим доводить, що будь-яка стриманість у власних діях виявляється принципово залежною від значень тієї культури, котра є персоніфікованим життєвим світом (Lebenswelt) [29].

Відмітимо також той факт, що толерантність як цінність важлива у тому відношенні, що їй притаманна активна позиція у ставленні до чужого-іншого. Більшість авторів, котрі пишуть про толерантність, указують на її сутнісну несхожість з індиферентизмом. Так, А. Погодіна, підкреслюючи виняткову вагомість толерантності в активному ставленні до іншого, заявляє, що толерантність – категорія далеко не пасивна, адже це не тільки повага інших за відсутності своїх власних цінностей, але й категорія активна, що передбачає розширення кола особистісних орієнтацій за допомогою позитивної взаємодії з іншим [76].

На активний характер толерантності вказує й П. Гарнсей, констатуючи, що її не можна плутати з індиферентністю, апатією чи пасивною поступливістю [151]. Натомість Б. Уільямс вважає, що саме тому, що толерантність «тягне за собою напруження між відданістю своїм поглядам і визнанням переконань інших, вона не тотожна втомі чи просто байдужості» [97, с. 10]. Подібні думки висловлює Г. Дж. Далкаурт: «Толерантність потрібно відрізнити від індиферентності, яка допускає щось лише через те, що вважає це неважливим» [147, с. 11]. Водночас підкреслимо, що саме з активної позиції декларується толерантність ЮНЕСКО. «Толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Толерантність – це передусім активна позиція, яка формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. У жодному разі вона не може бути виправданням посягання на ці основні цінності, котрі повинні виявляти кожна людина, групи людей та держави» [30, с. 3].

Отже, аналіз толерантності у рамках аксіологічного підходу дає змогу виділити такі ознаки феномена «толерантність»: цінність, співіснування,

подолання, терпимість, безконфліктність, визнання за іншими права на володіння істиною, активна позиція, основа для духовного зростання.

Ідеально-типологічний підхід бере свій початок у філософії І. Канта, ґрунтується на концепції природних індивідуальних невідчужуваних прав. Кант відходить від проблеми моральної спільності індивідів через те, що закони моралі, сформульовані ним, і перш за все категоріальний імператив, діють в універсальному світі. Таке моральне визначення толерантності виключає із її сфери байдужість, а також все те, що не передбачає істотних розбіжностей між суб'єктами відносин (злагоду, дружбу та любов). Кантівський толерантний суб'єкт повинен виконувати моральний обов'язок всупереч своїй незгоді з відмінностями у поглядах, діях та віруваннях інших, а про толерантність доцільно говорити лише тоді, коли суб'єкт володіє внутрішньою силою для приглушення відмінностей, або для можливості запобігання спокійному існуванню даного відхилення.

Теоретики даного підходу, і найбільш відомий з яких – Джон Ролс, стверджують, що вимога існування толерантності не виводиться з інтересів держави, а насправді єдиною причиною для заперечення рівних загальних свобод є намагання запобігти ще більшим несправедливостям, які зумовлюють втрату свободи. Цінність толерантності, за Дж. Ролсом, безпосередньо витікає із принципів справедливості, оскільки останні зводяться до рівної свободи рівних громадян, котра, своєю чергою, можлива лише за умови державної незацікавленості у будь-якій філософській течії, або у тій чи іншій релігії.

Вочевидь з таких же причин Д. Рафаель заявляє, що толерантність закінчується тоді, коли відбувається зазіхання на свободу та права особистості. Потрібно толерантно ставитися до того, що в даний момент більшістю оцінюється позитивно, навіть якщо у тебе протилежна думка. Ось чому Р. Друа у вирішенні проблеми меж толерантності закладає ідею свободи, вважаючи, що толерантність ґрунтується на принципі взаємності. Суть останнього полягає в тому, що якщо слова та вчинки людини не зазіхають на права та свободи

іншої, то вони об'єктивно є толерантними. «Слід визнати, що у нас немає методів оцінки, за допомогою яких ми могли б точно сказати, які з моделей, прийнятих тією чи іншою групою людей, найкращі з абсолютної точки зору». Іншими словами, толерантність – це виключення претензії на одноосібне володіння істиною, це визнання за іншими права на вільне існування та вільне самовираження, а принцип взаємності не дозволяє толерантності переродитися у свою протилежність, дійти до абсурду, до самозаперечення [151, с. 11]. «Тому, – заявляє інший дослідник проблеми толерантності В. Янкелевич, – краще час від часу відмовляти вбивцям свободи заради майбутнього свободи взагалі» [154, с. 561]. Однак критики вважають, що проблема даного підходу до толерантності як до обов'язку полягає в тому, що відмова суб'єкта толерантності притримуватися моральної норми приводить його до «аморальності» у ставленні до себе [154].

Отож, ідеально-типологічний підхід уможлиблює виокремлення таких ознак феномена толерантності: норма моралі, моральний ідеал, принцип справедливості, право вільного самовираження, свобода.

Конфліктологічний підхід у дослідженні толерантності передбачає не відміну боротьби за свої погляди, а, навпаки, боротьбу, хоча й у певних межах, які неможливо визначити апріорно, оскільки їх задає реальна практика ситуативного протистояння. Теоретики даного підходу (Борис Капустін, Шанталь Муфф, Жижек Лаклау) стверджують, що нерідко в історії конфлікт між далекими культурами, під час якого сторони поступово починали пізнавати одна одну, приводив до формування основ терпимості, здатної забезпечити їх мирне співіснування [43].

З погляду Б. Капустіна, сам собою конфлікт між традиціями є достатньою підставою для того, щоб розуміти, що у них наявне щось спільне. І хоч консенсус у даному разі здебільшого відсутній, зате наявне взаємопроникнення культур, у результаті якого цінності однієї з них становлять виклик цінностям іншої, і цей виклик адекватно розуміється та приймається. За відсутності подібного виклику будь-які відмінності, наскільки б сильними вони не були,

залишають їх байдужими один до одного, тому «...толерантність та індіферентність – не просто різні, а взаємовиключні поняття»: у своїх розвинутих формах толерантність передбачає «не пасивну байдужість, а активне взаємопроникнення опозиціонерів саме як опонентів, кожен з яких відданий не тільки своїм власним цінностям, котрі відрізняють його від інших, а й загальній цінності свободи» [43, с. 44].

Отож, конфліктологічний підхід дозволяє виокреслити наступні характеристики феномена толерантності: активне взаємопроникнення, конструктивне опоненство, плюралізм, демократія.

Онтолого-історичний підхід до вивчення феномена толерантності є важливим, зважаючи на те, що він допомагає відстежувати динаміку його розвитку і становлення. Найбільші досягнення у цьому напрямку належать Майклу Уолцеру, котрий у праці «Про терпимість», на основі культурно-релігійних відмінностей у способі життя людей, описує п'ять типів або режимів функціонування толерантності:

– релігійна терпимість, яка бере свій початок у XVI-XVII ст., є не що інше, як відсторонено смиренне ставлення до відмінностей заради збереження миру та спокою;

– позиція пасивності, розслабленості, милостивої байдужості до відмінностей;

– своєрідний моральний стоїцизм – принципове визнання того, що «інші» мають таке ж право, навіть якщо їхній метод користування цими правами не викликає схвалення;

– відкритість у ставленні до інших, допитливість, можливо, навіть повага, бажання прислухатися та вчитися;

– захоплене схвалення відмінностей, «схвалення естетичне, за якого відмінності сприймаються як культурна іпостась..., розмаїття творінь Божих або природи; ... або схвалення функціональне, за якого відмінності розглядаються (наприклад, ліберальні прихильники мультикультуризму) як невід'ємна умова розквіту людства» [100, с. 25-26].

Своєрідний історичний підхід пропонує російський дослідник Л. Скворцов, який характеризує ознаки толерантності залежно від рівня розвитку суспільної свідомості, і на основі яких можна виділити кілька її типів [89]: прихована толерантність, толерантність як терпимість, культурна толерантність та толерантність у сфері наукової ментальності (рис. 1.4); водночас нами типологічно обґрунтована психокультурна толерантність

Відтак онтолого-історичний підхід уможлиблює обґрунтування кількох ознак феномена толерантності, які виявляються у його такому осмисленні: моральний принцип, взаємна повага, ділове співіснування, неагресивне протиставлення, суперечність, прийнята відмінність.

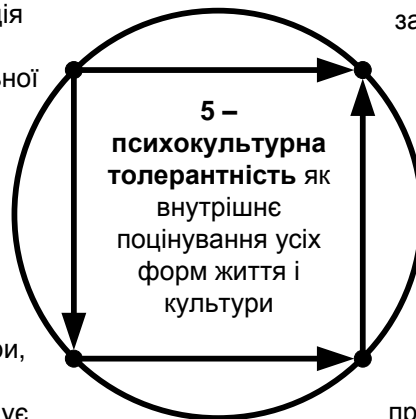
Поряд з основними методологічними підходами у дослідженні толерантності не менш вагомими є гносеологічний та ксенологічний підходи.

1 – прихована толерантність:

не осмислена концептуально;
суспільство терпимо ставиться до специфіки філософського мислення, оскільки воно ще не веде до руйнування образів міфічної свідомості, але в кінцевому підсумку виникає тенденція придушення філософії (міфологічний тип суспільної свідомості)

2 – толерантність як терпимість:

у структурі абсолютної віри, монотеїзму принципово неможлива, тому що руйнує абсолютність; але релігійні війни, основою яких була нетерпимість, все ж підготували легітимізацію толерантності (релігійний тип суспільної свідомості)

4 – толерантність у сфері наукової ментальності:

терпимість до чужих вимог у сфері науки має значення лише там, де питання ще не вирішене до кінця; теоретична істина, побудована на неспростовних доказах, закономірно вимагає визнання у тих випадках, коли у відомому питанні можуть бути наявні докази pro et contra, терпимість має місце при оцінці доказів суперника

3 – культурна толерантність:

стає реальністю унаслідок визнання як істини універсальних моральних принципів; на цій основі можлива повага іншого, прийняття етнічних та національних особливостей, різноманітних соціальних поглядів, котрі породжуються особливостями життя, професійної діяльності, культурних традицій; це результат високої духовної та моральної культури (секулярний тип суспільної свідомості)

Рис. 1.4. Ознаки толерантності залежно від рівня внутрішньої організації суспільної свідомості

Перший з указаних передбачає використання багатого потенціалу теорії пізнання для з'ясування самої суті толерантності, її достовірності та істинності, ставлення до реальності, виявлення соціально-групових, особистісних, державно-національних та загально цивілізаційних параметрів і дає змогу виокреслити межі толерантності, на які впливають історичні та політичні традиції, культурна самобутність, стан соціуму.

До гносеологічного підходу примикають дослідження, які пов'язані з аспектом визнання істини. Так, багато дослідників відмічають епістемічний аспект толерантності, який полягає в обґрунтуванні недосконалості власних поглядів. «... я знаю, що моє знання обмежене, значить логічно повинен допустити можливість іншого погляду на предмет обговорення» [49, с. 80]. Тому в цьому разі толерантність постає як допущення можливості й навіть істинності іншого.

Про межі та вибір об'єкта толерантності роздумує, наприклад О. Мезенцева, коли говорить, що «толерантність не є поблажливність злу» і що вона має свої межі, які визначені духовною рівновагою суспільства [66]. А на думку А. Скрипника, моральні межі толерантності пролягають там, де вона вступає у взаємозв'язок з інтолерантністю – крайнім проявом фанатизму [88].

Зрештою очевидно, що гносеологічний підхід дає змогу доповнити набір ознак феномена толерантності, це – межі, параметри, (не)достовірність, (не)істинність, (не)реальність, співвідношення з іншими духовними рисами людини-громадянина.

Не менш важливим та опрацьованим у сфері наукового пізнання толерантності є ксенологічний підхід, що базується на утвердженні різного ставлення суб'єкта до чужого, іншого. У зв'язку з цим науковці виділяють декілька варіантів такого ставлення [50]:

– активне засудження, вимога застосування до «іншого» репресивних заходів;

– обговорення, вимога непримиренної ідейної боротьби, суспільної заборони «іншого», але без застосування репресивних заходів;

- байдуже ставлення до «іншого»;
- неприйняття «іншого», але повага до нього та його носіїв;
- практична повага до «іншого», боротьба за те, щоби він не відкидався суспільством, мав повне право бути достойно прийнятим у ньому;
- толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог; це означає не тільки поважати позицію іншого, а й змінювати свою у результаті конструктивного діалогу; на думку багатьох науковців, саме таке розуміння толерантності є найадекватнішим.

Поряд з цим здебільшого наголошується на таких формах толерантності у ставленні до іншого, як емпатія та співчуття. Так, Т. Алексіна вважає, що зазначені психодуховні властивості становлять емоційну базу толерантності, але тільки емпатія передбачає готовність поставити себе на місце іншого у його ситуації, спонукає подолати рамки власних інтересів, а також багато з тих нормативів, які обмежують поведінку людини традиційного суспільства [4].

Таким чином, ксенологічний підхід висвітлює наступну низку ознак, характерних для толерантності: усвідомлене прийняття, повага, емпатія, співчуття, байдужість, нормування взаєностосунків.

В рамках нашого дослідження найбільш доцільним вважаємо вітакультурний підхід до вивчення толерантності, з позицій котрого остання розглядається як самонастановлення і водночас як цінність культури та як фактор впливу на формування консенсусного, гуманного суспільства. Цей підхід постає із соціокультурного [4; 66; 111; 139], чому є аргументоване пояснення. Так, автор статті «Свій – чужий» у системах культури» О. Якимович, прийшов до висновку, що толерантність охоплює елемент зверхності однієї культури над іншою, а тому є «витонченою стратегією домінування». Навіть коли виголошується думка про те, що «інші не гірші за нас», тобто публічно підтримується концепт толерантності, все ж за нами закріплюється право культурної легітимізації. При цьому «ми» дозволяємо

«іншому» бути також людиною й очікуємо того ж від неї. Ось чому в такому витлумаченні толерантність – це прихований культ «досконалого себе» [143].

Соціокультурний підхід дає змогу розглядати толерантність як інтенцію загальнолюдських інтересів та потреб. Так, толерантність тлумачиться як «визнання прав та свобод людини, які, незважаючи на відмінності, повинні бути однаковими для всіх» [83, с. 180] і як «готовність прийняти «інших» такими, як вони є та взаємодіяти з ними на основі розуміння і згоди» [33, с. 80]. Звідси очевидно, що толерантність – засаднича передумова соціальних зв'язків та нових форм комунікативно доцільних відносин. Терпиме ставлення до іншого – це та культурна норма, яка примножує й покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування. Вона, як і будь-яка інша проблема, визріває у певному досвіді людей; і тільки під дією реальної зацікавленості може бути вирішена. Толерантність передусім виявляється в людському намірі досягнути порозуміння та гармонії найрізноманітніших мотивів, установок, орієнтацій, не застосовуючи насильства, не подавляючи людської гідності, а використовуючи тільки гуманістичні можливості – діалог, роз'яснення, переконання, співробітництво, взаємодопомогу [141].

Толерантність часто аналізується з екзистенційно-гуманістичних позицій, причому як зріла властивість-риси, котра є неодмінно усвідомлена і відповідальна, а тому її не можна звести до автоматизмів, до простих стереотипних дій; це – цінність і життєва позиція, реалізація якої в кожній конкретній ситуації має відповідний сенс і вимагає від суб'єкта толерантності пошуку цього сенсу і відповідного рішення [108]. Екзистенційно-гуманістичний підхід базується на визнанні незамінної ролі особистості у будь-якій виконуваний нею дії. При всій важливості соціальних норм, суспільних ідеалів, ідеологічних та професійних вимог і т.п., не можна заперечувати бажання конкретної особи у своїх діях орієнтуватися на власні цілі, цінності, пріоритети. А це означає, що якою б прагматичністю не відрізнялася робота економіста, все одно у здійсненні її він завжди привносить щось особистісне. З

цих позицій толерантність розуміється не як непохитне правило або готовий до використання рецепт, і тим більше примусова вимога, а як вільний і відповідальний вибір людини, трансформований у «спосіб її буття» [10].

У будь-якому разі саме екзистенційно-гуманістичний підхід утверджує дієвість наступної низки ознак толерантності: чітко визначені цілі, буттєві цінності і пріоритети, вільний відповідальний вибір, життєва позиція, осмисленість і сенс життя.

Окремо підкреслимо виняткову важливість вітакультурного підходу в осмисленні толерантності як особливого психодуховного стану-властивості людини. Вітакультурна парадигма в останнє десятиліття розробляється А. Фурманом у різних теоретико-прикладних контекстах – практичної психології [108], психокультури української ментальності [110] і теорії освітньої діяльності [111; 112]. Вона інтегрує (звісно, у знятому вигляді) здобутки інших відомих парадигм, тобто не тільки переносить окремі приписи, цінності, методи і техніки дослідження із відомих теоретичних моделей у царину власного змісту, а й долучає висновки та наслідки різних концепцій і теорій до пояснення, прогнозування і проектування відомих та нових експериментальних даних у сфері соціогуманітарного пізнання. Таку інтеграцію уможливорює щонайперше категоріальна сутність понять «життя» і «культура». Останні, як «межові світоглядні універсалії є вихідними концептами, що у взаємодії і поєднанні задають цілісний узагальнений образ людського світу, зосереджують історично накопичений соціальний досвід, організуються як своєрідні глибинні програми соціального життя груп, етносів, народів (В. Стьопін), тотально пронизують усі соціумні процеси, стани, властивості» [112, с. 47].

Відтак, обіймаючи максимально широкий діапазон взаємодії людини і світу з допомогою вищевказаних граничних світоглядних універсалій, вітакультурна парадигматика рефлексивно організується як окремий метапідхід, у форматі якого переосмислюються та реінтерпретуються здобутки інших методологічних підходів і водночас виробляються власні

концепти і фундаменталії, принципи і приписи. Зокрема, одним із стрижневих концептів, що отримав розробку як засадничий принцип інноваційної системи модульно-розвивального навчання, є паритетність як ситуативної взаємодії всіх учасників у класі чи аудиторії, так і їхньої спільної освітньої діяльності в цілому, що організується циклічно – від періоду до періоду (інформаційно-пізнавальний – нормативно-регуляційний – ціннісно-рефлексивний – духовний) та від етапу до етапу (чуттєво-естетичний – настановчо-мотиваційний – теоретично-змістовий – оцінювально-смісловий – адаптивно-перетворювальний – системно-узагальнювальний – контрольно-рефлексивний – духовно-естетичний – спонтанно-креативний). Причому важливо те, що така паритетність, забезпечуючи максимальну толерантність міжособистих стосунків, досягається шляхом усвідомленої рівноправної роботи викладача і студента з інваріантним, еталонно заданим і психомистецьки зреалізованим на кожному етапі навчального модуля, психолого-педагогічним змістом.

До вищезазначеного слід додати взаємоузгоджене і повновагоме управлінсько-технологічне, програмово-методичне і психодіагностичне забезпечення толерантно зорієнтованого освітнього процесу, що уможливорює прискорений розумовий, соціальний, екзистенційний і психодуховний розвиток того, хто навчається. У такому часопросторі будь-який вихованець, учень чи студент – це «завжди професійний освітянин, тобто учасник організованого культуротворення, котре здійснюється у паритетній співдіяльності та розвивальній взаємодії з наставником й іншими наступниками і спричинює його саморозвиток як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсуму під девізом: «творення – сила!» [111, с. 54].

У підсумку критично-конструктивного переосмислення толерантності як загальнолюдської проблеми нами створена узагальнювальна таблиця, що містить сутнісну характеристику кожного із дев'яти підходів та найважливіші ознаки-приписи толерантності, обстоювані у рамках кожного з них (табл. 1.1.).

**Сутнісно-психологічна характеристика толерантності
в контексті різних методологічних підходів**

№ з/п	Методологічні підходи	Сутнісна характеристика підходу	Ознаки-риси толерантності
1	Аксіологічний	Визначає толерантність як «цінність у собі», тобто як дієву здатність до терпимості, милосердя, любові, і характеризує високу зрілість ціннісно-смыслові сфери людини	Цінність, співіснування з усім інакшим, подолання насильства, терпимість, безконфліктність, визнання за іншими права на володіння істиною, активна позиція, основа для духовного зростання
2	Ідеально-типологічний	Інтерпретує толерантність як моральний обов'язок	Норма моралі, моральний ідеал, принцип взаємності та справедливості, право вільного самовираження, ідеал свободи
3	Конфліктологічний	Відображає толерантність як активне взаємопроникнення культур, переконань тощо	Активне взаємопроникнення, конструктивне опоненство, плюралізм, демократія
4	Онтолого-історичний	Відстежує динаміку розвитку та становлення толерантності як певного способу співіснування груп у процесі історичного розвитку людства	Моральний принцип, взаємна повага, ділове співіснування, неагресивне протистояння, суперечність, прийнята відмінність
5	Гносеологічний	Обґрунтовує недосконалість власних знань і можливість пізнання істини та іншого знання	(не) достовірність, (не) істинність, (не) реальність, співвідношення з іншим
6	Ксенологічний	Базується на утвердженні різного ставлення до чужого, іншого, альтернативного	Усвідомлене прийняття, повага, емпатія, співчуття, байдужість, нормування взаємостосунків
7	Екзистенційно-гуманістичний	Розглядає толерантність як спосіб буття і вершинний рівень його досконалості	Цілі, цінності, пріоритети, вільний вибір, життєва позиція, сенс життя, відповідальний вибір
8	Соціокультурний	Реалізує толерантність як інтенцію загальнолюдських потреб та інтересів, засадничих передумов, соціальних зв'язків та форм комунікативно доцільних відносин	Діалог, роз'яснення, переконання, співробітництво, взаємодопомога, порозуміння, компроміс, відкритість переживанням і світу тощо
9	Вітакультурний (метапідхід)	Уможлиблює досягнення вищих рівнів толерантності у життєдіяльності різних суб'єктних організованостей (особа, група, етнос, нація, соціум, людство) шляхом налагодження повноцінних, передусім у соціально-психологічному форматі, взаємодій і взаємостосунків; заперечує агресію та інтолерантність у будь-яких формах	Паритетність взаємостосунків, гуманність поведінки і вчинків, взаємо- і самоповага; єдиний для всіх, чітко рубрикований, психолого-педагогічний зміст; ситуативна самоактуалізація, соціальне здоров'я, спонтанність і духовність, інноваційно-психологічний клімат, духовна аура, взаємо- і самотворення

У взаємодоповненні і цілісності її матеріал дає багатопараметричну картину того, що являє собою толерантність як унікальне психокультурне явище.

1.2. Толерантність як сутнісна характеристика професійного спілкування

Толерантність – категорія передусім міжособистісної поведінки, суспільного співжиття громадян. Вона діє на рівні відносин людей і тільки через ці відносини стає суспільним явищем, а тому можлива лише за умови толерантності конкретних особистостей, що створює суб'єктивне підґрунтя формування настановлень толерантно зорієнтованої суспільної свідомості.

Основою повсякденної життєдіяльності за найкращих умов її перебігу є толерантність у спілкуванні, тобто комунікативна толерантність. Остання зумовлена наявністю у буденній свідомості людей толерантного настановлення щодо дотримання правил гуманної поведінки і коректного спілкування. І це зрозуміло чому. Адже людська спільнота, як і кожна людина зокрема, не можуть існувати без спілкування. Як говорить відомий філософ К. Черінгтон, спільністю загалу і культури є люди, котрі перебувають у стані комунікації [146].

Водночас спілкування – це часопростір актуального проживання людини. Без нього неможливе формування особистості, її виховання, інтелектуальний і моральний розвиток, нарешті пристосування до соціуму та самореалізація. Воно потрібне людям як у процесі спільної трудової діяльності, так і для підтримання міжособистісних стосунків, відпочинку, емоційної розрядки, пізнавальної та художньої творчості.

Вміння спілкуватися є одночасно і природною властивістю кожної людини, і набутим мистецтвом, яке вимагає постійного вдосконалення. Як багатоканальний інформаційний процес воно характеризує ефективність

взаємодії особистостей та соціальних спільнот. У процесі спілкування передається та привласнюється соціальний досвід, змінюється структура і сутність взаємодіючих суб'єктів, формується розмаїття людських індивідуальностей, відбувається соціалізація і самореалізація особистості.

Оскільки спілкування являє собою досить складний та багатоаспектний процес, то цілком закономірно, що його вивчають представники різних галузей науки – філософи, соціологи, культурологи, психологи, лінгвісти. Зокрема, філософія обґрунтовує місце спілкування у житті людини і суспільства, його роль у розвитку особистості; соціологія досліджує форми спілкування всередині та між соціальними групами, відмінності між типами спілкування, викликаними різними соціальними причинами. Водночас психологи розглядають спілкування як форму діяльності та поведінки людини, тому в поле їхньої уваги потрапляють індивідуально-психологічні особливості, а також місце спілкування у структурі індивідуальної свідомості. Натомість культурологи вивчають взаємозв'язок між типами культур та формами спілкування, а лінгвісти – його мовну сутність та мовленнєву природу.

Отже, спілкування є предметом дослідження різних суспільно-гуманітарних наук, що цілком закономірно, зважаючи на його соціокультурний зміст та ковітальне наповнення. Тому воно – першоумова існування будь-яких форм соціального та індивідуального життя. Такої позиції дотримуються філософи К. Ясперс [142], психологи Б. Ананьєв [5; 6], О. Леонт'єв [51], О. Леонт'єв [52; 53] та ін. Його соціальність перш за все виявляється в наступних рисах: а) історичному зв'язку актів спілкування, б) у його здатності відображати суспільну свідомість та в) у спроможності використовувати і збагачувати як національну культуру, так і громадянське повсякдення.

З цього приводу Ю. Рождественський пише, що « історичний зв'язок із суспільним виробництвом, здатність виражати суспільну свідомість та бути носієм культури становлять соціальні властивості мови, які виявляються тільки через членороздільне мовлення як соціальну рису акту спілкування. Таке мовлення дозволяє будувати нові висловлювання із матеріалу попередніх і

цим самим задовольняти потребу збагачення культури, зміни людської свідомості та організації виробництва» [81, с. 33]. Звідси зрозуміло, що будь-який акт спілкування закономірно входить в історичну послідовність інших актів соціальної мовленнєвої діяльності, а одні висловлювання співвідносяться з іншими за формою і складом. Ось чому люди розуміють одні одних, тому що передусім у мові закладена історична наступність значеннєво-сміслових інваріантів.

Природно, що у багатьох актах спілкування відбувається обмін інформацією, новою тільки для учасників саме цих актів. Однак здебільшого у низці мовленнєвих актів має місце інше – наростання інформації, принципово нової для всього локалізованого соціуму (наприклад, етносу), тому вони набувають загальнокультурної значущості.

Водночас спілкування являє собою не тільки соціальне, а й психологічне явище, котре тісно пов'язане зі структурою індивідуальної свідомості людини. У цьому контексті психологічний феномен спілкування визначається принаймні чотирма чинниками: 1) загальними закономірностями будови психічної системи людини і психофізіології мови; 2) етнопсихічними особливостями нації; 3) соціально-психологічними особливостями соціальної групи; 4) індивідуально-психологічними особливостями конкретної особистості. З іншого боку, очевидно, що спілкування є формою здійснення психічної діяльності і міжособистісної взаємодії індивідів, що у ньому виявляються психологічні властивості особистості, її темперамент та інші психолого-типологічні характеристики, а тому у його ситуативному часопросторі особистість формується, розвивається, самореалізується.

Спірним моментом у теорії спілкування є питання про те, чи є останнє видом діяльності. Г. Батищев [12] і Б. Ломов [59], розмежовуючи поняття «діяльність» та «спілкування», стверджують, що воно не може бути видом діяльності людей, оскільки принципово відрізняється від неї – пов'язує суб'єкта не з об'єктом, а з іншим суб'єктом. Натомість діяльнісний характер спілкування обґрунтовують Б. Ананьєв, О. Леонтєв, М. Каган та інші науковці,

котрі сходяться на думці, що спілкування – один із наймасовіших видів діяльності людини, передусім за своїми основними характеристиками. Як будь-яке усвідомлене діяння, спілкування націлене на задоволення потреби, в даному разі – комунікативної, а його сутність полягає у прагненні, з одного боку, до самопізнання і самооцінки шляхом вивчення іншої людини, з іншого – воно організується як діяльність, котра «спрямована до іншої – до активної, свідомої і самосвідомої... істоти» [52, с. 138-143].

Виходячи із ідеї єдності спілкування й діяльності, С. Рубінштейн та його наступники під першим розуміють особливу реальність людських стосунків, яка передбачає наявність будь-яких форм спільної діяльності людей. Відтак ситуативні організованості спілкування належать до специфічних форм спільного діяння. До того ж люди не просто розмовляють у процесі виконання певних функцій, а ще й спілкуються під час відповідної діяльності. Отож спілкується завжди особа активна, діяльна [85].

У цьому зв'язку Г. Андреева вважає, що доцільним є найширше розуміння зв'язку діяльності і спілкування, коли останнє розглядається і як аспект спільної діяльності (оскільки сама діяльність – це не лише праця, а й спілкування у цьому процесі), і як її своєрідний дериват (від лат. *derivatus* – відведений, *derivo* — відводжу, утворюю: тобто похідне від чогось первинного) [7]. Іншими словами, спілкування ситуативно наявне принаймні у двох планах – як аспект спільної діяльності і як її продукт (В. Слободчиков, Є. Ісаєв) [89]. Водночас діяльність за допомогою спілкування не просто організовується, а ще й збагачується, в ній виникають нові зв'язки і стосунки між людьми. Тому спілкування – важлива умова привласнення індивідом досягнень історичного розвитку людства, чи то на мікрорівні – у безпосередньому оточенні, чи на макрорівні – в усій системі його актуальних і потенційних соціальних зв'язків.

Неоднозначністю характеризуються погляди науковців і на структуру процесу спілкування. Так, у наукових колах існує думка про те, що спілкування – це процес зв'язків суб'єкта з об'єктами. Дана позиція декларується у дослідженнях філософа Дж. Міда, екзистенціалістів Ж. Сартра і М. Гайдеггера,

а також представника символічного інтеракціонізму в психології Т. Шибутані. Так, М. Гайдеггер [113], аналізуючи буття людини у світі, корінь проблеми бачить у стосунках «Я» та «Інший». На його думку, спілкування окремої людини блокується потребою володіти та підкоряти собі. Водночас Дж. Мід, залишаючись у рамках розуміння спілкування як суб'єкт-об'єктних стосунків, висловлює дещо інше припущення щодо характеру впливу суб'єкта на об'єкт. На його переконання, «повинні бути інші «Я», якщо ми хочемо, щоби було наше власне» [68, с. 30-34]. «Інші Я» – це «соціальні об'єкти», а оскільки суспільству характерна первинність зв'язків людини з ними, то очевидною стає залежність людини саме від найближчого оточення.

Подібну думку висловлює Т. Шибутані, котрий характеризує спілкування як пристосування конкретного «Я», його поступки у ставленні до інших, залежність від них. Іншими словами, обґрунтовується ставлення людини до іншого не як до суб'єкта, а як до життєво значущого об'єкта [135]. Водночас Г. Батищев трактує спілкування як процес становлення глибинної, універсальної спільності між суб'єктом та іншими навколишніми, чим підкреслює первинність суб'єкт-об'єктного характеру спілкування [12].

По-іншому визначають структуру процесу спілкування науковці, котрі його сутність вбачають у міжособистісній взаємодії, яка характеризується як об'єктивними даними, що вказують на вплив стосунків співрозмовників на характер спілкування і перебіг мовленнєвих актів у розгортанні цих стосунків, так і суб'єктивним сприйняттям його учасниками мовленнєвих дій один одного. Так, Б. Ломов, описуючи особистість як активного суб'єкта комунікації, відмічає, що в аналізі стосунків «суб'єкт-суб'єкт(и)» розкривається не просто дія того чи іншого суб'єкта, або вплив одного суб'єкта на іншого, а ще й організується багатоканальний процес їх взаємодії, в якому знаходять відображення сприяння (або протидія), згода (або заперечення), співпереживання та ін. [59].

У дослідженнях О. Бодальова [16], М. Лисіної [58], В. Мясищева [70], А. Петровського [75] спілкування розглядається як процес взаємодії

особистостей, котрі певним чином відображають одна одну, взаємодіють між собою задля узгодження намірів, налагодження їхніх стосунків і досягнення спільного результату, що певним чином впливатиме на пізнавальну, мотиваційно-емоційну і поведінкову сфери контактуючих осіб. У цьому аналітичному форматі польський психолог Є. Мелибруда стверджує, що тільки завдяки спілкуванню уможлиблюється спільна діяльність людей. Саме у його процесі кожна юна особа отримує соціальний досвід, осмислений та систематизований поколіннями, оволодіває духовною, інтелектуальною та матеріальною різновидами культури, пізнає світ та саму себе, у результаті чого відбуваються соціалізація особистості, ситуативні корегування поведінки і вчинкове самоствердження [67].

Про міжособистісний характер спілкування говорять М. Бубер [23] та К. Ясперс [142]. У своїх дослідженнях науковці доводять, що комунікація за своєю природою діалогічна, а учасники цього діалогу виступають її активними суб'єктами. Ці узагальнення актуальні в рамках нашого дослідження, в якому спілкування розглядається як компонент професійної діяльності спеціалістів економічної сфери, що забезпечує продуктивну комунікацію суб'єктів ділової взаємодії.

Таким чином, розглядаючи комунікативну діяльність з позиції загальної теорії діяльності, треба зауважити, що цей тип діяльності не є незалежним і не може розглядатися як самостійний та непов'язаний з іншими типами діяльності, які притаманні людині. Мова в розумінні сучасної науки за своєю комунікативною сутністю – це суто соціальне породження, культурний продукт, вона формувалася протягом розвитку людства і продовжує своє формування, причому не як щось абстрактне, а як конкретний механізм, призначення якого – координація і певним чином регулювання відносин та взаємодій усередині суспільства (Г. Колшанський, О. Леонт'єв, Г. Матвеев та ін.) [46; 52; 53; 64]. Відтак цілком слушно комунікативну діяльність розглядати у єдності із соціальною, у тому числі з професійною діяльністю людини.

Комунікативна діяльність, як і будь-яка інша, має чотири сторони: а) мотиваційну, б) цільову, в) виконавчу та г) рефлексивну. Так, кожна людина, використовуючи соціальні засоби, знаки, планує діяльність, ставить прикінцеву мету і намічає шляхи її освоєння. Врешті-решт у результаті здійснення цієї діяльності й досягається поставлена мета. Отож будь-який одиничний акт діяльності є поєднанням всіх трьох сторін практично зреалізованої комунікації. Він починається мотивом та планом і завершується результатом, досягненням поставленої мети; всередині ж лежить ціла низка конкретних дій та операцій, спрямованих на це досягнення.

Специфіка людської діяльності визначається декількома основними рисами: перша з них – цілеспрямованість, наявність домінуючої мети. А тому діяльність повинна організовуватись таким чином, щоби досягнути цю мету. Окрім цього, акт діяльності характеризується певним мотивом: та сама діяльність може здійснюватися по-різному через різні мотиви. Друга риса – це структура діяльності, що складається із послідовних дій, тобто таких компонентів, які вирізняються самостійною цілю (проміжною метою).

Отже, розглядаючи комунікативну діяльність як сукупність мовленнєвих дій є підстави стверджувати, що остання становить окремий випадок дії всередині процесу комунікативного діяння і повинна підпорядковуватися всім притаманним їй закономірностям. У цілому ж мовленнєвим діям характерні наступні особливості: а) власні мета і завдання; б) долучення як до структури діяльності загалом, так і до тих дій, які передували всередині акту діяння; в) певна внутрішня структура.

Природно, що виконання тієї чи іншої комунікативної дії визначає лінію поведінки, на що впливають принаймні три наступних фактори.

Перший – це домінуюча мотивація, або мотив діяльності загалом. Саме мотив, на думку О. Леонтьєва, відповідає окремій потребі й так чи інакше «веде за собою» діяльність суб'єкта [52].

Другий утворює сукупність усіх зовнішніх впливів на організм, що надходять від конкретної ситуації. Разом з мотивацією, вони інформують

людину про вибір певної дії, про те, що найбільше підходить їй у даний момент вмотивування. Іншими словами, це ті обмеження у виборі дії, які задаються ситуацією і здійснюється за певних умов. Тоді комунікація – продукт діяння конкретної людини за конкретних соціальних обставин: саме це дає підстави говорити про мову як про індивідуально-соціальне явище. Однак вибір комунікативних дій є проблематичним і визначається низкою факторів, щонайменше рівнем володіння методом екстраполяції, комунікативною компетенцією. Останні рідко бувають однаковими, навіть для фахівців однієї спеціальності.

Третім фактором, який впливає на вибір дії, є прогнозовані зміни в комунікативній чи соціальній ситуації, які комунікант планує отримати як результат цих своїх дій і які мотивують його діяльність. Таке моделювання майбутнього можливе лише за умови екстраполяції того, що вибирається свідомістю з інформації про наявну ситуацію, із безпосереднього сприйняття, із всього попереднього досвіду, і нарешті, із тих активних спроб, які відносяться до класу саме комунікативних дій [14]. Комунікант вибирає саме той результат, який найбільш відповідає домінуючій меті діяння, або ж цілі одиничної дії. Отже, саме такі прагматичні передумови зумовлюють алгоритм майбутньої дії та стратегічні особливості професійного спілкування як діяльності загалом. Іншими словами, вербалізація комунікативного наміру та організація окремих комунікативних актів у цілісний дискурс спричинені дискурсивно-релевантними компонентами соціального контексту та психологічною структурою внутрішнього мовлення комуніканта [152].

У будь-якому разі комунікативні дії здійснює співрозмовник у тій чи іншій соціальній ситуації задля зміни станів останньої згідно з тим, наскільки наявні стани задовольняють чи не задовольняють обох комунікантів. А тому ці дії є особистісно зумовленими, оскільки мають суб'єктне навантаження й усвідомлене мотивування, проходять стадії аналізу ситуації та свідомого її планування, нарешті інтенційністю, тому що переслідують певну мету.

Один із найпоширеніших видів спілкування людей у соціумі – це, звісно, професійне спілкування. Під ним, зазвичай, розуміється процес мовленнєвої взаємодії двох або кількох осіб, «в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією та досвідом для досягнення певного результату, вирішення конкретної проблеми чи реалізації конкретної мети» [20, с. 136-144]; в більш вузькому значенні – це діяльність, метою якої є задоволення певних інтересів, досягнення цілей у професійній сфері суспільного виробництва. Ось чому володіння певним набором відомостей, знань, уявлень про правила, форми і принципи такого спілкування сприяє високорезультативності будь-якої комерційної діяльності.

Професійне спілкування завжди доцільне. А це означає, що використання мовних засобів у його зреалізуванні чітко підпорядковане особистісній позиції у розумінні певної проблеми й у визначенні шляхів досягнення позитивного результату під час її розв'язання. Залежно від ознак, таке спілкування поділяють на: усне – письмове (з позиції форми мовлення), діалогічне – монологічне (з погляду спрямованості мовлення), міжособистісне – публічне (зважаючи на кількість учасників), безпосереднє – опосередковане (враховуючи відсутність чи наявність посередницького апарату), контактне – дистанційне (орієнтуючись на просторове розташування комунікантів).

Професійне спілкування, як у письмовій, так і в усній формах, відрізняється високим ступенем конвенціональності, тобто воно підпорядковане чіткому набору загальноприйнятих норм і правил, причому як мовленнєвого плану, тоді мовиться про етикет мовлення, так і поведінкового – діловий етикет. Це зумовлює наявність постійних формулювань, які повторюються в одній і ті ж ситуації і які є характерними ознаками даного виду діяльності.

Ділова комунікація завжди виникає у певнім контексті, від якого і стає залежною. Конкретна ситуація, у тому числі й кількість учасників, характер поставлених цілей, рівні взаємодії з реципієнтами, наділяють її характерними особливостями, які дають підстави виділити декілька форм її використання, а

саме ділова бесіда, ділова нарада, діловий публічний виступ, або презентація. Майстерне володіння цими формами входить до професійної компетенції сучасного спеціаліста, в котрій одне з головних місць посідає комунікативна толерантність взаємодіючих суб'єктів. Для майбутнього фахівця вищої кваліфікації вона постає як професійна і позапрофесійна інтегральна риса його самоздійснення, бо це важлива характеристика ставлення особистості до людей, одна з найважливіших і дуже інформативно навантажених рис людини. У ній відображаються фактори виховання, досвід взаємостосунків, культура, цінності, потреби, інтереси, установки, характер, темперамент, емоційний стереотип поведінки. Ось чому зазначена толерантність істотно впливає на вибір життєвого шляху та успішність діяльності людини як у повсякденні, так і в професійному зреалізуванні.

Комунікативна толерантність зумовлюється наступними підструктурами особистості:

1) інтелектуальною, яка передає парадигму мислєдїяльності окремої людини, тобто принципи розуміння нею дійсності, звичні стереотипи осмислення проблем, ідей, прийняття рішень;

2) ціннісною, в якій зібрані основні світоглядні ідеали конкретної людини, її цілі, інтереси, оцінки;

3) етичною, де закладені моральні норми особи;

4) естетичною, яка відповідає за вподобання, смаки і почуття, особливості сприйняття людиною красивого і потворного, комічного і трагічного та ін.;

5) емоційною, яка демонструє радість або печаль, оптимізм чи песимізм, піднесення або пригніченість, миролюбність або агресивність;

6) сенсорною, яка охоплює особливості чуттєвого сприйняття світу;

7) енергодинамічною, яка відображає якість та силу енергетичного поля людини;

8) алгоритмічною, до якої відносяться звички, вміння, стиль діяльності, різні ритуали, котрим властива здатність постійного повторювання;

9) характерологічною, яка зосереджує стійкі риси характеру, вроджені чи набуті під впливом оточення, у результаті виховання, прикладів тощо;

10) функціональною, яка закріплює різні системи для забезпечення життя і підтримання комфорту особистості [20].

Залежно від спрямованості спілкування науковці визначають наступні рівні комунікативної толерантності [73]:

– ситуативна толерантність, що фіксується у ставленні окремої особи до конкретної людини;

– типологічна толерантність, що виявляється у ставленні людини до збірних типів людей, наприклад до представників конкретної нації, соціального прошарку, професії;

– професійна комунікативна толерантність, що конкретизується у ставленні особистості до людей, з якими вона пов'язана родом своєї діяльності;

– загальна комунікативна діяльність, що відображає тенденцію ставлення особистості до людей у цілому і зумовлена життєвим досвідом, установками, характером, моральними принципами, станом психічного здоров'я конкретної людини; саме від неї значною мірою залежить ситуативна, типологічна і професійна толерантність.

У будь-якому разі толерантність у професійнім спілкуванні являє собою цілісне утворення, в якому чітко проглядаються принаймні чотири підсистеми (рис. 1.5): а) мотиваційна, яка внутрішньо забезпечує спрямованість спілкування; б) змістова, що характеризує внутрішнє наповнення процесу спілкування з боку комунікаторів (головно образи, концепти, значення, смисли); в) операціональна, що охоплює стійку систему дій, прийомів, методів та засобів реальної комунікативної поведінки; г) рефлексивна, яка констатує сутність самоусвідомленості перебігу комунікативного процесу, спричинюючи ту чи іншу повноту порозуміння, прийняття, емпатії, взаємодопомоги.

Фахівець сучасної економіки зобов'язаний володіти обширною інформацією про основи економічної теорії, досягнення у царині маркетингу, управління фірмою, способи виживання на ринку, тобто бути компетентним у

всіх питаннях теорії та практики, стратегії діяльності фірм і практики ринкової поведінки. Така постановка питання ставить перед спеціалістами економічної сфери низку конкретних вимог: навчитися швидко орієнтуватися в нестабільному ринковому просторі, приймати самостійні рішення в умовах ризику та невизначеності, вміти знаходити оригінальні рішення, а головне, бути комунікабельними і соціально адаптованими.

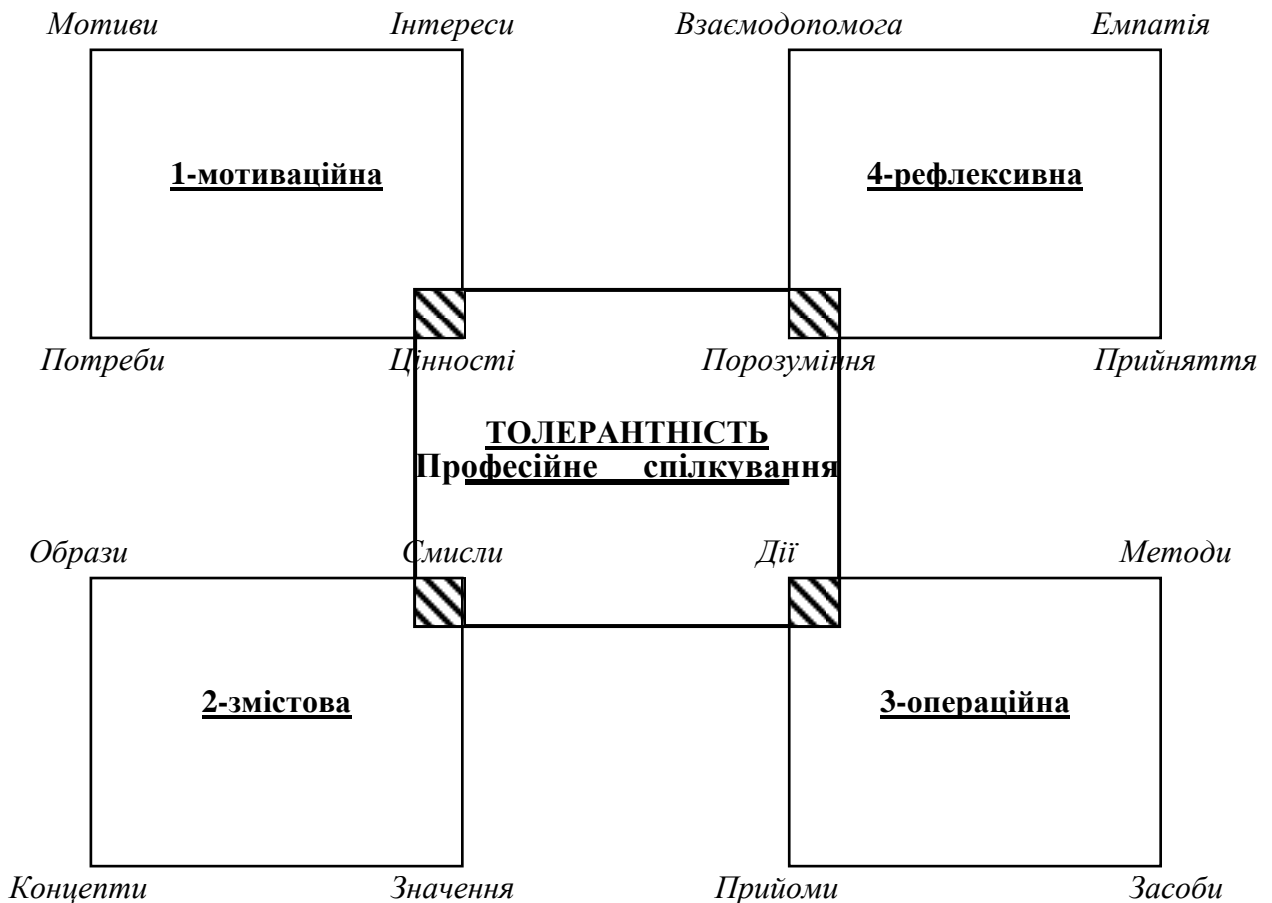

Рис. 1.5. Підсистеми толерантності у просторі професійного спілкування

Тому якісна базова освіта покликана передусім забезпечити як комплексне привласнення знань та навичок у сфері теоретичних основ економіки, умінь орієнтуватися у сучасній економічній ситуації, так і формування професіональної культури спеціалістів-економістів. До того ж безсумнівно, що сьогодні соціально-економічний розвиток багато в чому залежить від успішності переговорів, мистецтва пошуку компромісів, продуктивної конкуренції між різними фінансово-промисловими групами,

сферами малого та середнього бізнесу. І саме тут особливо чітко виявляється прагматична функція толерантності, що визначає чи не знаходить баланс інтересів конкуруючих сторін. Адже у процесі переговорів будь-які індикатори нетолерантності чи навіть ситуативної неготовності до неї ведуть до неуспіху. Тому й виховання толерантності у студентів економічних ВНЗ, як потенційних учасників ринкових відносин, є одним із головних чинників якісного зростання ефективності близького і віддаленого майбутнього економіки.

Навчання спеціаліста у галузі сучасної економіки, розвиток у нього потрібних норм, умінь, навичків та особистісних рис, знаходяться у полі зору багатьох дослідників (М. Вудвок, О. Ковальов, Р. Марр, Д. Френсіс, Г. Панасенко та ін.). Причому більшість з них останні розподіляють на власне професійні та соціальні. Так, О. Ковальов, характеризуючи основні риси сучасних менеджерів, поділяє їх на чотири блоки [45]:

- а) професійна підготовленість;
- б) психологічна готовність;
- в) організаторські здібності;
- г) педагогічні навички.

Причому до професійної автор відносить наявність знань, умінь і навичків за профілем своєї діяльності, де психологічній готовності відповідає стійкий інтерес до ефективної праці та розвинений колективізм. Організаторські здібності та педагогічні навички, як стверджується, проглядаються у наявності швидкого і чіткого зорієнтування у психології людей, у практичності, силі волі, специфічній спостережливості та педагогічній винахідливості.

Згідно з класифікацією Р. Марра, що найбільш адекватно відображає головні аспекти професійної діяльності сучасного менеджера, в умовах ринкової економіки відбуваються зміни профілю важливих для них рис-якостей. Усі вміння та риси дослідник цілком слушно поділяє на наступні три блоки компетентностей, до яких додамо четвертий:

1) професійна – специфічні знання, вміння і навички у певній галузі суспільного виробництва;

2) методична – здатність сприймати та інтерпретувати інформацію і системне мислення;

3) соціальна – спроможність до спілкування, співробітництва, вирішення конфліктів, а також уміння вести переговори, швидко адаптуватися, ефективно навчатися, виявляти ініціативність та готовність брати на себе відповідальність;

4) рефлексивна – реалізована здатність давати собі звіт про ефективність ділового спілкування, доцільність дій і вчинків, продуктивність трудового процесу.

Зауважимо, що останні три компетентності доречно віднести до надпрофесійних, котрі не менш важливі, ніж професійні, адже успіх роботи організації чи підприємства на 70% залежить від ефективності спілкування як усередині колективу, так і поза його межами.

Англійські консультанти із психології М. Вудвок, Д. Френсіс вважають, що сучасним спеціалістам потрібні такі риси, як здатність керувати собою та іншими, чіткі особисті цілі, спроможність розв'язувати складні проблеми, винахідливість, уміння навчати та вчитися. Очевидно, що всі ці риси підкреслюють виняткову роль рефлексивної компетентності як у діловому спілкуванні, так і в професійній діяльності взагалі. У будь-якому разі в умовах ринкової економіки відбувається зміна профілю значущих рис сучасного економіста. Якщо раніше провідну роль відігравала лише його професійна компетентність, то тепер чи не найвагомішими стали методична та соціальна компетентності, до структур яких входить комунікативність.

Отож, модель спеціаліста, окреслена лише засвоєнням знань і вмінь у межах конкретної спеціальності, є неповною і недосконалою, а тому, на думку багатьох дослідників, неконкурентоспроможною в сучасних соціально-економічних реаліях сьогодення. Звідси очевидно, що мовиться про міждисциплінарний підхід у підготовці спеціалістів, який забезпечить сучасний ринок «ідеальними менеджерами». Варто погодитися із твердженням, що

«ідеальний менеджер» як спеціаліст повинен уміти адекватно оцінювати реальність (соціальну, економічну, духовну), ставити цілі, досягнення яких здатне змінити цю реальність на краще, виокремлювати завдання, які сприятимуть успішній реалізації цілей, розв'язувати нагальні проектні і програмні задачі, рефлексувати успішність своєї роботи, щоби ефективніше діяти на будь-якому наступному етапі своєї роботи. Критичний аналіз літературних джерел дає змогу визначити такий набір особистісних досягнень ефективного менеджера:

- цілісність світогляду;
- культура мислення;
- вміння мислити у різних вимірах реальності;
- знання економіки та соціології;
- вміння працювати з людьми і на ринку праці;
- спроможність проектувати і моделювати соціально-економічну дійсність;
- мистецтво комунікації, тобто здатність чітко й логічно обстоювати свої погляди на завдання і на способи їх виконання;
- толерантність;
- знання іноземної мови.

Професійна культура сучасного спеціаліста економічної сфери обіймає володіння спеціальними вміннями та навичками професійної діяльності, канонами поведінки, діяльності, мислення, емоційних станів, загальну культуру мови та етикет професійного спілкування [13]. Остання багато в чому визначає ефективність діяльності, а відтак репутацію спеціаліста й організації в цілому. Отож культура спілкування – важлива складова професійної майстерності, звісно, й у царині економічних професій.

Очевидно, що професійне спілкування задається рамками мовленнєвої взаємодії спеціаліста з іншими фахівцями та клієнтами у процесі здійснення професійної діяльності [57]. В той час, коли загальна культура мовлення передбачає норми мовленнєвої поведінки і ставить вимоги до мовлення в будь-

якій соціальній ситуації, культура професійного спілкування вирізняється низкою додаткових вимог. Так, у ній особлива роль належить соціально-психологічним характеристикам мовлення, таким як відповідність мовлення емоційному стану співрозмовника, його ділова спрямованість й адекватність соціальним ролям.

Загалом культура ділового спілкування охоплює принаймні чотири базові компоненти:

- а) володіння термінологією даної спеціальності;
- б) вміння будувати виступ на професійну тему;
- в) здатність організувати професійний діалог та керувати ним;
- г) вміння спілкуватися з неспеціалістами на предмет професійної діяльності [62].

При виокремленні компонентів професійного спілкування слід враховувати лінгвістичну, комунікативну та поведінкову компетенції. У цьому контексті знання термінології, вміння використовувати наукові поняття і терміни під час практичного аналізу виробничих ситуацій, знання особливостей професійної мови вказують на лінгвістичну компетенцію у просторі професійного спілкування.

Усвідомлення цільової установки спілкування, врахування його ситуативної динаміки, місця і відносин із співрозмовником, прогнозування впливу висловлювання на нього, вміння підтримувати благодатну дружню атмосферу й невимушено контактувати з людьми різного психологічного типу та рівня освіти входять до сфери комунікативної компетенції. Сюди ж відноситься як саме вміння спілкуватися, обмінюватися інформацією, так і спроможність налагоджувати продуктивні контакти з учасниками виробничого процесу, організувати спільну творчу діяльність.

Вміння контролювати емоції, спрямовувати діалог відповідно до потреб професійної діяльності, дотримуватися етичних норм і вимог етикету становлять основний зміст поведінкової компетенції. Вона ж дозволяє організувати мовлення і відповідну їй мовленнєву поведінку, які впливають на

створення і підтримання сприятливої атмосфери спілкування з колегами і клієнтами, на характер взаєностосунків учасників виробничого процесу, на стиль їхньої роботи. Загалом професійна компетентність фахівця економічної сфери є втіленням у мовленні професійної діяльності з урахуванням різних рівнів взаємодії, специфіки ситуацій ділового спілкування, цілей та завдань навчання у ВНЗ.

Таким чином, професійна комунікативність – це реалізована здатність до інтелектуального спілкування, основу якої становлять професійні знання, норми, вміння та навички. Ця здатність є складовою загальної спроможності до спілкування. Водночас професійна комунікативність – один із критеріїв професійної готовності сучасного спеціаліста, у т.ч. й економічної сфери, якому потрібні знання норм літературної мови і стійкі навички її використання у процесі спілкування, точність та логічність висловлювань, володіння професійною термінологією, вміння враховувати соціальні та індивідуальні особливості співрозмовника, навички прогнозування розвитку діалогу, реакцій співрозмовника, розвинена здатність створювати та підтримувати благодатну атмосферу спілкування, високий ступінь контролю емоційного стану, вміння спрямовувати діалог відповідно до професійної діяльності, знання етикету та чітке виконання його правил [101]. Наявність цих рис-індикаторів визначає загальнопрофесійний характер діяльності і, власне, психологічний профіль особистості спеціаліста.

Висновки до розділу

1. Толерантність – складне соціокультурне явище сучасного світу, що характеризується терпимим ставленням до іншого, другого чи альтернативного, є важливою культурною умовою, яка примножує і покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування, а тому постає в суспільному

житті як рамкова умова ефективності соціальних зв'язків, усталених і нових форм комунікативної взаємодії.

2. Водночас толерантність – це активна життєва позиція, котра формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, виявляється в людському намірі досягнути порозуміння і гармонії різних мотивів, орієнтацій і думок без застосування сили. В особистісному вимірі вона закономірно самоорганізується як інтегральна риса індивідуального світу Я людини.

3. Глобалізаційні та інтеграційні процеси сьогодення – зумовлюють специфіку професійного ділового спілкування спеціалістів економічної сфери, яка передбачає наявність толерантності в професійному спілкуванні як інтегральної умову його ефективності.

4. Толерантність ділового спілкування – це професійна компетентність спеціаліста-економіста як таке цілісне утворення, котре охоплює готовність до ефективної взаємодії в умовах продуктивного економічного співжиття, мотиваційно-сміслову налаштованість на рівноправне спілкування і здатність до операціоналізації своєї праці, яка містить стійку систему прийомів, методів та засобів комунікативної поведінки.

5. Професійна комунікативність спеціаліста – це також інтелектуальне спілкування, основу якого становлять професійні знання, вміння, навички та цінності у їх системному взаємодоповненні та у контексті продуктивної професійної діяльності як один із найважливіших критеріїв якості професійної підготовки сучасного спеціаліста. Саме комунікативна організація профдіяльності економіста виявляє степінь його професіоналізму, що через уміння спілкуватися забезпечує ефективний вибір ситуативних учинкових дій для досягнення програмних цілей і тактичних завдань господарювання.

6. Ділове спілкування – це водночас і різновид практичного спілкування, метою якого є досягнення певних інтересів, цілей у професійній сфері бізнесу. В його основі перебуває узгодженість у діях різних виконавців, об'єднання зусиль, злагодженість, гнучкість і самодисципліна при реалізації ідей та

вирішенні конкретних завдань економічного чи оргуправлінського характеру. При цьому основою етики такого спілкування є соціальна взаємоповага, буденне дотримання принципів справедливості, внутрішньої чесності, індивідуальної готовності до виконання поставленого завдання, добросовісність, тобто все те, що характеризує толерантну особистість.

7. Професійна толерантність економіста визначається як інтегральна риса його особистості, яка охоплює гуманне ставлення до природного середовища і суб'єктного довкілля, ґрунтовні знання у сфері економіки суспільного виробництва, соціальні норми і цінності як основу виконання службових та громадянських обов'язків, уміння і навички ефективного ведення чітко упредметненої господарської діяльності, а також досвід здійснення діалогічної комунікації і продуктивної ділової взаємодії у формальних та неформальних спільнотах.

Основні наукові результати розділу опубліковані в працях [122, 123, 124, 128, 131, 132, 135, 136]

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ

2.1. Мотиваційно-ціннісний компонент толерантності

Для визначення психологічної структури толерантності потрібно співвіднести найбільш загальне уявлення про неї із широким колом психологічних категорій, понять, концепцій, теорій. Проаналізуємо здобутки основних психологічних напрямків, що відрізняються принципово різними фокусами розуміння сутності людини – «людина розумна» (екзистенційно-гуманістична психологія), «людина думаюча» (когнітивна психологія), «людина діяльна» (бігевіоризм і психологія поведінки), а також «людина відчуваюча» (психоаналітична теорія).

Концептуальний фокус поглядів на людину, який асоціюється з ідеями гуманістичної психології, – це «людина розумна». Однак логіко-змістової єдності серед дослідників, котрі працюють у рамках даного підходу, не спостерігається. Більше того, така неоднорідність і незавершеність – це принципова позиція, оскільки вважається, що людина – надскладна, суперечлива і мінлива реальність, аби її можна було втиснути в будь-яку однозначну формулу та описати за допомогою якоїсь однієї концептуальної схеми [21]. Однак деяка системність опрацьованого наукового матеріалу та послідовність основних ідей і засновків у рамках гуманістичної психології все ж присутня.

Оскільки головна суть ідейної першооснови гуманістичної психології зводиться до того, що людина володіє великим потенціалом можливостей, пов'язаних із саморозкриттям та особистісним зростанням, то у форматі даного психологічного напрямку є методологічні підстави розглянути такі компоненти толерантності, як мотиваційно-ціннісний та особистісний.

Зрілу особистість, як відомо, повно характеризує система цінностей, тому що перебуває у центрі змістового відношення «Я – світ» та визначає потребо-мотиваційний вектор її соціальної поведінки й ефективність життєдіяльності. Ціннісні орієнтації як елемент структури і складова аксіосфери особистості відображають внутрішню готовність людини до здійснення обраного акту дії. Вони спрямовані на задоволення потреб та інтересів, а тому вказують на стратегічні моделі її поведінки, орієнтовані на повномірну самореалізацію.

Водночас ціннісні орієнтації індивіда визначають шлях присвоєння духовного потенціалу суспільства, перетворення культурних вартостей у стимули і мотиви поведінки. Як одне із центральних особистісних утворень, цінності виявляють свідоме ставлення людини до соціальної дійсності й у такий спосіб визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всі аспекти діяльності (Б. Ананьєв, Б. Братусь, К. Клакхон, І. Кон, В. Отрут, М. Рокич) [4; 5; 6; 82]. Отож природно, що оволодіння системою цінностей, яка характеризується індивідуалістським наповненням, набуває статусу життєорієнтаційних принципів та настановлень, котрі неподільно пов'язані зі спрямованістю конкретного діяння.

Особливу роль відіграють цінності, які інтеріоризуються особистістю через сферу сприйняття об'єктивної реальності зовнішнього світу і в подальшому формовиявляються як вчинковий компонент життєдіяльності. Вважається, що розмежовуються не окремі життєві моменти, а загальні цілі діяльності людини; саме вони упорядковані у ціннісній ієрархії відповідно до їхньої ролі у становленні і розвитку особистості [26].

Сучасна психологія розрізняє два класи цінностей – цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні). Найважливішими є термінальні цінності, тобто основоположні цілі людини, котрі відображають довгострокову життєву перспективу, визначають сенс її життя, вказують, що для неї є надважливим і надзначущим [119]. Вони варті того, щоб кожен громадянин спромігся досягти їх як кінцеву мету індивідуального існування.

Інструментальні, до яких відносяться, наприклад, моральні цінності і вартості компетенції, постають у ролі переконань, котрі із загальноприйнятого та особистісного поглядів є найефективнішими в аспекті переваг образу соціально значущої людської діяльності над індивідуалістичним, егоїстичним. З функціоналістської позиції інструментальні цінності активізуються як критерії чи стандарти при оцінці і виборі лише модусу поведінки, а термінальні – при оцінці і виборі як цілей діяльності, так і можливих способів їх досягнення. Відтак усі явища дійсності, у тому числі і вчинки людей, характеризуються з точки зору втілення цінностей, котрі відображають суб'єктивну оцінку особою цих явищ з огляду на їхню потребовість та вагомість у задоволенні її інтересів.

Слід зазначити визначальну значущість цінностей в аспектах формування адекватних, соціально визнаних поведінкових реакцій як найважливішого утворення у сфері становлення свідомості особистості, а тому і саморегуляції її діяльності. Система визнаних цінностей зорієнтовує світогляд, переконання і судження у річище гуманізованого ставлення до довкілля, сприяє найефективнішому розвитку і самовдосконаленню особистості. Ось чому прояв позитивно спрямованих цінностей посідає одне з провідних місць у поведінці людини, є її найістотнішим орієнтиром у міжособових відносинах.

Цінності відображають вищий рівень людських потреб. Тому особистісні, індивідуальні потреби, набуваючи суспільної значущості й усвідомлюючись особистістю, перетворюються у цінності та регулюють соціальну поведінку людини. Водночас саме через сталу систему цінностей відбувається суб'єктивізація відношень з навколишнім середовищем і суспільним довкіллям та ефективна взаємодія особистості зі світом. Дані психологічні утворення призводять до перебудови всієї психологічної структури, змінюючи систему її ставлень до своєї діяльності та до самої себе. Сформовані ідеали, почуття, суспільні прагнення, соціальні оцінки та інтереси у своїй гармонійності впорядковують спрямованість особистості навколо ціннісно-сміслової сфери [8; 39].

Загалом управління поведінкою людини здійснюється на двох рівнях:

а) на базі свідомості з допомогою системи цінностей та соціальних настановлень,

б) на рівні несвідомого завдяки системі елементарних установок і фіксованих стереотипів.

Водночас людина вважає абсолютною, найголовнішою цінністю власного життя ту потребу, бажання задовільнити яку домінує в даний момент часу. Ця цінність або життєва мета справді існує і плекається у специфічному просторі культури окремого суспільства й підпорядковується індивідуальним особливостям громадян. Звідси спрямованість особистості – це сукупність домінуючих у її внутрішньому світі соціальних настановлень і цінностей, яка визначає головну лінію поведінки, діяльності, спілкування і вчинення. За даних умов дії людини зорієнтовані на досягнення конструктивних, позитивних результатів взаємодії з актуальним довкіллям.

Вищі цінності мають яскраво виражену синтетичну природу, інтегруючи в собі і етично-моральні, й естетичні, і раціонально-логічні компоненти. Саме на вищих рівнях цінності формовиявляються як судження та ідеали особистості, життєві позиції та цілі діяльності, а тому набувають логічного завершення та усвідомлення смислу (у т.ч. сенсу) буття в цілому. Цінності зорієнтовують особистість стосовно законів, правил і норм певної культури, оскільки цінності є еталоном оцінки предметів, об'єктів, вчинків інших людей, суспільних процесів і власних актів поведінки. У такий спосіб цінності виражають і розкривають внутрішній світ особистості, виконують регулювальну, організаційну, спрямовувальну функції в розгортанні її діяльності.

Науковці ставлять поняття «цінність» в один ряд з поняттями «потреба» і «мотив», а ціннісні орієнтації індивіда розміщують на перетині когнітивної та мотиваційної сфер особистості. Осмислити це співвідношення допомагає дворівнева модель мотивації, запропонована О. Патяєвою [74].

Розглянувши цілу низку сучасних підходів до розуміння структури мотивації, авторка констатує функціонування двох рівнів мотиваційних

утворень. До одного рівня відносяться конкретно-ситуативні мотиваційні утворення, еквівалентні елементам одиничної діяльності (О. Леонт'єв), а до другого – надситуативні, стійкі, узагальнені. Останні спонукають діяльність не безпосередньо, а беруть участь у породженні конкретно-ситуативних мотивів. Водночас О. Патяєва виділяє два види впливів стійких мотиваційних структур на виникнення і функціонування останніх. Перший вид – ситуативна конкретизація, наприклад, пізнавальної потреби в мотиві вступити у певний ВНЗ чи естетичної потреби в мотиві сходити до театру; другий – це «зсув» конкретної діяльності відповідно до окремих стійких принципів поведінки: скажімо, прояв у різних ситуаціях і, відповідно, в різних мотивах стійкої схильності до ризику чи високого рівня домагань або конформності, чи, навпаки, нетерпимості до недоліків. Критерієм, що дає змогу віднести ці особистісні тенденції до класу стійких мотиваційних структур, є те, що вони проявляються не тільки у процесі здійснення тієї чи іншої діяльності, а вже на етапі породження конкретно-ситуативних мотивів відображаються у їхній структурі і значеннєвій характеристиці. Фактологічно такий самий поділ наявний у трирівневій схемі структури мотивації О. Асмолова, котрий розрізняє джерела мотивації, детермінанти спрямованості діяльності в конкретній ситуації і регулятори перебігу останньої [9]. Перші два рівні концептуально збігаються з виділеними О. Патяєвою.

За функціональним місцем і роллю у структурі мотивації особистісні цінності досить очевидним чином відносяться до класу описаних О. Патяєвою стійких мотиваційних утворень чи джерел мотивації. За О. Асмоловим, їхня вмотивувальна дія не обмежується конкретною діяльністю, окремою ситуацією; вони співвідносяться з життєдіяльністю людини в цілому і мають високий ступінь стабільності, а зміна у системі цінностей є надзвичайною, кризовою подією у житті особистості [9; 74].

Отже, цінності – психосмислове утворення, яке формується на перетині мотиваційної сфери та світоглядних структур свідомості і в цьому контексті є найдієвішою категорією становлення соціально зрілої та духовно здорової

особистості, її оптимального функціонування і реалізації природних потенцій у культурному форматі фахової діяльності. Ціннісні орієнтації індивіда визначають способи присвоєння духовної культури суспільства, перетворення соціальних вартостей у стимули і мотиви поведінки, конструктивне поле реалізації професійних якостей у спеціалізованій діяльності.

Очевидно, що саме гуманістичний підхід уможлиблює вивчення феномена толерантності в контексті змістово-динамічної сутності людського розвитку, передусім звертаючи увагу на ті ситуації, коли людині доводиться стикатися з фактом сторонньої дії найрізноманітніших відмінностей між людьми, множинності форм повсякденного громадянського буття, а також визнання неминучості співіснування із собі подібними у поліпроблемному соціумі і готовності конструктивно творити свій внутрішній світ сильним, гнучким і відкритим для будь-якої міжособистої взаємодії. Так, скажімо, К. Роджерс [80] розглядає природу людини через механізм дії основного мотиву її поведінки – вроджене прагнення до самоактуалізації як найповніше втілення у повсякденні її вершинних намірів, здібностей, талантів. Відтак і прагнення людини зробити своє життя більш різнобічним – це природне бажання, яке реально уможлиблює розвитковий перебіг самоактуалізаційного процесу у його психотенденційній загальності (типовості) і водночас у персонологічній та суто самісній унікальності (неповторності).

К. Роджерс, описуючи механізм самоактуалізації, показує, що одним із основних його критеріїв є цілісність особистості (тобто Я людини), яка передбачає перш за все повне прийняття себе. Прийняти себе – означає домогтися вичерпного поцінування всіх своїх характерологічних рис, індивідуальних особливостей, у тому числі напрацьованих інтенцій, потенцій і тенденцій. Якщо людина приймає у собі тільки ті риси, які в ній визнають навколишні, то це призводить до тривоги, депресії, дисгармонії внутрішнього світу. Заперечуючи власні емоції, пориви, прагнення, наміри, афекти, вона стає більш вразливою психологічно, знесиленою духовно, тобто сама створює собі психологічні проблеми. Усвідомлення і прийняття таких почуттів, як гнів,

злість, страх, сором, провина й можливість їх імовірних учинкових формоявів вочевидь важливіше для внутрішнього здоров'я людини, ніж самовідчуження переживань і почуттів, спрямоване на «захист своєї високої самооцінки». «Людина все більшою мірою здатна чути себе, переживати те, що в ній відбувається... Вона також більш відкрита своїм почуттям сміливості, ніжності і благоговіння, ... вільно може жити своїми суб'єктивними почуттями так, як вони в ній існують, і вона також здатна усвідомлювати ці почуття» [80, с. 227].

Не менш важливою самоактуалізаційною спроможністю особистості є здатність керувати своїм емоційним станом, вибирати те, що відповідає ситуації, і так контролювати себе. Зокрема, К. Роджерс пише, вона буде агресивною у ситуаціях, де насправді повинна бути використана агресія, але в неї не буде зростаючої потреби в агресії..., у такої людини – це природне внутрішнє врівноваження однієї потреби іншою і виявлення найкращих варіантів поведінки [80] В такий спосіб фактично проблема толерантності усупільненого суб'єкта життєдіяльності у психогуманістичній теорії трансформується у проблему самотолерантності щодо своєї поведінки, процесу і результатів соціальної взаємодії, врешті-решт і стосовно повноти реалізації ним власного – природного, людського й суто самісного – потенціалу кожної миті повсякдення. І К. Роджерс це яскраво демонструє логікою розгортання своїх теоретизувань: людина, котра йде шляхом самоактуалізації, здатна і вміє змінювати свою поведінку, вибирати ту тактику вчинкових дій, яка найбільше відповідає ситуації та її особистісному зростанню. «Вона більшою мірою спроможна дати можливість усьому своєму вільному, складно функціонуючому організмові вибрати із великої кількості імовірних саме той варіант поведінки, який справді задовольнятиме її у даний момент» [80, с. 242], а відтак толеруватиме з довіллям. Отож самотолерантно налаштована людина, володіючи поведінковою гнучкістю, спонтанністю, креативністю не обов'язково буде пристосована до своєї культури, але майже обов'язково не буде конформістом і, водночас, відрізнятиметься високим індексом як самотолерантності, так і особистісної та соціальної толерантності.

Зауважимо, що самотолерантність вимагає серйозного внутрішнього зусилля, яке не лежить на поверхні, адже це не бездіяльність і не споглядання (самоспоглядання), а активна установка, котра виявляється у розумінні самого себе, своїх цілей, сенсу буття і на цій основі – здійснення прогнозування поведінки і реакції особистості на конкретну ситуацію, подію, реалізацію бажаного як з погляду самої особистості, так і з позиції оточення. Без самотолерантності особистість може зануритися у безконечну рефлексивність з приводу своїх учинків («бути чи не бути»). А тому вона є засадничо-практичною передумовою виживання і важливим елементом свідомості особистості [129; 134].

І все ж самотолерантність володіє деякими обмеженнями порівняно з толерантністю. Так, остання передбачає, що не можна іншій людині нав'язувати свої уявлення про те, що добре, а що погано. Але це вкрай важко зробити стосовно себе, своїх стандартів та еталонів поведінки. Тому самотолерантність може бути усвідомленою лише тоді, коли спричинена метою, яка свідомо поставлена і зреалізовується заради її досягнення, і водночас несвідомою – коли детермінована прийнятим стандартом поведінки і коли результативно особистість виявляє немотивовану поведінку.

Оскільки природа свідомості особистості та її Я сутнісно діалогічна, то очевидно, що самотолерантність – це вироблення таких форм діалогу із «внутрішнім Я», які б сприяли конструктивному, а не руйнівному розвитку особистості, а отже, це внутрішньоособиста характеристика усупільненого індивіда. Тут питання ставиться так: чи зможу я, і якщо зможу, то яким чином знайду шлях до самого себе як до унікальної особистості? При позитивній відповіді виникає ситуація відповідального ставлення до себе і своєї долі, яка формується нашими вчинками і справою життя, при негативній – людина стає пасивною зброєю у руках обставин. Відтак самотолерантність як результат діалогічного погляду на себе є важливою умовою саморозвитку і водночас засобом контролю реалізації свободи, власного сенсу життєздійснення, вказує на розвиток особистісного начала. Її квінтесенція – це не постулювання себе

як ідеальної людини і терпимість до різних аномалій у собі, а трудомістке зусилля з напрацювання адекватної моделі поведінки і власних особистісних параметрів.

Оскільки вчинки особистості можуть спричинюватися як цінностями, так і антицінностями чи, у крайньому випадку, вартостями, які належать до іншої особистісної парадигми, то вибір тієї чи іншої позиції буде спричинений саме самотолерантністю, побудованою або на принципі найменшого супротиву – морального чи фізичного, або на розширенні власного досвіду і критичного діалогу з собою.

Самотолерантність – це також здатність до формування варіативної самооцінки (навіть найнегативнішої) у процесі діалогу, що передбачає і варіативність поведінки, й інтерпретацію соціальних норм та еталонів поведінки, яких дотримується дана особистість. Отож, це ще й додатковий світоглядний фактор, який створює психологічний комфорт, у результаті якого особистість може вибирати варіант поведінки в межах соціальних, у тому числі й моральних, норм. Недостатньо розвинута самотолерантність природно веде до байдужого ставлення до себе.

Однак самотолерантність не є універсальним регулятором, тому обмеження її ролі пов'язане з наявністю стандартів поведінки, порушення яких не допускається. Що повинна зробити особистість, якщо її поведінка розходиться з вибраним стандартом? Тоді вона постає перед вибором – апатія, байдужість, ігнорування чи нетерпимість, супротив, боротьба. Коли порушується такий стандарт (моральне правило, принцип, цінність), виникає уявлення про особисту катастрофу, адже із стандартом пов'язана самоідентифікація. Це – криза самоідентифікації, адже неможливо «правильно» уявити свій образ, створити адекватний само образ чи цілісний Я-образ і тим самим безболісно вписатися в конкретну ситуацію власного повсякдення Звідси очевидно, що перебіг самоідентифікації впливає на самотолерантність, на самооцінку особистості і на процес її світосприйняття.

Отже, у царині гуманістичної психології є підстави говорити про само-толерантну особистість, котра йде шляхом самоактуалізації. Її основні риси:

- вміння володіти власними почуттями;
- розуміння та сприйняття емоцій, переживань інших;
- толерантне ставлення до своєї унікальності і відмінності від інших;
- спроможність налагоджувати більш глибокі та довірливі міжособистісні відносини із навколишніми без боязні втратити себе;
- неагресивність до людей інших етносів, народів, рас, вірувань, котрі мають свою систему цінностей;
- гармонізування всіх актуальних міжособистісних стосунків шляхом взаємного визнання та поцінування як власного внутрішнього світу, так і індивідуального світу Я інших;
- емпатійність як зреалізована здатність до співпереживання, а відтак як важлива характеристика толерантної людини.

Водночас процес самоактуалізації, за К. Роджерсом, спричинюватиме прискорене становлення внутрішньої мотивації за низки умов: зростання актуалізаційного напруження, постійної боротьби особистості з обставинами життя і здолання нею перешкод, швидкої мобільності мислення і практичної дії, відкритості світу, незалежності від зовнішніх впливів та опертя на свій потенціал, самодостатності поглядів, моральної зрілості, соціальної компетентності і самовідданості.

У будь-якому разі страхи та захисні реакції К. Роджерс пов'язує з інтолерантністю, а самоактуалізацію – із прагненням до добра, яке закладене в основі людської природи. З цього приводу він пише: «Я знаю, що через захисні реакції і страхи люди можуть поводити себе жорстоко, незріло, дуже руйнівню, антисоціально, завдавати болю. Однак мій досвід роботи з ними приносить мені натхнення і дає сили, адже я весь час переконуюся у позитивному напрямку їхнього розвитку на глибинному рівні так само, як і у всіх нас» [80, с. 68]. Описуючи оптимально актуалізовану особистість, відомий психолог серед основних її ознак називає терпимість до інших, тобто

толерантність, котра посилюється внутрішньою мобільністю, хорошою адаптивністю, відкритою емоційністю, рефлексивністю, довірою до себе, свободою ситуативного вибору і відповідальністю за його наслідки. У цьому сенсі толерантність – це справді висока внутрішня напруженість багатоаспектного само здійснення особистості у проблемному світі, тоді як інтолерантність, – навпаки, зменшення психоемоційного напруження, інертність, закритість, залежність від зовнішнього впливу, розвиток у напрямку зменшення складності психологічного світу індивідуального Я.

За концепцією А. Маслоу, самоактуалізована людина живе у ладу із собою і толерантна до своїх недоліків, адже приймає свою, далеко не завжди ідеальну, сутність, а із всіма притаманними їй вадами та дефектами [63]. Вона спонтанна у поведінці, внутрішньому житті, у своїх думках, намірах, бажаннях, поводить себе природно, не намагаючись справляти враження на навколишніх, у міжособистісних стосунках здатна повністю забувати про себе і свої потреби, вона немов розчиняється у близькій людині, стає його частиною. У ставленні до інших терпима та співчутлива. У кожному сторонньому, будь він п'яницею, злочинцем чи негідником, бачить людину. Це, однак, не означає, що ті, хто йде дорогою самоактуалізації, не бувають нетерпимими, проте їхня нетерпимість завжди обґрунтована і служить інтересам ближньому [63]. Отож, самоактуалізована особистість здатна толерантно змінювати свою поведінку відповідно до ситуації, відрізнити добро від зла, засіб від мети, їй притаманне філософське почуття гумору, вона креативна. Характеризуючи її толерантність, Г. Олпорт виділяє такі найважливіші риси-ознаки:

- знання самої себе (толерантна людина добре знає свої недоліки та переваги, не схильна в усіх бідах звинувачувати інших);
- захищеність (відчуття безпеки та впевненість у тому, що загрози можна уникнути, налаштування на мирне співіснування з усіма навколишніми);
- відповідальність як розвинуті почуття та інтегральна риса (не перекладає відповідальність на інших, має високу самовідповідальність);

- потреба у визначеності (не розділяє світ на «біле» і «чорне», а визнає розмаїття, готова вислухати інший погляд і відчуває мінімальний дискомфорт у ситуації невизначеності);
- орієнтація на себе (більше підтримує особистісну незалежність, менше – приналежність до зовнішніх інститутів та авторитетів);
- менша схильність до порядку (порівняно із людським загалом її мало цікавить соціальний лад), низькі педантичність і формальна ввічливість;
- здатність до емпатії (соціально чутлива, здатна більш адекватно оцінювати навколишніх);
- почуття філософського гумору (здатна посміятися не тільки над іншими, а й над собою, звідси – самоповага і самотолерантність);
- емоційна стійкість і самоприйняття (вміння справлятися із власним емоційним станом);
- прагнення до свободи та демократії, що ґрунтується на соціальній толерантності [143].

В. Франкл, обґрунтовуючи розвиток людини через пошук і реалізацію смислів, людській терпимості відводить роль невід’ємної складової, оскільки цей розвиток характеризується цілісністю, виявляється в усвідомленні цінностей творення, переживання, ставлення; до того ж розгортається в напрямку отримання свободи, незалежності, гнучкого реагування на мінливі життєві ситуації [104]. У такий спосіб толерантність, як і життєреалізування особистості в цілому, здобуває чітко визначене смислове наповнення, де вершиною є її той чи інший сенс життя.

Отже, особистісний вимір толерантності охоплює перш за все ціннісно-смислову систему, в якій центральне місце посідають цінність поваги до людини як такої, вартості її прав і свобод, рівноправність у виборі світогляду і життєвої позиції, вагомість відповідальності за власне життя, визнання аналогічних можливостей розвитку за іншими людьми. А це означає, що в основі толерантності як особистісної риси лежить самоактуалізація, а з нею і мобільність, відкритість, незалежність, свободололюбність тощо. Натомість

інтолерантність – це дія страхів та захистів, що яскраво підтверджує гуманістичний підхід у психології: толерантність у найбільш досконалій формі – це загальна стратегія досягнення самоактуалізації, що становить складну систему взаємопов'язаних акмеологічних проявів особистості, де поєднуються цілісність та диференціація власного Я, прагнення до розрізнення, збільшення напруження, подолання перешкод, емпатійність, самодостатність, відповідальність, опертя на себе. Звідси очевидно, що мотиваційно-ціннісний компонент толерантності пов'язаний із глибоким освоєнням терпимості як загальнолюдської цінності або іншої філософсько-етичної чи релігійної концепції, де проголошуються й приймаються до дії смисли добра, ненасильства, терпіння, смиренності. У цьому аналітичному розрізі провідне мотиваційне поле становитимуть мотиви допомоги, співробітництва, любові, сприяння, супроводження, поступу, поблажливості, щирої поваги і глибокої самоповаги.

Як інструмент емпіричного дослідження нами використаний «Опитувальник термінальних цінностей» (ОТеЦ) І. Сеніна, що уможливорює визначення виразності восьми термінальних вартостей (власний престиж, високе матеріальне становище, креативність, активні соціальні контакти, саморозвиток, досягнення, духовне задоволення, збереження власної індивідуальності), а також їх реальність у різних сферах життя (професійна діяльність, навчання й освіта, подружнє та громадське повсякдення, захоплення). У будь-якому разі він дає змогу розпізнавати ступінь значущості для особи окремого аспекту життєздійснення, у рамках якого вона намагається себе зреалізувати. Передусім нас цікавили вартісні уподобання студентів першого, третього та п'ятого курсів, а відтак динаміка зміни ціннісно-толерантного змісту їх внутрішнього світу впродовж навчання в університеті. У зв'язку з цим вирішувалися такі завдання при роботі з даною методикою: а) визначалися специфічні особливості ціннісних орієнтацій студентів у контексті їх толерантного ставлення до світу і до самих себе; б) виявлялась їх розвиткова динаміка упродовж навчання у вищій школі як одного з найважливіших показників професійної толерантності.

На рівні первинних балів високі шкальні бали (7-10) респондентів указують на явну значущість тієї чи іншої цінності, що закономірно зумовлює внутрішнє прийняття особистістю певної стратегії толерантної поведінки. Для порівняння окремих груп студентів між собою за роками навчання у ВНЗ нами використані процентні співвідношення високих оцінок за кожною шкалою методики ОТеЦ І. Сеніна до загальної кількості студентів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Результати співвідношення високих рангових оцінок,
одержаних студентами ТНЕУ за методикою ОТеЦ І. Сеніна
(загальна вибірка студентів 208 осіб, вересень-жовтень 2009 р., у %)**

Шкали та параметри для порівняння	Академічні курси		
	1 курс	3 курс	5 курс
Ціннісні орієнтації:			
Престиж	39,91	45,03	41,26
Матеріальне становище	64,52	68,93	77,22
Креативність	43,35	31,28	53,39
Активні соціальні контакти	51,83	58,40	52,13
Саморозвиток	53,04	47,02	65,28
Досягнення	74,11	81,66	78,52
Духовне задоволення	37,36	37,25	46,08
Збереження власної індивідуальності	69,97	70,24	79,80
Життєві сфери:			
Професійне життя	51,62	49,02	70,65
Навчання й освіта	70,01	69,94	74,24
Подружнє життя	44,87	52,94	68,04
Громадське життя	58,15	51,39	76,80
Захоплення	72,93	68,44	75,98

Вочевидь високі показники за шкалою «матеріальне становище» означають, що для студентів матеріальний добробут виявляється підставою для розвитку почуття власної значущості, позитивного самоствавлення, самоповаги й, відповідно, самотолерантності. З іншого боку, зацікавленість у високому рівні матеріального достатку пояснюється високими потребами цього віку й низькою соціальною захищеністю студентів, почасти й проблемами сімейного бюджету. А тому студенти ставлять задоволення своїх матеріальних потреб

(від 64,5% до 77,2%) вище духовних (від 37,3% до 46,1%). Виявлено також високу потребу в досягненнях (від 74,1% до 81,1%), тобто наявність прагнення респондентів домогтися як запланованих результатів власного навчання у ВНЗ (наприклад, отримання не лише диплому, а й престижної професії), так і інших життєвих цілей (скажімо, стати висококомпетентним, ерудованим, толерантним у ділових взаємостосунках тощо).

Істотне зростання балів за шкалою «збереження власної індивідуальності» (від 70% до 80%) підтверджує факт посиленого прагнення студентської молоді до незалежності, її бажання зберегти неповторність, своєрідність власної особистості, своїх поглядів і переконань, свого стилю життя і, водночас, небажання піддаватися впливу масових тенденцій, колективності. А це вказує на високу толерантність до себе, а через неї і до навколишніх. Причому найбільш значущими сферами життєдіяльності для студентства є навчання і захоплення, у яких воно вбачає свої найбільші досягнення (від 74% до 81%).

Зважаючи на психозмістовий контекст толерантності, для аналізу динаміки ціннісних орієнтацій студентів нами проранжировані всі цінності й життєві сфери за їх значущістю протягом навчання юні у ВНЗ. Рангові місця розподілені від 1 до 8 для ціннісних орієнтацій і від 1 до 5 для життєвих сфер, де 1 – найбільш значуща цінність, а 8 чи 5 – найменш вагома (табл. 2.2).

Одержані емпіричні результати однозначно вказують на зміни значущості термінальних цінностей для опитуваних нами студентів-економістів. Так, виявляється, що протягом навчання в університеті не стільки зростає їх налаштування на підтримку власного престижу, чи активних соціальних контактів, скільки на розвиток себе і на духовне задоволення, що підкреслює особистісну вагомість психодуховних форм гуманістичного та толерантнісного змісту. Названі ціннісно-сміслові переорієнтації пов'язані із закономірною змінною соціального статусу студентів у процесі дорослішання, адже багато старшокурсників починають працювати і навіть створюють власну сім'ю та заводять дітей. Попри те, що прагнення до активних соціальних контактів,

креативність і збереження власної індивідуальності мають посереднє значення для більшості студентів-економистів, все ж незначне збільшення їх рангових місць вказує на зростання прагнення до встановлення сприятливих взаємостосунків з іншими людьми, до реалізації своїх творчих можливостей, а відтак і до збагачення досвіду толерантної соціальної взаємодії.

Таблиця 2.2

Результати рангової значущості термінальних цінностей і життєвих сфер на початку і в кінці навчального року у групах студентів ТНЕУ

Шкали та параметри для порівняння	Середньорангові показники академічних груп (ранги)					
	1 курс		3 курс		5курс	
Ціннісні орієнтації:						
Престиж	7	5	4	6	7	5
Матеріальне становище	2	1	3	1	2	1
Креативність	8	7	8	8	6	8
Активні соціальні контакти	5	6	5	4	5	4
Розвиток себе	4	4	6	5	1	3
Досягнення	1	2	1	2	8	7
Духовне задоволення	6	8	7	7	3	2
Збереження власної індивідуальності	3	3	2	3	4	6
Життєві сфери:						
Професійного життя	5	4	4	4	3	2
Навчання й освіти	1	2	1	2	2	3
Подружнього життя	3	5	3	1	5	4
Громадського життя	4	3	5	5	4	5
Захоплення	2	1	2	3	1	1

Сфери захоплення і навчання є найбільш особисто значущими для студентів. Незначні зміни на користь тієї чи тієї потреби від курсу до курсу сутнісно не змінюють психологічну картину особистісних пріоритетів сучасного студентства. Водночас сфера професійної самореалізації виходить на друге місце лише на п'ятому курсі, що пояснюється великим відсотком вже працюючих студентів, для яких ділове спілкування і ситуаційна толерантність належить до визначальних умов їхнього професійного успіху. Отож, стабільно актуальними для молоді є матеріальне становище, захоплення й насамкінець навчання та освіта, успішність професійного життя.

Очевидно, що персоніфікована значущість різних вартостей, у тому числі й психотолерантного змісту, в індивідуальній ієрархії окремого студента зумовлена цілим набором його психологічних особливостей та особистісних характеристик, адже на формування ціннісно-сислової сфери впливає сукупність як зовнішніх, соціально-психологічних факторів, так і внутрішніх, суто індивідуально-психологічних, чинників та передумов.

Кількісні результати обох таблиць показують, що усвідомлення студентами ВНЗ економічного профілю цілей і перспектив насичення їхнього повсякденного життя і задоволення самореалізацією багато в чому залежить від значущості цінностей (у тому числі й гуманістичних), які властиві особистості, котра стала на шлях самоактуалізації, що підтверджують такі діагностичні індикатори, як активне життєдіяння, саморозвиток, персональна відповідальність, терпеливість на шляху якісної професійної освіти тощо. Значущість «цінностей регресу» або дефіцитних цінностей (за А. Маслоу) – розваг, матеріально забезпеченого життя, суспільного визнання – вочевидь спричинена загальним низьким рівнем соціальної захищеності студентів, їх маловпливовим соціальним положенням. Звідси природно зростає вагомість цінностей прогресу, які у толерантному наповненні є важливою умовою професійної й особистісної самореалізації майбутніх економістів.

Цікавим емпіричним фактом є така залежність: особливості співвідношення вартісних настановлень і життєвих сфер студентства організуються як визначальний чинник у специфіці формування мотиваційної спрямованості осіб цієї вікової категорії. Це засвідчують дані, отримані за допомогою «Методики вимірювання мотивів і мотивації» В Мільмана (рис. 2.1).

Побудова багатофакторних профілів студентів-економістів на предмет визначення мотиваційної спрямованості їхньої внутрішньої толерантності, її емоційних особливостей, самооцінки і вираженості лідерських рис дала змогу на етапі констатувального експерименту створити усереднені мотиваційні профілі студентів різних курсів, що виявляють певні психологічні тенденції

зміни у співвідношенні їх загальножиттєвого і професійно-ділового налаштування. Так, не виявлено істотних відмінностей в індивідуально-типологічних (вікових) інваріантах мотиваційних профілів першо- і третьокурсників. Натомість графік мотиваційної налаштованості п'ятикурсників на толерантну взаємодію з оточенням суттєво відрізняється від двох вищеназваних тим, що: по-перше, показники їх ділової спрямованості тенденційно є вищими (передусім це стосується загальної та творчої форм активності) і, по-друге, показники життєвих домагань явно поступаються кількісним усередненим даним, здобутим на першому і третьому курсах (за шкалою «спілкування» відмінність становить більше 12%, «соціальний статус» – 6%, «комфорт» – 5% і «життєзабезпечення» – 3%).

Рис. 2.1. Усереднені мотиваційні профілі студентів першого, третього і п'ятого курсів ТНЕУ, одержані за «Методикою вимірювання мотивів і мотивації» В. Мільмана (вибірка 208 осіб, вересень-жовтень 2009 р., м. Тернопіль, у %)

Отже, здобуті емпіричні дані однозначно вказують на винятково важливе психоенергетичне значення і водночас внутрішньоактуалізаційну масштабність

перебігу толерантності як розвитково-особистісного явища. При цьому має місце явна тенденція зміни мотиваційно-ціннісних пріоритетів соціальної толерантності від вартостей регресу (розваги, матеріальне забезпечення, суспільне визнання тощо) до цінностей прогресу (взаємодопомога, паритетне спілкування, творчість та ін..) та розширення внутрішніх горизонтів професійно-ділової толерантності студентів-майбутніх економістів від першого до п'ятого курсу.

2.2. Когнітивний компонент толерантності

Аналізуючи літературні джерела, які базуються на тих чи інших відгалуженнях когнітивної психології [5; 6; 56; 115], перш за все назвемо теорію конструктивного альтернативізму, головна ідея якої полягає в тому, що будь-яке явище може відображатися нескінченним розмаїттям мисленевих конструкцій та уявлень про нього. Кожна людина дивиться на потік подій через формат своїх уявлень [155]. Як вважає Дж. Келлі, на подіях «не вигравіювано їх значення». Людина сама визначає для себе значущість кожної події. Більше того, подія починає впливати на людину лише після того, як вона її проінтерпретувала. Таким чином усі люди є заручниками своїх інтерпретацій. Однак важливо й те, що особа спроможна змінити свою життєву ситуацію лише тоді, коли перегляне своє уявлення про неї.

І. Майерс, К. Бріггс, спираючись на типологію К. Юнга (екстраверсія-інтроверсія, сенсорика-інтуїція, логічність-опора на почуття), поділяють людей на тих, які виносять судження (вирішують), і тих, які сприймають та констатують [48]. Назване розмежування становить одне із першоджерел найчисленніших конфліктів у людських взаємостосунках, визначаючи, якою із двох функцій – збору інформації чи прийняття рішень – особа зазвичай користується у спілкуванні із навколишнім світом й у ставленні до нього. Для перших будь-яка справа може бути виконана «правильно» або

«неправильно». Натомість, обставини, які створюють навколо себе другі, дозволяють бути їм гнучкими, непередбачуваними, спроможними пристосовуватися до довкілля і сприймати найрізноманітніші зміни; водночас приймати відповідальні рішення і слідувати за ними для них є досить проблематично; вони дотримуються стратегії вичікування при розв'язання більшості проблем, воліють дізнаватися та сприймати нове, отримувати останню інформацію, аніж розмірковувати з приводу будь-якого питання чи явища. Ті, хто здатний долати проблемність повсякдення, навпаки, намагаються оцінювати і критикувати, тобто приймати певні рішення, а не накопичувати інформацію, особливо якщо вона може вплинути на зміну їхнього рішення. Демонструючи більшу схильність до оцінок, вони вдаються до активних вчинкових дій, що вимагають прийняття адекватних рішень і відповідної інтерпретації подій. Носіям такого типу свідомості здебільшого властиві спрощені когнітивні структури толерантності, в них домінують категоричні оцінкові схеми, коли має місце однозначне ставлення до об'єкта та його ознак. Категорійна структура цього типу толерантного світоставлення спричинює певну вибірковість до змісту отримуваної інформації, легше відкликаючись на спрощені, однозначні твердження й уникаючи більш багатовимірних, діалектичного бачення.

Зауважимо, що подібний феномен описаний М. Рокичем через поняття «закритої» свідомості, яку він визначає як схильність суб'єкта до однозначних оцінок і категоричних висновків стосовно подій та людей [82]. М. Холодна у зв'язку з цим однією із форм метекогнітивного досвіду виокремлює відкриту пізнавальну позицію, яка передбачає особливий тип пізнавального ставлення до світу, коли індивідуальна абстракція-умогляд відрізняється варіативністю та різноманітністю суб'єктивних способів осмислення однієї і тієї ж події, а також передбачає адекватне сприйняття у ставленні незвичайних, у тому числі потенційно психотравматичних, аспектів того, що реально відбувається [114].

Отже, в контексті толерантної-інтолерантної активності когнітивний фактор є проміжною ланкою між установкою та поведінкою, тобто визначає те,

як сама особистість сприймає ситуацію, яким чином організовує пізнання світу та навколишніх. Крім цього, когнітивні структури сприяють оптимальному прогнозові стосовно формо виявів та особливостей перебігу ситуаційної толерантності-інтолерантності, оскільки дійсність та соціальний світ юні все більше набувають інформаційно-рамкового характеру. Вона сприймає сьогодні не стільки предметне довкілля – світ речей та реалій, скільки інформацію про нього у певних суспільно унормованих межах. Тому інформаційне середовище – це відображена і специфічним чином перетворена предметна дійсність, що вимагає насамперед когнітивної толерантності.

Толерантність як складне соціально-психологічне явище також виявляється на підґрунті суб'єктивного тлумачення. А причинами виникнення інтолерантності є опертя суб'єктивного тлумачення на забобони, атрибуції, стереотипи, установки (атитюди) та соціальні репрезентації [11].

У цьому контексті важливість останніх не підлягає сумніву, оскільки саме конструкт «соціальна репрезентація», на думку вчених, діє як інтегральний елемент соціогуманітарних категорій, за допомогою яких можна виміряти проінтерпретувати найширший діапазон соціально-психологічних процесів, подій, ситуацій, ставлень і т. ін., які виникають у межах феноменологічного поля толерантності.

О. Якімова дає таке тлумачення соціальних репрезентацій: це – «когнітивні системи із власною логікою та мовою», у яких «не просто подані думки, образ чи установка у ставленні до якогось об'єкта, але й відображена теорія чи навіть галузь знання в особливому її розумінні – як спосіб ідентифікації та організації реальності» [140, с. 79].

М. Хьюстон, порівнюючи теорію соціальних репрезентацій з більш традиційними підходами та поняттями, які сформувалися у концептуальних рамках когнітивного підходу, зупиняється на каузальній атрибуції, своєрідній інтерпретації та оцінці причин і мотивів поведінки інших на підґрунті буденного, життєвого досвіду [118]. Він відмічає, що для розуміння сутності атрибуції велике значення має поняття сценарію – схематичного відображення

дійсності, яке слугує орієнтиром для швидкого вирішення включених у нього (тобто відомих суб'єкту) проблемних ситуацій і зваженого ставлення до «залишеного за кадром». Сценарій – це послідовний перелік подій, серед яких виокремлюються ті, які потребують спеціального пояснення. Передбачається таке: якщо модель поведінки підходить під схему, то суб'єкт звертається до соціальної категоризації, якщо ні – то для «оригінального» діяння чи події людина використовує або «конструктивну» (приписування цілей), або «контрастну» (інтерпретація діяння як протилежного соціальній нормі) атрибуцію. Важливо, що такі схеми-сценарії носять не індивідуальний, а соціальний характер. Це означає, що за своєю суттю вони і є соціальними репрезентаціями, які передбачають «автоматичне» пояснення подій. Якщо ж останнє не завершується на соціальних репрезентаціях, то тоді долучається активне мислення. Але у будь-якому випадку, оскільки названі репрезентації спираються на повсякденні знання, саме завдяки їм і стають можливі атрибуції.

Описані вченими механізми дії соціальних репрезентацій використовуються для пояснення процесів виникнення та прояву толерантності-інтолерантності. Так, толерантність співвідноситься з роботою конструктивної соціальної категоризації, а інтолерантність – контрастної. Розглядаючи ці полярності не як односпрямовані й однозначні психологічні реакції, а як складні когнітивні дії (соціальні репрезентації, когнітивні схеми, сценарії), дослідники допускають їх можливу неузгодженість і суперечливість. Так, експлікативні можливості категорії «соціальні уявлення» для опису процесів формовияву толерантності до «інших» безпосередньо витікають із змісту специфічних функцій соціальних репрезентацій – ідентифікаційної, інтерпретаційної та власне когнітивної, до якої входять афективні і нормативні елементи. Доведено, що соціальні репрезентації виконують роль «ідентифікаторів», які дають змогу віднести «інших» до конкретної соціальної групи; пропонують ті чи інші визначення суб'єкта, зрозумілі її членам, що долучаються до «загального бачення реальності, притаманного групі, яке може не співпадати або суперечити поглядам інших угруповань. Своєрідне бачення

реальності й спрямовує дії та взаємозв'язок членів даної групи» [41, с. 93]. Водночас вони реалізують інтерпретаційну функцію, регулюючи міжособисті відносини та визначаючи поведінку і комунікативні зв'язки кожного у стосунках з довкіллям. У будь-якому разі повне використання особою свого когнітивного потенціалу в контексті соціорепрезентації збагачує її психокультурний світ афективними та нормативними елементами, сприяє екстеріоризації досвіду та інтеріоризації гуманних моделей поведінки і толерантного мислення.

Примітно і те, що теорія соціальних репрезентацій, пояснюючи механізми виникнення й мислєдіяльного закріплення толерантності може вдало поєднуватися із традиційними для когнітивної психології концепціями самокатегоризації, особистісної відповідальності, когнітивного дисонансу і т. ін.. Так, теоретико-методологічна робота із концептом «самокатегоризація», за Дж. Тернером, дає змогу співвіднести уявлення людини про саму себе із культурними нормами і соціальним контекстом [96]. Самокатегорії – це когнітивні групування ознак, котрі притаманні самій особі. Базою для такого групування є два рівні соціальної ідентичності – особистісний (рівень «Я») і груповий (як своєрідне членство у малих групах, так і приналежність до того чи іншого великого загалу). Причому одна з найважливіших властивостей процесу самокатегоризації – це залежність значущості обставин даного конкретного моменту від соціального контексту, в рамках якого й відбувається порівнювання себе з іншими людьми. У цілому «категоризація являє собою активний, динамічний процес, сутнісно компаративний, варіабельний, контекстуальний і співвідносний із певною системою відліку» [96, с. 117].

Психологічна теорія відповідальності К. Муздибаєва описує соціальну типовість особистості [69]. Йдеться про здатність останньої дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та готовність відповідати за свої вчинкові дії. Очевидно, що, з одного боку, саме ця риса особистості може і повинна забезпечувати нормативні компоненти толерантності, з іншого – відсутність

такої відповідальності в інших людей – це одна із найвагоміших причин вияву до них інтолерантності. В останньому випадку мовиться про атрибуцію відповідальності. Ф. Хайдер виділив п'ять «рівнів особистої відповідальності», кожний із яких оцінюється на основі взаємозв'язку між «особистісними ресурсами» і «силовим тиском оточення» [153]. Вважається, що ці рівні слушно розглядати як можливі ступені формування інтолерантності:

1) асоціація – відсутні причинно-наслідкові зв'язки між особою і подією (прикладом є ситуація, коли дітей звинувачують у гріхах батьків),

2) причинність – можливість здійснення вчинку в людини була, але не було ні намірів, ані мотивів (у випадку з інтолерантністю це здебільшого безпідставна підозра, скажімо, у подружній зраді);

3) передбачливість – усе те, що й на рівні причинності, однак особі приписується те, що вона могла передбачити результат (зазвичай такі діяння називається безпечністю, необережністю, що почасти має місце у рамках управлінської толерантності у ставленні керівника до підлеглого);

4) навмисність – особа могла здійснити дію, намагалася зробити це, жадаючи саме цей результат (тому вона справді за це відповідає);

5) виправдання – все те, що й на попередньому рівні, але сама дія оцінюється як примусове (скажімо, у форматі соціально-економічної толерантності-інтолерантності це ставлення до мігрантів, безпритульних дітей, бомжів тощо).

Отже, теорія когнітивного дисонансу дає змогу детально проаналізувати конкретні механізми конструювання толерантності (інтолерантності), а також переконатися в її динамічності і варіативності [102]. За Л. Фестінгером, дисонанс – це наслідок недостатнього виправдання вибору, тобто це негативний спонукальний стан, який суб'єктивно відчувається як дискомфорт. Щоби його здолати, можна йти одним із трьох шляхів:

а) змінити свою поведінку чи ставлення до себе (імовірно, це в подальшому приведе до аутоінтолерантності);

б) змінити ставлення до об'єкта (наприклад, стати інтолерантним до нього);

в) знецінити значення його вчинку (або риси) для себе і для інших.

У теоретико-емпіричних межах когнітивної психології поняття «толерантність-інтолерантність» також співвідноситься із змістом понять «соціальна установка (атитюд)», «соціальний стереотип» та з описом ефектів соціальної перцепції. Толерантність як специфічний підвид когнітивного потенціалу особистості сутнісно зосереджується у певній смисловій установці, котра долучає її до системи норм та цінностей соціального довілля, допомагає зберегти «статус-кво» в напружених ситуаціях, сприяє самоствердженню і виявляється у її прагненні привести у цілісність знання, норми, цінності, значення. Причому таке внутрішнє смислове настановлення актуалізується при зустрічі особистості із подібними значущими об'єктами, а тому визначає її поведінку в широкому колі подібних ситуацій [77]. Важливо, що, як й у випадку з толерантністю, предметом відображення тут є соціально значущі об'єкти і ситуації. Іншими словами, подібність підтверджує однаковість смислів, толерантність указує на невизначеність життєвих ситуацій, яку потрібно особі прийняти як виклик чи проблему.

Соціальні стереотипи – це, як відомо, спрощені образи соціальних об'єктів, що виникають здебільшого за умови обмеженої інформації про те, що сприймається. І. Кон зауважує, що вони за своєю природою співвідносяться із стандартними, емоційно прикрашеними образами і є невід'ємним елементом свідомості, діючи як механізм упередження, певного спотворення дійсності [47]. Оцінюючи ступінь суб'єктивного спотворення, яку вносять стереотипи, можна говорити про їх правдивість чи хибність, а відтак і про істинну чи надуману толерантність.

Відтак на підґрунті стереотипів формуються ефекти міжособистісного сприймання, які відображають певну тенденцію, а саме – сприймати соціальні об'єкти максимально однаковими. Відбуваються суб'єктивні перекинуття образу соціального об'єкта чи ситуації, які називаються ефектами соціальної

перцепції [16; 17]. Найбільш відомими з них є ефекти ореолу, первинності та новизни.

Суть ефекту ореолу полягає в тому, що загальне сприятливе враження веде до позитивної оцінки всіх інших рис об'єкта. І, навпаки, загальне несприятливе враження сприяє формуванню негативних оцінок. Образ, що існував раніше, відіграє роль ореола, який заважає бачити дійсні риси і прояви об'єкта сприймання. Ефект ореолу найяскравіше виявляється тоді, коли людина має обмежену інформацію про об'єкт сприймання, а також коли судження стосуються моральних рис-якостей. Відтак тенденція перебільшувати одні характеристики і недооцінювати інші вказує на певну оцінну упередженість людини у міжособистісному сприйнятті.

Натомість ефекти новизни та первинності стосуються значущості порядку подання інформації про об'єкт задля формування уявлень про нього. Однак ефект первинності виявляється у тому разі, коли сприймається щось невідоме і під час його оцінки роль установки відіграє інформація, подана раніше. У ситуації сприймання знайомого діє ефект новизни, який полягає у значущості останньої інформації. Для розуміння феномена толерантності принципово значущим, на думку вчених, є саме те, що в основі ефектів соціальної перцепції знаходиться тенденція сприймати соціальні об'єкти максимально однорідними і несуперечливими, тоді як насправді має місце їх неоднорідність і суперечливість [7].

Отже, стереотипи та ефекти соціальної перцепції відображають схематизм, емоційну забарвленість, спрощеність сприймання. Вони виникають за умов дефіциту інформації, обмеженого індивідуального досвіду, упереджених уявлень, які наявні у суспільстві чи соціальній групі, а відтак відіграють подвійну роль. З одного боку, вони скорочують час ознайомлення, дають змогу контактувати з іншим, невідомим, неоднорідним та суперечливим, з іншого – стандартизують процес взаємодії, можуть сприяти формуванню хибних знань.

У цілому за результатами теоретичного аналізу феноменологічних виявів, категорійного і сутнісного наповнення поняття «толерантність» у рамках когнітивного підходу є підстави стверджувати, що: а) толерантність – це елемент свідомості, б) ця свідомість певним чином структурується, в) вихідними умовами структурування є неоднорідні і суперечливі соціально значущі об'єкти, що потребують окремого пояснення. Категорії, з допомогою яких можна описувати свідомість, – це передусім соціальні репрезентації, сценарії, самокатегорії, атрибуції, смислові установки, стан когнітивного дисонансу, стереотипи, ефекти соціальної перцепції. Звідси очевидно, що когнітивний компонент толерантності виявляється в умінні людини зрозуміти все те, що відбувається довкола, що мотивує й організує світобудову, охоплюючи й рефлексивну свідомість та діяльне мислення. Розуміння сприяє перебудові особистісних смислів й утворює вирішальний момент особистісного зростання та самоактуалізаційного розвитку особистості. Важливим при цьому є визнання складності, багатовимірності і нередукованого розмаїття оточення і власне інтерпретативної природи людських суджень про нього, а відтак – неможливості зведення найрізноманітніших поглядів до загальної істини і неодмінної множинності індивідуальних картин світу. Саме ці аспекти підкреслюються в Декларації принципів толерантності, коли говориться, що толерантність – це перш за все правильне розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів вияву людської індивідуальності [30].

Для визначення когнітивної складової толерантності нами був створений опитувальник «Повнота розуміння толерантності як психокультурного явища» (додаток А) за авторською методологічною схемою, що охоплює дві системи координат та концептуально задає двадцять психозмістових інваріантів осмислення толерантності як психокультурного явища (табл. 2.3). З одного боку, очевидно, що толерантність – це психодуховне явище ціннісно-гуманістичного змісту, а тому слушно його розглядати в основних аналітичних вимірах – сутнісному, функціональному, структуровому, діяльнісно-видовому

та особистісно-просторовому, з другого – вона належить до явищ міжлюдської взаємодії та внутрішньоособистої організації, причому винятково багатоаспектних і багатокомпонентних, серед системного набору яких є засадничими ті, що психологічно пояснюють четвертинну природу толерантності – як уявлення, як ідеї, як норми і як цінності.

Таблиця 2.3

Методологічне обґрунтування психозмістових інваріантів осмислення толерантності

Форми внутрішньої організації науково-психологічного пізнання	Виміри розуміння толерантності				
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистісний простір
Як уявлення	1.1	2.1	3.1	4.1	5.1
Як ідеї	1.2	2.2.	3.2	4.2	5.2
Як норми	1.3	2.3	3.3	4.3	5.3
Як цінність	1.4	2.4	3.4	4.5	5.4

Іншими словами, перш ніж створювати опитувальник, нами були методологічно обґрунтовані два виміри толерантності, що конкретизувалися у принципах рефлексивного розуміння її як психокультурного явища і наукового витлумачення як надскладної психоформи людського життя. Далі, на перетині двох базових критеріальних ознак, були одержані двадцять психозмістових інваріантів-складових толерантності, що у взаємодоповненні характеризували як значеннєвий формат обсягу цього категорійного поняття, так і фіксували достатньо повний набір психологічних особливостей розвитку того складного явища, що описується цим поняттям. У підсумку поставлені в опитувальнику запитання дали змогу оцінити повноту знань студентів про толерантність як психологічний, соціальний та суто культурний феномен, виявити розуміння ними важливості толерантності у процесі ділової та неформальної взаємодії, у спектрі особистісних інтенцій і цінностей, принципів повсякденного спілкування, а також у контексті вдосконалення особистісних рис, за якими студентство схильне оцінювати навколишніх, і насамкінець уявлення про ступінь сформованості індивідуальної толерантності кожного.

На основі результатів аналізу відповідей студентів 1, 3 і 5 курсів нами виділені рівні когнітивної складової толерантності та одержані усереднені кількісні (у %) дані про них (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Усереднені результати анкетування повноти розуміння студентами-майбутніми економістами ТНЕУ толерантності як психокультурного явища (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009р., вибірка 208 осіб)

Рівні змістового розуміння толерантності	Кількість студентів за курсами (у %)		
	1 курс	3 курс	5 курс
Дуже низький	34,3	25,7	19,6
Низький	35,7	34,0	32,4
Середній	18,6	23,0	20,1
Високий	11,4	17,3	27,9
Дуже високий	0,0	0,0	0,0

Отже, значна кількість студентів економічного профілю мають низький рівень розвитку когнітивного компонента: 70,0% першокурсників, 59,7% третьокурсників і 52,0% п'ятикурсників. І хоча студентська молодь виділяє окремі показники толерантності, однак у неї відсутнє цілісне уявлення про толерантність як важливу людську властивість. Для більшості відповідей характерне визначення толерантності через поняття «терпимість», «терпіння», «стриманість», причому досить часто ці поняття змістовно ототожнюються. При виокремленні змістово-структурних ознак толерантності здебільшого мовиться також про терпимість, порозуміння і взаємодопомогу. Відтак студенти світоглядно сприймають толерантність як пасивну рису особистості. З нею часто пов'язують такі категорії, як доброзичливість, вихованість, повага, людяність, чесність, самовладання.

Із опитувальника також видно, що доброзичливість та терпимість для юні є одним із головних критеріїв оцінки навколишніх. Водночас вони глибоко не розуміють, що толерантність значно ширше простої терпимості, адже вона охоплює свободу вибору і пов'язану з нею відповідальність, прагнення до особистої свободи у поєднанні з почуттям справедливості. Проте названі риси, як показує аналіз відповідей, студентами-економістами не рефлексуються. Це вказує на змістовно звужене, однобічне розуміння ними толерантності.

Те, що волелюбство, свобода вибору та відповідальність не пов'язуються студентами з толерантністю, підтверджує і той факт, що майже всі із опитаних не включили їх до списку рис толерантної особистості, а відтак і не віднесли до визначальних позицій у наборі критеріїв оцінки навколишніх. А це вказує на відсутність у них усвідомлення того, що вони самі можуть оцінюватися за даними критеріями. Лише їх окремі відповіді фіксують такі характеристики толерантності, як діалог, розширення свого життєвого досвіду, власна активна громадянська позиція. Крім того, досить часто толерантність молодь розглядає тільки у ставленні навколишніх до традицій та віросповідань, почасти вважаючи неможливим використання стратегії толерантної поведінки у своїй професійній діяльності, де причину вбачають у самій специфіці економічного повсякдення.

Під час тестування студентам пропонувалося також дати визначення толерантності через протилежні поняття, головно шляхом виділення його суттєвих та несуттєвих ознак-значень, або через спробу дати класифікацію видів толерантності. Однак наявних знань у них виявилось недостатньо для повноцінних відповідей.

Одержані первинні результати повноти розуміння студентами толерантності були статистично опрацьовані за розумінням її сутності, функцій, структури, видів та особистісного простору (додаток В та табл. 2.5). і організовані у вигляді порівняльних графіків (рис. 2.2), що вказує на наявність таких тенденцій: 1) істотно поглиблюються когнітивні осягнення студентами від першого до третього курсу функцій (на 10%), сутності (на 11,5%), видів (на 7,0%), структури (на 8,5%) та особистісного простору (на 8,5%) професійної толерантності, що фіксує факт стрибкоподібного розширення поля гуманно зорієнтованої свідомості і толерантно збагаченої самосвідомості за перші два роки навчання юнаків та дівчат у ВНЗ (усереднено на 8,9%), спричинених як змістом освітньої діяльності і ділових взаємостосунків, так і самою атмосферою життєзреалізування викладачів і студентів у часопросторі університету; 2) водночас істотних зрушень у збагаченні когнітивних схем

толерантності між третьокурсниками та п'ятикурсниками ВНЗ економічного профілю не виявлено (сумарні показники кількісно майже рівні – 25,4% і 25,6%), що підтверджує відомий факт досягнення 19-20-річними особами близьких до індивідуально максимальних рівнів їхнього когнітивного розвитку, тобто засвідчує відсутність сензитивності аналізованого компонента толерантності на етапі ранньої зрілості (20-25 років, за Е. Еріксоном).

Таблиця 2.5

Таблиця зведених первинних результатів повноти осмислення майбутніми економістами психозмістових інваріантів толерантності як психокультурного явища, одержаних за авторською методикою (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 р., вибірка 208 осіб, у балах)

Курс	Аспекти психологічного пізнання толерантності					
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистісний простір	Повнота розуміння
1	3,7	3,6	3,2	2,9	3,1	16,5
3	5,8	5,6	4,9	4,3	4,8	25,4
5	5,9	5,6	4,6	4,4	5,1	25,6

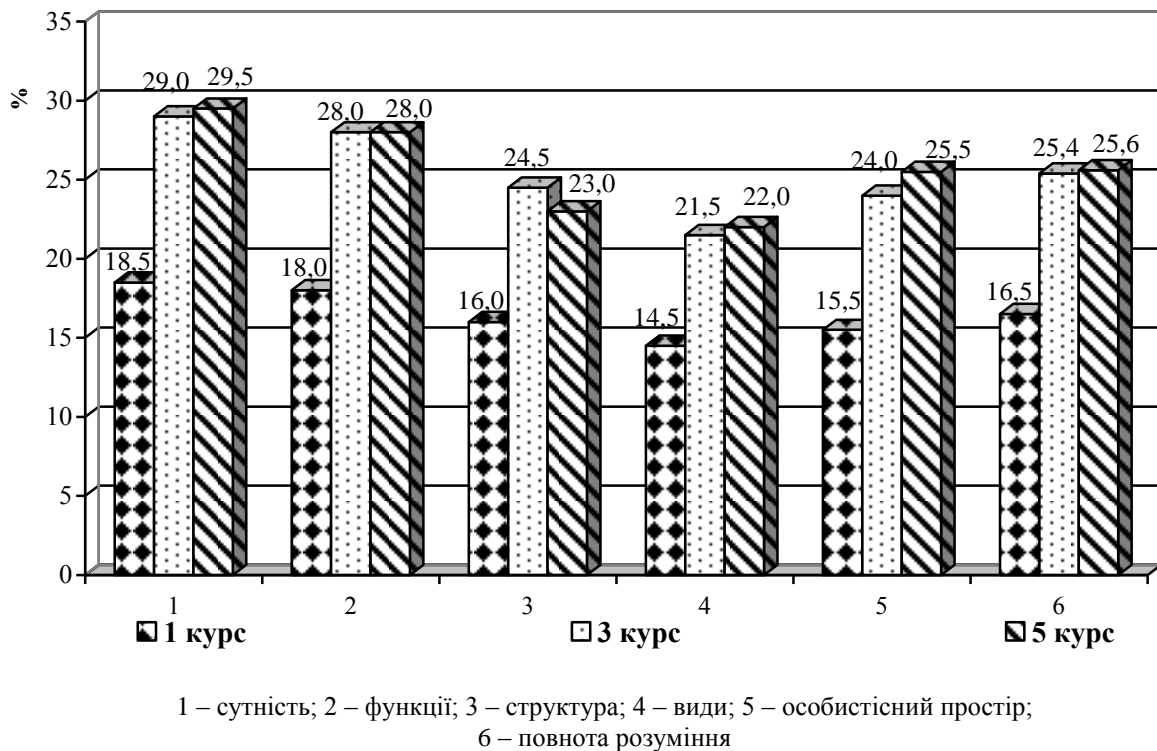

Рис. 2.2. Усереднені результати психозмістових інваріантів осмислення студентами-економістами толерантності як психокультурного явища, одержані за авторською анкетною (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 р., вибірка 208 осіб)

2.3. Емоційно-вольовий компонент толерантності

Психоаналітичний напрямок уможливує співвіднесення сутнісних характеристик толерантності з тими механізмами, котрі виникають як реакції подолання екстремальних ситуацій [71]. Ці реакції людина переживає як внутрішній конфлікт, як загрозу цілісності її особистості, як внутрішнє напруження. Завдяки таким реакціям відбувається пристосування особи до обставин, хоча суперечності, які при цьому виникають, не приймаються, а на неусвідомленому рівні компенсуються. Йдеться про захисні механізми особистості і пов'язані з ними процеси – опір, витіснення, перенесення, невротичні прояви, утворення психологічних комплексів, які сутнісно вказують на той чи інший механізм формування толерантності або інтолерантності. Це передусім стосується таких механізмів захисту, як заперечення, проекція, ідентифікація, раціоналізація, стримування, витіснення, регресія. Крім цього, у ролі названих механізмів можуть використовуватися і будь-які активізовані психічні процеси, а також діяльність [105]. Все зазначене дає підстави у рамках даного підходу ґрунтовно дослідити емоційно-вольовий компонент толерантності.

Поряд із психологічними захистами, котрі діють несвідомо, в ситуаціях психологічної загрози у людини активізуються цілком усвідомлені цілеспрямовані адаптивні дії, які називаються стратегіями оволодіння, копінг-стратегіями або стратегіями захисної поведінки [71]. Найбільш близькими до феноменології толерантності вважаються копінг-стратегії у процесуальній концепції Р. Лазаруса і С. Фолькмана: конфронтативний копінг (агресія, ворожість і готовність до ризику), пошук соціальної підтримки (набуття емоційного комфорту та інформації від інших), планування розв'язку проблеми (зміна ситуації, включаючи аналітичний підхід до здолання проблеми), самоконтроль (регулювання своїх почуттів та діянь), дистанціювання (когнітивні зусилля, що спрямовані на відокремлення від ситуації і зменшення її значущості), позитивна переоцінка (створення

позитивного значення, фокусування на зростанні потенціалу власної особистості), прийняття відповідальності (визнання своєї ролі в проблемі), втеча-вигнання (мислення та поведінка, що підтримують утечу чи уникнення проблеми) [150].

Ще одним важливим напрямком теоретичного аналізу, який базується на психоаналітичному підході, є обговорення питання про толерантність як рису особистості в контексті поєднання соціального та біологічного у життєдіяльності людини. Рефлексуючи антагонізм цих сторін людського повсякдення, представники неофройдизму, зокрема К. Хорні, описують механізми самовідчуження людини в міжособистісних стосунках, типологізуючи останні як рух-поступ «до людей», «від людей» та «проти людей» [117]. Так, метою відносин, орієнтованих на людей, є бажання любові до себе, сзвалення, захисту, тому всі інші цілі підпорядковуються прагненню заслужити цю любов. Такі люди зав'язують стосунки головно задля уникнення самотності, безпорадності і непотрібності. Однак за їхньою люб'язністю може ховатися приглушена потреба вести себе агресивно. Для даних стосунків характерне переконання: «Якщо я піду на поступку, то мене ніхто не зачепить». Натомість система цінностей осіб, зорієнтованих «проти людей», побудована на філософії «джунглів»: життя – це боротьба за існування, а тому для нього характерне домінування, ворожість, агресія, експлуатація; звідси, власне, походить переконання: «У мене є влада, й відтак ніхто мене не зачепить». Інша стратегія поведінки – спрямованість від людей – центрується на потребі в незалежності та недоторканості, тому це природно відвертає особистість від будь-якого прояву боротьби, і пов'язана із зовнішньою байдужістю, що вказує на приховану самодостатність. Однак часто це виявляється у відсутності надійного способу пристосування особи до актуальних умов життя. Для цієї орієнтації характерне твердження: «Якщо я відсторонюся, то у мене буде все в порядку».

Закріплення дій цих механізмів у вигляді особистісних рис, за К. Хорні, базується на почутті тривоги, котре примушує людину в процесі самореалізації

прагнути до безпеки. Якщо вона не відчуває себе у безпеці в міжособистісних стосунках, то в неї формується базальна тривога, що спричинює актуалізаційну дію захисних стратегій та обмежує внутрішній простір самоорганізаційного вияву толерантності. Дослідниця виділяє 10 таких стратегій, називаючи їх невротичними потребами, серед яких головними є прагнення до влади, визнання громадськості, самодостатності і незалежності й т. ін. Цікаво, що невротики чинять опір тільки одній потребі, тоді як здоровій людині притаманна гнучкість, здатність змінювати стратегії залежно від життєвих обставин.

Протилежні ідеї толерантної людини наявні у Е. Фромма, який на противагу їй ставить людину, котра керується бажанням втечі від свободи через механізми авторитаризму, деструктивності та конформності. Здоровий шлях полягає у набутті позитивної свободи завдяки спонтанній активності. Е. Фромм виокремлює дві форми встановлення взаємовідносин з іншими – продуктивну та непродуктивну, стверджуючи, що людина повинна прагнути до переважання продуктивних рис [106].

Водночас толерантність означає наявність певного простору, в межах якого люди взаємодіють без втрати почуття збереженості власного Я (Его-ідентичності). Саме ідентичність дозволяє усвідомлювати свою індивідуальність, автентичність, здатність самовизначатися, а тому є механізмом міжособистісної регуляції поведінки у процесі будь-якої соціальної взаємодії. Уподібнення до іншого, ототожнення себе з ним, запозичення важливих його характеристик, згода на контроль з його боку спрямовані на порозуміння, на кращу організацію спільної діяльності.

Е. Еріксон у концепції формування рис особистості як результату подолання криз розвитку, вживає поняття «психосоціальна ідентичність», до змісту якого долучає розвиток Его та виділяє відповідні стадії онтогенезу людини. Кожна стадія характеризується зміною соціокультурних умов існування особистості, а відтак і кризою, тобто поворотним моментом у її житті, коли має місце втрата попередньої і водночас наявне формування нової

ідентичності. При цьому людина або зберігає почуття безперервної самототожності, або та чи інша криза розвитку призводить до «втрати себе» і супроводжується розвитком відповідних, у тому числі толерантних чи інтолерантних, рис особистості. Імовірно, що у цьому випадку подібні риси можуть стати визначальними при виникненні в неї реакцій, ставлень і відносин інтолерантності або ауто толерантності. У будь-якому разі успішне здолання цих криз пов'язане із поступальним розвитком людини, досягненням певного рівня її психосоціальної зрілості. З усіх стадій життєвого циклу Е. Еріксон чи не найбільше значення приділяє саме Его-ідентичності, себто стадії, на якій відбувається усвідомлення особою самої себе (ототожнення себе з конкретними соціальними групами, із спектром виконання певних ролей). Якщо цього не відбувається, то виникає дифузія ідентичності, якій характерна відсутність зобов'язань [138]. Однак у певний період, який передує входженню в активне творче життя, людина отримує можливість опинитися ніби поза системою певних ідентифікацій. Цей період Е. Еріксон назвав періодом мораторію, коли всі тотожності і неперервності, на які Его опиралось до цього, знову тією чи іншою мірою піддаються сумніву [138]. Мораторій уможливує уникнення автоматичного долучення особи до соціального довкілля та здійснення нею свідомого вибору.

Отже, за Е. Еріксоном, ідентичність або психосоціальна тотожність – це міцно засвоєний образ себе у всьому багатстві ставлень особистості до оточення, почуття адекватності і стабільного володіння нею власним Я незалежно від змін його і ситуації, а також здатність ефективно вирішувати завдання, що виникають перед нею на кожному етапі життєвого розвитку. Відтак саме ідентичність – головний показник зрілої особистості як суспільної особи, а криза її Его-ідентичності – це психологічне випробування такої зрілості. І людина, яка не здатна на здолання чергової кризи, не може бути толерантною, адже не сприймає саму себе. Крім цього, згідно з періодизацією Е. Еріксона, основна проблема сьомої стадії – середньої зрілості (26-64 роки) – це вибір між продуктивністю та інертністю. Продуктивність тут об'єктивується

у турботі про людей, результатах та ідеях, до яких людина проявляє інтерес [139]. Якщо особі не вдається стати продуктивною, то вона переходить у стан самозахоплення, при якому основним предметом її турботи стають особисті потреби та зручності, що призводить, за Е. Еріксоном, до забобон, жорстокості. Таким чином, саме на цій стадії люди можуть піклуватися про інших, бути толерантними у ставленні до них. Для цього, власне, й потрібне формування продуктивного типу особистості.

Формування ідентичності передбачає різну ступінь активності суб'єкта. Так, Дж. Мід говорив про усвідомлену та неусвідомлену ідентичності [156]. Остання базується на неусвідомлено прийнятих нормах, звичках, формах поведінки і мислення, які людина отримує від групи, до якої належить. Її власна активність при цьому мінімальна. Натомість усвідомлена ідентичність виникає при наявності рефлексії, коли особа починає роздумувати про себе, про своє життя, вибрані цілі та цінності.

Розвиненість ідентичності як психічної функції породжує, на думку О. Стрельцової, такі риси особистості, як вольову цілеспрямованість у професійній діяльності, усвідомлену відданість корпоративним цінностям й одночасно критичне ставлення до них, якщо вони не співвідносяться із моральними принципами самої особистості [94]. У підсумку в контексті впливу на розвиток корпоративних цінностей і культури загалом зазначена функція уможливлення розширення поля переконання шляхом ґрунтовного поінформування міжособистісної взаємодії. Натомість її недостатня реалізація, з одного боку, вияв конформізму в професійній діяльності, з іншого – блокує професійну компетентність, яку Е. Еріксон розуміє як упевненість. Вона ж і є запорукою власної успішності та корисності, ефективності взаємин у комунікативному просторі [139].

Не менш важливим для дослідження емоційно-вольового компонента толерантності є теоретичний аналіз засобів саморегуляції особистості в умовах фрустрації, а відтак і дії такого психологічного механізму, як терпіння, котрий лежить в основі толерантності. Його суть полягає у стримуванні імпульсивних

станів та актів, котрі у певній наступності психічних процесів, властивостей і рис забезпечують функціонування більш складної системи – вчинкового самореалізування особистості. Очевидно, що в основі терпіння закладені такі вольові риси, як витримка, самовладання і самоконтроль. Витримка повно актуалізується при переході від внутрішнього рішення до ситуативної дії, коли негайна реалізація плану є недоцільною; пригальмовує вплив несвоєчасних імпульсів, які заважають успішно просуватися до мети [36]. Коли наявна потреба посилити провідний мотив або заставити себе виконувати прийняте рішення, незважаючи на відволікаючі імпульси, такі як страх, лінь, конкуруючий інтерес, тривожність, або ж приховати зовнішні ознаки внутрішнього напруження, то витримку істотно посилює самовладання, як ще одна вольова риса особистості. Воно дає змогу не тільки затримати енергетичну розрядку, а й перерозподілити енергію між кількома імпульсами і діями. Якщо у витримці головне – стримуючий фактор, то у самовладанні – перерозподільний, котрий фіксує той факт, що на початковому етапі має місце зверхність вищих мотивів над нижчими, загальних принципів над нетривалими пориваннями, а на етапі виконання задачі особа дотримується потрібного для успішного досягнення мети самообмеження. Так, власне, зароджується толерантність як внутрішньо інтегральне явище.

Витримка і самовладання впливають на становлення самоконтролю. У взаємодоповненні вони регулюють усі сфери психічного життя людини, створюючи підґрунтя для формоутворення толерантності в контексті її буденної поведінки. Причому терпіння як психологічний механізм понижує поріг чутливості особи до несприятливих факторів, згодом розвивається у терпеливість як тривале підтримування вольового зусилля, як силу проти себе, як спеціальну витримку та ін. Є. Ільїн пише про витримку як про особистісну рису, котра допомагає людині без стресів переносити страждання, душевні муки, життєві негаразди [38]. Загалом основою формування терпеливості як складової толерантності є емоційна стійкість, досліджена Л. Аболіним [1],

О. Сиротінім [86], О. Черниковою [120], П. Зільберманом [35], у роботах яких вона проаналізована як:

- властивість, риса та психологічна особливість, котра характеризує темперамент;
- властивість особистості, яка сприяє успішному здійсненню діяльності і характеризується не зменшенням, а збільшенням працездатності в емоційній ситуації;
- несприйнятливність нервовою системою травмуючих вражень;
- константність моторних та психічних функцій;
- ступінь вольового володіння надлишковим емоційним збудженням;
- стійкість емоцій, ефективно поміркована стабільність, відсутність схильності до частоті зміни інтенсивних негативних емоцій;
- надійність у виконанні складних завдань;
- оптимальність поєднання емоційних, мотиваційних, інтелектуальних, вольових та вчинкових особливостей.

У ролі окремої складової емоційного компонента може бути названий особливий вид емоційної стійкості – афективна толерантність, суть якої полягає в здатності справлятися з емоційним напруженням, терпимо ставитися до хворобливих переживань, не пригнічуючи і не деформуючи їх. Вочевидь ця толерантність включає цілу сув'язь ресурсів і дій, які уможливають усвідомлене переживання емоцій, і відтак дозволяють особі комфортно почуватися, піднесено переживаючи їх.

Розглядаючи емоційну стійкість у контексті особистісної толерантності, автори, поряд із емоційним компонентом, виділяють також вольовий (П. Зільберман, О. Сиротін), котрий розуміється як здатність контролювати та стримувати перебіг емоційних станів, забезпечуючи тим самим успішне виконання діяльності. Запропоновано також долучити до структури емоційної стійкості спроможність суб'єкта мобілізувати можливості свого організму для подолання негативних емоційних реакцій і станів та для трансформування

їх у нову рису, яка отримала назву емоційно-вольової стійкості, котра винятково важлива для внутрішнього підґрунтя толерантності.

Далі розглянемо прийняття як провідний психологічний механізм становлення толерантності. Його суть полягає у задіянні іншого до індивідуального простору особистості шляхом розуміння, емпатії, асертивності. Так, здатність до прийняття – це завжди така вагома особливість, котра визначає досконалість особистості: остання є більш зрілою, чим більше здатна приймати інших такими, які вони є насправді, поважати їх своєрідність і право бути собою. В актуалізації цієї спроможності допомагає розуміння, котре поза процесом особистісного осмислення може підштовхнути людину до відсторонення, до зайняття твердої, спокійної і впевненої, авторитетної позиції позазнаходження, тому основу повноцінного прийняття становить співпереживання, «співчутливе розуміння» [22], емоційно-інтуїтивне самоосягнення нею власного внутрішнього світу.

Отже, у становленні толерантності емпатія відіграє особливу роль як індивідуально-психологічна особливість, що характеризує здатність людини до співпереживання й співчуття [61]. До того ж, на думку З. Фрейда, вона сприяє встановленню відповідного ставлення до акту сприйняття психічних станів. Так, окремий механізм емоційного задіяння людини до переживань іншої змушує навіть у первісному акті сприймати будь-які емоції, відчувати певні переживання і, за Е. Фроммом, є умовою виникнення повноцінних інтерперсональних взаємостосунків з дотриманням вимог психологічної рівноправності та самореалізації. У цьому логіко-змістовому контексті перебігу внутрішнього пізнання виняткової значущості набуває асертивність, яка головно виконує три функції:

- надає впевненості у собі і формує готовність приймати відповідальність за свої дії;
- реалізує конструктивний підхід до розв'язання проблем;

– удовольняє бажання не порушувати моральні права іншої людини. Іншими словами, асертивність – це здатність оптимально реагувати на критику й вміння рішуче говорити собі та іншим «ні», якщо цього вимагає ситуація.

Однак й емпатійний спосіб взаємодії має декілька особливостей. Він передбачає входження в індивідуальний світ іншого і перебування там «як удома». Він охоплює постійну чутливість до переживань іншого. Бути іншим таким чином означає залишити в стороні на деякий час свої погляди та цінності, щоби вийти у світ іншого без упередження. Здійснити це можуть тільки ті люди, котрі відчувають себе достатньо безпечно у певному сенсі: вони знають, що не загублять себе у місцях дивному, незвичному світі іншого, і що при бажанні зможуть успішно повернутися у свій.

Водночас толерантність пов'язана з конгруентністю докільця, а інтолерантність – із наявністю в людини глибокого внутрішнього конфлікту, спричиненого цим докільцем. У цьому аналітичному розрізі толерантність – це складна система психологічних механізмів взаємодії людини з оточенням, що дозволяє їй одночасно зберегти свою цілісність і змінюватися відповідно до чинних вимог, збалансовує психологічну стійкість і мінливість, охоплює різноспрямовані захисні механізми особистості, копінг-стратегії, акти самовідчуження і забезпечення психологічної ідентичності. Відтак емоційно-вольовий компонент толерантності передусім полягає в умінні переборювати дратівливість, демонструвати витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію, а при роботі над собою сутнісно виявляється в емпатії, любові, інтересі та повазі до інших.

Для дослідження емоційно-вольового компонента толерантності майбутніх економістів нами використані Фрайбурзький особистісний опитувальник, Каліфорнійський особистісний опитувальник, тест-опитувальник вольового самоконтролю Ейдмана (див. підрозділ 3.1). Емпіричні дані, отримані за двома першими опитувальниками, зведені у таблицю (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Усереднені результати дослідження емоційно-вольового компонента
толерантності студентів-економістів ТНЕУ за низкою шкал, одержаних за Каліфорнійським та Фрайбурзьким
опитувальниками і розмежованих за рівнями розвитку особистісних рис
(м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 р., вибірка – 208 осіб, у %)**

Рівні розвитку особистісних рис	Шкали (навчальний рік)																	
	Самооцінка			Самоприйняття			Емпатія			Врівноваженість			Емоційна стійкість			Психологічна спрямованість		
	1 курс	3 курс	5 курс	1 курс	3 курс	5 курс	1 курс	3 курс	5 курс	1 курс	3 курс	5 курс	1 курс	3 курс	5 курс	1 курс	3 курс	5 курс
Дуже низький	0	0,5	0	1,5	1,2	0	6,9	3,4	2,0	3,1	4,8	1,7	3,4	4,0	3,7	7,0	6,2	4,9
Низький	2,4	9,2	6,0	40,3	37,9	29,6	51,6	44,4	35,1	27,9	26,5	21,3	38,1	32,7	30,5	49,5	46,7	39,2
Середній	31,2	42,1	50,3	37,4	35,0	35,7	34,1	38,4	41,9	43,8	42,9	48,3	33,0	36,2	37,1	31,7	31,8	37,3
Високий	52,9	44,8	38,6	16,6	18,8	23,2	7,2	12,3	16,8	19,3	20,1	22,3	18,7	19,0	19,5	11,4	13,0	14,5
Дуже високий	13,5	3,4	5,1	4,2	7,1	11,5	0,2	1,5	4,2	5,9	5,7	6,4	6,8	8,1	9,2	0,4	2,3	4,1

Аналізуючи результати, отримані при вивченні самооцінки, відмітимо, що для більшості студентів-економістів характерна дещо завищена самооцінка, хоча її динаміка трохи спадає від першого (52,9%) до третього (44,8%) і далі до п'ятого курсу (38,6%). Водночас істотно зменшується від курсу до курсу усереднена кількість осіб із дуже високою самооцінкою (відповідно – 13,5%, 3,4% і 5,1%), що сукупно вказує на тенденцію до більшої реалістичності майбутніх економістів в оцінці себе як професіоналів та особистостей. А це означає, передусім зважаючи на збільшення середніх значень за роками навчання у ВНЗ (від 31,2% у першокурсників до 42,1% у третьокурсників і аж до 50,3% у п'ятикурсників), що у кожного другого випускника університету економічного профілю має місце адекватно-оптимальна самостійна оцінка, а відтак і найзмістовніший рівень розвитку емоційно-вольового компонента толерантності, хоча зрозуміло, що цю завищену самооцінку відіграє не менш дієву мотиваційно-стимулювальну роль у збагаченні професійної толерантності студентів за роки навчання у ВНЗ. Оскільки доведено, що висока самооцінка прирівнюється до високої саморегуляції особистості та призводить до її ефективного соціального функціонування і корелює з високим рівнем розвитку персональної толерантності, то у цьому разі самооцінка діє як фактор мобілізації особою власних внутрішніх сил, реалізації нею свого творчого потенціалу, сприяє в майбутньому досягненню професійних успіхів і службових вершин. Люди з низькою самооцінкою працюють менш ефективно у стресових ситуаціях і при невдачах неповною мірою реалізують свій потенціал, часто відчують труднощі в міжособистісних контактах, а тому і досягають меншого у соціальному контексті, ніж ті, у кого самооцінка адекватна або дещо завищена, що сприяє найкращому само формуванню толерантності. Незважаючи на високий відсоток обстежуваних із середньою та високою самооцінкою (відповідно від курсу до курсу – 84,1%, 86,9% і 88,9%), відмітимо, що часто студенти при поясненні причин, чому вони відносять себе до вибраного ними рівня, відчували труднощі при відповідях або обходилися загальними фразами, такими як: «маю вдачу батька», «такий

характер», «так мене виховали», «такий з народження» та ін. Це підтверджує факт відсутності належної рефлексії, некритичного ставлення до себе. Лише окремі відповіді можна розцінювати як спробу обґрунтувати свою позицію, (наприклад: «зазвичай я неконфліктний, але бувають моменти, що можу бути впертим і наполегливим» «я добре розумію інших, їх настроїв і бажання чи небажання зі мною спілкуватися, хоча вони про це прямо не говорять» і т. ін.).

Дані, отримані при вивченні самоприйняття, показують, що для більшості студентів переважаючим є низький та середній рівні цього показника: у першокурсників – 77,7%, у третьокурсників – 72,9%, у п'ятокурсників – 65,3%. Дуже низький і низький показники (відповідно – 41,8%, 39,1% і 29,6%) свідчать про схильність до конвенційних форм поведінки, конформізму і спокійності, про невпевненість у найближчому довір'ї, сумнівах у власних можливостях і здібностях. Натомість середній й особливо високий рівень розвитку самоприйняття студентами-економістами як особистісної риси вказують на прийняття ними окремих своїх сторін, на те, що вони стали на шлях самоактуалізації (за А. Маслоу). Причому важливо підкреслити те, що від першого до п'ятого курсу істотно зростає усереднений відсоток кількості осіб як з високим рівнем само прийняття (відповідно – 16,6%, 18,8% і 23,2%), так і з дуже високим (4,2%, 7,1% і 11,5%). А це означає, що більше третини випускників ВНЗ економічного профілю психологічно готові до повсякденної толерантної поведінки, обрали стратегію самовдосконалення у життєзреалізуванні.

Дуже низький і низький рівні розвитку емпатії, що мають тенденцію до явного усередненого зменшення від першого до третього і п'ятого курсів (58,5%, 47,8% і 37,8%) однозначно демонструють те, що більшість студентів, котрі обрали економічний фах, не намагаються зрозуміти інших, не відгукуються на їхні потреби та почуття повною мірою, а відтак недостатньо розвиненою є їхня толерантність, особливо в її емоційному та волевому психозмістовому наповненні. Для них природно часто характерна відсутність уваги до бажань і потреб інших, неемоційність взаєностосунків, прагматичність

у різних контекстах життєздійснення. Ради об'єктивності треба зазначити, що часопростір ВНЗ (принаймні Тернопільського національного економічного університету) з кожним роком навчання планомірно формує вищі рівні як професійного, так і суто особистісного співпереживання юнацтва і молоді. Цей факт емпірично підтверджують дані: на тлі явного зменшення низьких рівнів розвитку емпатійності майбутніх економістів від першого до п'ятого курсів має місце збільшення кількості осіб із середнім рівнем (від 34,1% у першокурсників, до 38,4% у третьокурсників і до 41,9% п'ятикурсників) й особливо із високим і дуже високим (відповідно – 7,4%, 13,8% і 21,0%).

Натомість рівень розвитку врівноваженості у майбутніх економістів знаходиться на середній позиції (відповідно – 43,8%, 42,9% і 48,3%), тоді як низькі і високі показники сформованості цієї особистісної риси майже рівнозначні із тенденцією переважання перших і третіх курсів та домінування других у п'ятикурсників (відповідно – 32,0%, 31,3% і 23,0% проти 25,2%, 25,8% і 28,7%). А це більше вказує на їх низьку стійкість до стресу, слабку захищеність перед стресогенними факторами й одночасно здебільшого нестійку, ситуаційно змінну, толерантність.

Результати дослідження емоційної стійкості за шкалою «самовладання» показують, що для студентів-економістів переважно характерні середній (33,0%, 36,2% і 37,1%) та низький і дуже низький (41,5%, 36,7% і 34,2%) рівні наявності даної якості у психологічній організації особистості порівняно із високим та дуже високим (25,5%, 27,1% і 28,7%). Отож більшість майбутніх економістів емоційно нестійкі і погано володіють собою у різних життєвих, у тому числі й навчальних, ситуаціях, що закономірно дестабілізує самотолерантність, спричинює ситуативні моменти втрати терпимості до навколишніх. Внутрішній неспокій, невпевненість у собі створюють страх перед невідомістю, знижують готовність до сприйняття нового, неочікуваного. Дуже часто це вказує на схильність до афективної (здебільшого агресивної) реакції.

Водночас обнадійливим є той факт, що від першого до п'ятого курсу мають місце істотні позитивні зміни в емоційній стійкості майбутніх

економістів. Так, істотно зменшується усереднений відсоток тих, кому притаманний їй низький рівень розвитку (на 7,2%), натомість збільшується кількість тих, хто має середній (на 4,1%) та високий і дуже високий (на 3,2%). А це вказує, хоча й на повільне, проте реально наявне оволодіння майже кожним студентом умінням володіти собою у різних ситуаціях проблемного сьогодення. Притаманний їм внутрішній спокій, упевненість у собі звільняють від страху перед невідомістю, підвищують готовність до сприйняття нового, неочікуваного і, як правило, поєднуються зі свободою поглядів, тенденцією до новаторства і радикалізму. На негативному полюсі даної шкали, на жаль, залишаються властивими чималій групі студентства спонтанність, імпульсивність у парадоксальному, на перший погляд, поєднанні з образливістю і перевагою традиційних поглядів, що відгороджує їх від інтенсивних переживань і внутрішніх конфліктів, сприяє саморозкутості з домінуванням розслабленого настрою.

Схематично, а відтак і тенденційно, ситуація повторюється у більш чітких емпіричних визначеннях при аналізі результатів за шкалою «психологічна спрямованість». Так, у майбутніх економістів істотно переважають усереднені низькі та дуже низькі показники (56,5%, 52,9% і 44,1%) за цією шкалою. Це означає, що більшість студентів мало сприйнятливі у ставленні до навколишніх, що закономірно блокує формовияв у них самобутніх гештальтів толерантності. Водночас оптимізму додає той факт, що загальна картина наявності емоційно-вольового компонента змінюється позитивно: кількість осіб з низьким і дуже низьким рівнями психологічної спрямованості на порозуміння зменшується від першого до п'ятого курсу (усереднено на 12,4%), тоді як середнього і низького та дуже низького зростає (відповідно на 5,5% і на 6,8%).

Досить інформативною вже на етапі пілотного дослідження виявилася методика вольового самоконтролю Ейдмана, що дає змогу визначити повноту наявності вольової складової толерантності за двома шкалами – «самовладання» та «наполегливість» й обчислювати відповідний індекс самоконтролю. Оскільки в науковій літературі відсутні норми до цієї методики,

то нами здійснені відповідні процедури, що уможливили одержання класифікаційних показників за вищеназваними шкалами (додаток В). Усереднені результати дослідження вольового самоконтролю студентів ВНЗ економічного профілю подані у таблиці (табл. 2.7)

Таблиця 2.7

**Усереднені результати дослідження вольового самоконтролю студентів
1, 3 і 5 курсів ТНЕУ, одержані за методикою Є Ейдмана
(м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 року, вибірка – 208 осіб, у %)**

Рівень вольового самоконтролю	Самовладання			Наполегливість			Індекс ВСК		
	1 курс	3 курс	5 курс	1 курс	3 курс	5 курс	1 курс	3 курс	5 курс
Дуже низький	14,3	25,7	26,3	17,6	16,9	15,4	30,3	22,9	20,4
Низький	9,6	8,6	7,7	5,4	5,7	4,1	8,4	6,6	3,8
Середній	39,0	37,2	36,4	45,6	42,9	40,8	38,5	43,7	47,5
Високий	8,6	11,4	10,2	14,3	12,2	15,5	7,1	5,7	10,3
Дуже високий	28,5	17,1	19,4	17,1	22,3	24,2	15,7	17,1	18,0

Самовладання майбутніх економістів як особистісна риса має незначну тенденцію до поліпшення, тобто до сталого формування, від першого курсу до п'ятого на тлі переважання усереднених значень. Це корелює із показниками шкали «емоційна стійкість» Фрайбурзького особистісного опитувальника.

Шкала «наполегливість» характеризує фактично силу намірів особи – її прагнення до завершення початої справи. На позитивному полюсі – діяльні, працездатні люди, котрих мобілізують перепони на шляху до мети, не відволікають альтернативи та спокуси, головна їх надцінність – розпочата справа (від першого до п'ятого курсів відповідно – 31,4%, 34,5% і 39,7%). Таким студентам властиві повага до соціальних норм (совіслівість) і прагнення повністю підпорядкувати їм свою поведінку. Натомість низькі значення за цією шкалою вказують на підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, спричиняють непослідовність (відповідно – 23,0%, 22,6% і 19,5%). Знижений фон активності і працездатності компенсується у таких осіб підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм.

Високі бали за опитувальником ВСК характерні для осіб емоційно зрілих, активних, незалежних, самостійних (відповідно – 22,8%, 22,8% і 28,3%). Їх відрізняє спокійність, упевненість у собі, відповідальність, наполегливість намірів, реалістичність поглядів, розвинуте почуття внутрішнього обов'язку. Крім того, вони здебільшого добре рефлексують власні мотиви, планомірно реалізують свої наміри, вміють розподіляти власні зусилля, здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціальнопозитивною спрямованістю. В окремих випадках можливе зростання внутрішнього напруження, пов'язаного із прагненням проконтролювати кожний нюанс своєї поведінки і хвилюванням з приводу бодай найменшої імовірної спонтанності. Закономірно, що низькі бали спостерігається у людей почуттєвих, емоційно нестійких, ранимих, невпевнених у собі (38,7%, 29,5% і 24,2%). Їхня рефлексивність також невисока, а загальний фон активності – понижений, тому їм притаманні імпульсивність і нестійкість намірів, що, безперечно, проблематично впливає на становлення професійної толерантності.

Таким чином, для студентів-економістів тенденційно характерний низький рівень розвитку емоційно-вольового компонента толерантності. Це вказує на нездатність приймати себе, справлятися із власними емоціями, переживаннями, а також на неспроможність адекватно розуміти почуття інших людей. Усе це спричиняє труднощі встановлення контактів у професійному довіллі та повсякденному середовищі.

2.4. Конативний компонент толерантності

При обговоренні питань толерантності у форматі концепцій, що розроблені з позицій бігевіористичного підходу, психології поведінки, предметом теоретичного аналізу науковців є цілісний поведінковий акт формовияву толерантності, тобто її: 1) внутрішні (потреби, мотиви, цілі) і зовнішні (фактори, стимули, причини) джерела; 2) процесні характеристики, які

постають у стратегіях, технологіях, тактиках, техніках, прийомах, ознаках виникнення і розвитку толерантності; 3) результати та їх вплив на оточення чи конкретне довкілля.

До внутрішніх причин, які сприяють виникненню інтолерантних реакцій, здебільшого відносять ті, що є власне причинами неврозів. Це, перш за все, особистісна тривожність і страх. Дж. Вольпе виокремлює так звані соціальні страхи, тобто боязливність відповідних об'єктів і ситуацій соціальної взаємодії. Серед таких страхів, які досить часто зустрічаються, наявні [99]:

- страх критики;
- страх бути відкинутим;
- страх опинитися у центрі уваги;
- страх видатися неповноцінним;
- страх перед керівництвом;
- страх нових ситуацій;
- страх пред'являти претензії;
- страх не вміти відмовити у вимозі; 3) страх сказати «ні».

Для їх лікування дослідник пропонує використовувати так званий принцип реципрокного гальмування, тобто зменшення однієї реакції під дією іншої, альтернативної. Так, в експерименті були використані саме такі реакції; їх суть полягала в напористому обстоюванні обстежуваним своїх інтересів і прав. Очікувалося, що у підсумку він переборе свій страх і стане більш упевненим. Однак, замість очікуваної впевненості, були зафіксовані інші альтернативні реакції, такі як соціальна злість та агресивна поведінка.

У такий спосіб Дж. Вольпе експериментальним шляхом виявив важливу закономірність результативного прояву толерантності-інтолерантності і технологій психологічного впливу на них з метою їхньої корекції. В найзагальнішому вигляді її можна сформулювати так: жорсткі методи боротьби з інтолерантністю не призводять до виникнення толерантності, але можуть дати зовсім протилежні результати.

І все ж визначити рамкові умови дії даних закономірностей науковцям не вдається. Так, Г. Бардієр вважає, що дана схема працює і тоді, коли аверсивні стимули виходить не від людей, котрі виступають у ролі соціальних об'єктів, а від самої ситуації взаємодії, впливати на яку неможливо. Вона доходить висновку, що ефект соціальної реципрокності інтолерантності можливий лише за суб'єкт-об'єктної взаємодії, а не за суб'єкт-суб'єктної. Щодо об'єкт-об'єктних взаємин (наприклад, покупець і продавець, відвідувач і бюрократ, громадянин і представник влади тощо), то цей випадок може відноситися до двох попередніх. Якщо ситуація діагностується як суто толерантна (наприклад, дипломати), або ж однозначно інтолерантна (воюючі солдати), то ефект соціальної реципрокності не діє, об'єкт-об'єктні контактування зберігаються і чітко відповідають вимогам ситуації. У цьому разі мовиться про «вимушену» або «виправдану» толерантність-інтолерантність.

Зовнішні причини толерантності-інтолерантності, згідно з теорією оперантного зумовлення Б. Скінера, пов'язані з підкріпленнями основних соціальних потреб людини – в задіянні, контролі, любові. В цьому аспекті можливі такі види підкріплень: матеріальні (гроші, солодощі, квіти, подарунки); соціальні (похвала, уважне слухання, усмішка, підкреслення статусу партнера); поведінкові (можливість після цільової поведінки зайнятися тим, що приносить задоволення) і символічні (знаки приємних подій – перемоги, виграшу, збагачення). Стосовно негативних підкріплень – штрафів та покарань, то, за теорією Скінера, це менш ефективний і надійний метод, ніж використання позитивних цілеспрямованих диференційованих підсилень. Вважається, що покарання не приводить до повного зникнення небажаної поведінки, а лишень до пори до часу пригнічує її. Якщо ж вірогідність отримати покарання щезне, то небажана поведінка буде виникати знову і знову, особливо тоді, коли вона випадково отримає певну підтримку чи схвалення.

Обґрунтовує фактори толерантності-інтолерантності мультимодальна модель інтерпретації поведінки людини BASIS ID Арнольда Лазаруса, що

фіксує базові змінні-складові всього психічного життя людини. Примітно те, що складові діють у різній послідовності, що і виявляється в індивідуально-психологічних особливостях. Однак повноцінне оволодіння соціальною ситуацією вимагає від неї задіяння всіх її параметрів або, принаймні, максимальної їх кількості. Якщо ж це не відбувається, то її поведінковий репертуар звужується і спостерігається дефіцит поведінки – у неї виникають проблеми у соціальному повсякденні, вона нездатна адекватно сприймати світ, тобто толерантно ставитися чи то до оточення, чи то до себе.

Загалом поведінковий вимір толерантності становить найочевиднішу частину «айсберга толерантності» і традиційно привертає особливу увагу як при її діагностиці, так і при навчанні їй. До поведінкової толерантності відноситься велика кількість конкретних умінь та здібностей, серед яких найважливішими є: здатність до толерантного висловлювання та обстоювання власної позиції як точки зору чи погляду (Я-висловлювання та інші комунікативні техніки); готовність толерантно ставитися до висловлювань інших людей (уважне слухання і сприйняття думок та оцінок навколишніх, прийняття їх поглядів, котрі, безперечно, мають право на існування незалежно від ступеня відмінності від власних); спроможність до продуктивної взаємодії і вміння домовлятися (узгоджувати позиції, досягати компромісу та консенсусу); толерантна поведінка в напружених та ексквізитних ситуаціях (за несхожості світовідчуттів, думок та оцінок тощо).

Останнє потребує окремого висвітлення, оскільки саме такі граничні ситуації значущих зустрічей з іншими – лакмусовий папірець для толерантності. Методологічною основою для дослідження і розвитку цих аспектів толерантності є концепція конфліктної компетентності Б. Хасана [114].

В теоретико-емпіричному форматі бігевіористичного підходу, як відомо, знаходяться як метод соціально-психологічного тренінгу, так і технології безпосереднього розвитку толерантності. Скажімо, відносно недавнім досягненням світової тренінгової практики є використання методики розвитку здатності до прийняття розмаїтості та задіяння (D&I – Diversity & Inclusion).

Її сутнісне наповнення пов'язане із формуванням стратегії, яка дозволяє людям з різним життєвим багажем працювати разом і спільно зреалізовувати цілі організації. Отож, названа тренінгова методика застосовується переважно в контексті організаційного розвитку, коли метою її впровадження є сприяння більш повному і найкращому розкриттю потенціалу людей в оргструктурах, а саме формування цілої низки вмій і навичок, зокрема таких, як здатність до прийняття домагань у діяльності менеджера, профілактика сексуальних домагань, усвідомлення проблем людей з відхиленнями, розуміння відмінностей між поколіннями, врегулювання ціннісних конфліктів, проведення міжкультурних переговорів, побудова сприятливих взаємостосунків, урахування впливу культури на поведінку і стиль роботи, розуміння мотивації, переживань і мислесхем співробітників. Основний прийом, який тут використовується, спрямований на розвиток поваги до індивідуальних відмінностей та непересічних психологічних особливостей кожного працівника.

Вочевидь міжособистісні стосунки тільки тоді будуть продуктивними, коли людина може не тільки змінювати свою поведінку залежно від конкретної ситуації, а й має чітко визначену життєву позицію, конструктивну стратегію вчинкових діянь. Таким чином толерантність залежатиме від вибраної життєвої перспективи, реальної стратегії поведінки, котра природно є важливим показником актуалізаційної присутності «тут-тепер-повно» поведінкового компонента. У цьому сенсі зазначене становить нагальну потребу людини організувати своє життя так, щоби воно було оптимально ефективним з позиції її індивідуального світобачення.

Різні типології життєвих стратегій, опрацьовані у соціально-психологічних теоріях, виявляють якісно різні способи життєтворення особистості. Передусім мовиться про п'ять типів соціального характеру, виокремлених Е. Фроммом, з яких чотири є непродуктивними (рецептивний, експлуатуючий, накопичувальний, ринковий) і лише п'ятий – продуктивний [106]. Причому соціальний тип постає як набір форм встановлення стосунків з

іншими, які результативно відображають взаємодії екзистенційних потреб і конкретного соціального контексту. Важливо те, що непродуктивні типи відносин згубно впливають на психічне здоров'я і розвиток особистості, адже вона завжди стоїть перед вибором – «мати» чи «бути», тобто якомога більше мати, чи все ж розвивати у собі всі закладені природою здібності, наявний потенціал [107]. І тільки продуктивний тип вирізняється ідеальним здоров'ям, заощадливим ставленням до світу, гуманізмом до себе та навколишніх.

Теоретичної уваги заслуговують життєві стилі, обгрунтовані А. Адлером, – керівний, отримувальний, уникаючий і соціально корисний. Кожен з них є індивідуальним способом пристосування до життя і до соціальних взаємин, виявляється в установках та реальній повсякденній поведінці особистості. Водночас любов, дружба і робота – це основні життєві завдання, які кожна людина прагне вирішити. Вони визначені умовами ковітального існування громадянського загалу і дозволяють підтримувати та розвивати перебіг життєвого процесу у тому окультуреному довкіллі, в якому перебуває конкретна особа. Пристосовуючись до середовища і змінюючи найближче довкілля, вона так чи інакше реалізує вроджене прагнення до вищості та досконалості. Будучи неясним і в основному несвідомим на початку свого формування, з часом назване прагнення стає джерелом мотивації, силою, котра організовує життя та надає йому сенсу, а відтак і його фундаментальним мотивом. Звичайно, воно може приймати як позитивне, конструктивне спрямування, так і негативне, деконструктивне, а тому мати як позитивні, так і негативні наслідки. Якщо назване прагнення охоплює суспільні турботи і зацікавленість у благополуччі інших, то закономірно розвиватиметься в конструктивному і психологічно здоровому напрямку. Такий життєвий стиль і є соціально корисним, за якого людина турбується про інших, виявляє несфальшовану повсякденну толерантність. І навпаки, якщо прагнення до вищості та досконалості призводить до самозвеличення, реалізації суто егоїстичних цілей, а відтак переважання над іншими та пригніченні їх, то такий

життєвий стиль матиме деконструктивний характер, тому супроводжуватиметься жорстокістю, брехнею і, врешті, інтолерантністю [3].

На продовження вищезазначеного науковці слушно виділяють дві групи життєвих стратегій, які базуються на переважанні внутрішніх або зовнішніх прагнень. Останні, залежачи від інших, ґрунтуються на таких цінностях, як матеріальне благополуччя, соціальне визнання та фізична привабливість; перші спрямовані на цінності особистісного зростання, здоровий спосіб життя, любов, прив'язаність, служіння суспільству і нації. Люди, котрі зорієнтовані на зовнішні вартості, переважно мають низькі показники актуального психічного здоров'я.

Примітно те, що стратегії поведінки співзалежні з типами адаптаційних процесів, які розглядаються у теорії соціальної адаптації: а) мовиться про тип, для якого характерне переважання активного впливу на соціальне оточення, і б) про тип, що визначається пасивним конформним прийняттям цілей та ціннісних орієнтацій групи. А. Реан пояснює, що другий не можна назвати винятково пасивним, адже він також активний, хоча й спрямований «усередину» [78].

К. Абульханова-Славська, досліджуючи питання типології життєвих подій, відмічає, що принциповою стороною життєвої стратегії є співвіднесення типу особистості із способом життя і виділяє два критерії життєвих стратегій: внутрішній – активність особистості у побудові власного життя, та зовнішній – об'єктивні вимоги соціальної реальності. Оскільки активність пронизує всі сфери життя і виявляється як здатність до оптимального балансу між бажаним і потрібним, то дослідниця також слушно розмежовує всі стратегії на два загальних типи – активні та пасивні [2]. Крім того, вона вказує на те, що реакцією на фрустрацію можуть бути конформний або змішаний типи поведінки, адже різні типи людей по-різному співвідносяться із повсякденням: одні в основному пристосовуються до його вимог, інші навпаки, пристосовують умови до своїх вимог, треті вирішують суперечність між власними вимогами і вимогами, які ставить до них життя.

Отож, люди відрізняються за впливом на перебіг власного життя, успішність оволодіння численними життєвими ситуаціями, що почасти руйнівно діють на їх психологічну організацію. Так, один психотип повно залежатиме від перебігу життєвих подій, інший – більше передбачатиме їх та спрямовуватиме у лоно задоволення своїх потреб. Ще інший підпадатиме під тиск зовнішніх подій, буде втягнутий у непритаманне його характеру спілкування, а інколи і в неприємні для нього справи; тому легко забуватиме про свої цілі і далекосяжні плани, здійснюючи неочікувані для себе вчинки. На відміну від зазначених, психотип іншої самоорганізації навпаки, житиме переважно планами, мріями, а відтак створюватиме власну логіку життєздійснення свого Я. Звідси очевидно, що різний характер здатностей до організації особою повсякдення дає підстави виокремити певні типи особистостей за критерієм способу його уреальнення. Це означає, що вона по-різному вибудовує свої життєві стратегії, спочатку виходячи із власних індивідуальних можливостей і наявних ресурсів, а потім із тих, які продукуються нею і навколишніми в усупільненому повсякденні. Оптимальною життєвою стратегією вважається та, за якої людина співвідносить свої можливості із нагальними життєвими завданнями, при цьому постійно розвиваючи свій потенціал та примножуючи психодуховні ресурси. У будь-якому разі конкретна особистість встановлює відповідність особистих інтересів та умов окультуреного життя на основі критеріїв, вибраних нею переважно самостійно чи отриманих ззовні, що по-різному впливає на процеси актуалізації, розвиткового перебігу і ситуаційного функціонування толерантності.

Важливо, що К. Абульханова-Славська виділила три основних ознаки життєвої стратегії:

- вибір способу життя;
- розв'язання суперечності «хочу – маю»;
- створення умов для самореалізації, творчого пошуку і самовдосконалення.

На її думку, особистість можна назвати зрілою, якщо вона здатна встановлювати свій «пори́г» задоволення матеріальних потреб і починає розглядати їх як одну з умов життя, спрямовуючи свою життєву енергію на інші – соціальні та духовні – цілі [2]. Названа здатність особистості надавати перевагу нематеріальним цінностям є показником не лише того, що вона належно організувала особисту буденність, а й виявила у собі незвідані горизонти толерантного співжиття із навколишніми.

У цьому аналітичному форматі психологи традиційно виділяють три основних типи стратегій життя – благополуччя, успіху і самореалізації [79], зміст яких головно визначається характером соціальної активності особистості. Так, життєве благополуччя – це стратегія, де присутня рецептивна активність і референтна спрямованість споживання, переважає установка на отримання, а не на створення життєвих благ. Натомість життєвий успіх – стратегія, за якої наявні такі риси особистості, як її активна життєва позиція, реформаторська спрямованість діяльності, загальна налаштованість на високі результати. З іншого боку, життєва самореалізація – це стратегія, котра керується усвідомленим і практико зорієнтованим настановленням особистості на творчі зміни і перебудову власного життя, на її особистісне самовдосконалення.

Очевидно, що виокреслені відмінності між названими типами стратегій є досить умовними. Проте вони дають змогу чітко розподілити життєві позиції особистості у процесі реального життєздійснення, а відтак й розпізнати налаштованість її тих чи інших взаємодій із навколишнім довкіллям. Тому, беручи до уваги зміст проаналізованих теорій, є підстави виокремити принаймні три стратегії поведінки.

Перша полягає у зміні своєї поведінки відповідно до вимог актуальної життєвої ситуації, що слушно розцінювати як конформну поведінку. Тут присутня некритична трансформація власних установок згідно із зовнішніми обставинами, або ж примусово усвідомлене підкорення впливам уособленого чи суб'єктивного прийнятого соціального задля уникнення

конфліктних ситуацій. У розрізі соціально-психологічних взаємостосунків така стратегія відрізняється сприйняттям себе як об'єкта, а іншого чи інших – як суб'єкта чи суб'єктів. Людина з такою поведінкою буде приймати погляди, позицію інших, причому навіть на шкоду собі. Отож, за цих умов буде проявлятися зовнішня толерантність, яка не має нічого спільного із справжньою, внутрішньою чи психодуховною.

Друга пов'язана із змінами реальної поведінки відповідно до вимог сформованого уявлення про себе, що може розцінюватися як агресивна поведінка. Агресія тут розуміється як спроба володіти та маніпулювати іншими, спираючись лише на власні бажання, наміри, тобто без урахування зовнішніх об'єктивних обставин. В аспекті взаємодії з іншими людьми особистість з такою поведінкою сприймає себе як суб'єкта, а іншого – як об'єкта, а відтак обстоює свої погляди і життєву позицію як єдино правильну. Вочевидь у даному разі є сенс говорити про інтолерантність.

Третя стратегія, щонайперше, виявляється в корекції своєї поведінки згідно з індивідуальними і соціальними можливостями особистості. Ця стратегія є продуктивною (і найбільш оптимальною) для людини, оскільки дозволяє сприймати себе й іншого як повноцінних суб'єктів. Особа, котрій прийнятна названа стратегія, розуміє позицію та погляди інших без втрати своєї власної світоглядної цілісності, при цьому має місце розширення свого кругозору через конструктивний діалог. Саме за такої, стратегіально виваженої, толерантності можлива істинна терпимість до навколишніх і самої себе.

Отже, бігевіористичний підхід обґрунтовує толерантність як складну систему вмінь, норм і навичок, які об'єднують увесь поведінковий репертуар особи і визначають її схильність до того чи іншого типу соціальної поведінки, до певних форм учинкових дій. Відтак поведінковий компонент толерантності має виняткове значення, оскільки тільки через конкретні діяння людини як суб'єкта будь-якої реальності вибудовуються у цілісний

смісловий ряд, у її самобутню життєву концепцію або навіть програму перспективних дій.

Для дослідження конативного компонента толерантності майбутніх економістів нами використаний опитувальник «Стратегії самоствердження особистості» (ССО) Є. Нікітіна, Н. Харламенкової (див. підрозділ 3.1.). Розглянемо результати, отримані при вивченні поведінкових стратегій (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Усереднені результати дослідження стратегій поведінки студентів 1, 3 і 5 курсів ТНЕУ, одержані за методикою Є. Нікітіна та Н. Харламенкової (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 р., вибірка 208 осіб, у %)

Стратегії поведінки особистості	Кількість студентів, у %		
	1 курс	3 курс	5 курс
Самопригнічення	25,8	21,7	19,4
Самоствердження	24,9	31,5	34,7
Домінування	49,3	46,8	45,9

Поведінкова стратегія пов'язана із вибором певного способу взаємодії з навколишніми. Як видно із щойно наведеної таблиці, найбільш поширеною поведінковою стратегією у студентів-економістів є домінування (49,3%, 46,8% і 45,9% відповідно у першо-, третьо- і п'ятикурсників) як компенсація гіперпотреб у їх самоствердженні, що часто виявляється у формі вербальної агресії чи у вигляді створення штучних перепон і пов'язаних з ними станів фрустрації у близьких навколишніх, а також як приховування від них важливої інформації і як їх емоційна ізоляція. На думку вчених (Р. Берон, Д. Річардсон), певна деструктивність даної стратегії, до якої входять гіперсамоствердження і самопримушування, що сутнісно пов'язані з великою кількістю агресивних дій, усе ж не передбачає нанесення шкоди іншій особі, а відтак більше характеризується психозмістовою толерантністю. Водночас велике прагнення до переважання в міжособистісних стосунках підтверджує намагання таких особистостей зберегти стійкість власної самооцінки, головню шляхом задіяння

механізмів проекції, витіснення та ін., їм притаманні посереднє саморозкриття і високі показники за фактором самовираження.

Кількісні емпіричні дані виявляють нечітку тенденцію до зменшення вагомості стратегії поведінкового домінування від третього курсу до п'ятого (на 0,9%), причому відчутніші зміни у повсякденному поводженні наявні між першокурсниками та третьокурсниками (на 2,5%). А це означає, що майже у кожного другого студента певне незадоволення собою поєднується з демонстративною впевненістю, а іноді самовпевненістю, що переважно поєднується з агресивним (принаймні на вербальному рівні) стилем поведінки. Їхнє уявлення про себе доречно прирівняти з маятником, тобто для них характерна деяка нестійкість чи розбалансованість Я-концепції, що й спричинює активізацію компенсаторної функції агресивної лінії повсякденного життєздійснення.

Кількісно стратегія самопригнічення у першокурсників економічного профілю на 0,9% переважає стратегію самоствердження і явно поступається (-23,5%) стратегії домінування. Відтак кожний четвертий студент першого курсу ВНЗ виявляє конформізм у ставленні до однокурсників, здійснює пошук сильного лідера, демонструючи полізалежність, гіпервідповідальність і своєрідний соціальний мазохізм. Природно, що представники цієї стратегії поведінкової активності підсвідомо задіюють захисний механізм заперечення, а намагання саморозкритися і самовиразитися має низьке значення, хоча й на тлі суб'єктивно обмеженого позитивно-толерантного ставлення до світу. Крім того, виявлена більш чітка тенденція до зменшення вагомості аналізованої стратегії від першого до третього (на 4,1%) і до п'ятого (на 6,4%) курсів. Отож на останньому курсі ВНЗ уже не кожен четвертий як на першому (25,8%), а приблизно кожний п'ятий (19,4%) вирізняється низькими впевненістю у собі, самооцінкою, самоприйняттям та саморозумінням; прагне залежності від когось значущого, неповно приймає себе, вдається до самопригнічення через свою невпевненість у своїх силах. А це зовні виявляється у тому, що такі студенти створюють враження більш спокійних і менш емоційних.

Стратегія конструктивного самоствердження, як відомо, сутнісно виявляється в умінні особистості розв'язувати життєві проблеми, її здатності ризикувати, спираючись на спонтанність своєї активності, креативність, продуктивне вірування. Студенти з цією стратегією поведінки використовують різні механізми психологічного захисту, але найчастіше – ідентифікацію; для них характерне бажання саморозкритися, самовизначитися і самореалізуватися. Емпірично виявлена чітка тенденція кількісного зростання носіїв цієї стратегії серед студентів-економістів від першого курсу до п'ятого. Так, якщо на першому році навчання у ВНЗ її активно використовує кожен четвертий студент (24,9%), на третьому – майже третина студентського загалу (31,5%), то на п'ятому – більше третини (34,7%) випускників економічного профілю. А це означає, що для останніх характерні високі самоповага і самовпевненість, вони більше схильні до позитивної оцінки, віри у свої здібності, переконані у власному зацікавленні інших і водночас більш відкриті, довіряють собі, приймають себе такими, якими є, тобто йдуть шляхом самоактуалізації (А. Маслоу). Отже, у конструктивно й толерантно налаштованій особистості відсутня суперечність між самоповагою та самовпевненістю, яка спостерігається в осіб з домінуючою стратегією поведінки.

Отже, для студентів-економістів переважно характерний низький рівень розвитку поведінкового компонента толерантності, хоча й наявна нечітка тенденція його покращення з першого курсу до п'ятого. Це свідчить про труднощі у виборі студентами адекватної, а тим більше оптимальної, лінії повсякденної поведінки, про послуговування ригідними схемами у взаємодії з найближчим оточенням, маніпулятивною стратегією поводження, яка виявляється у їх ставленні до партнерів по навчанню не як до особистостей, котрі мають високу самоцінність, а як до специфічного матеріалу чи засобу для досягнення та реалізації своїх інтересів і задоволення власних потреб без урахування інтересів, волі та бажань навколишніх. Відтак при взаємодії вони не будуть намагатися віднайти індивідуальний підхід до розв'язання проблем, а

швидше прагнутимуть формально виконувати свої обов'язки, використовуючи стандартні форми і схеми поведінки.

Загалом укажемо на один важливий момент: розглянуті типи стратегій поведінки, охоплюючи різне психодуховне наповнення розиткового перебігу особистісної толерантності, не існують у чистому, так би мовити суто дистильованому, вигляді, а, крім явних формоутворень, містять принаймні два варіанти поведінкової життєактивності. Останні логічно виникають на перетині сусідніх типів стратегіального діяння особистості – само пригнічення і самоствердження та самоствердження і домінування. На підтвердження сказаного зіслемося на вище цитоване фундаментальне дослідження К. Абульханової-Славської, котра вказує на певну психоструктурну розмитість виділених нею типів (внутрішній – зовнішній, активний – пасивний) і підтипів (саможертвний, консервативний, виконавчий, самотній, психічної капітуляції та ін.) життєвих стратегій особистості. Тому емпіричне підтвердження цього факту склало для нас, хоча й локальне, проте окреме дослідницьке завдання.

Водночас у процесі кількісного опрацювання одержаних емпіричних даних з'ясувалося, що, по-перше, потребує уможливлення підтвердження ідея почергово лінійного розташування досліджуваних стратегій у запропонованій авторами методики наступності: «самопригнічення – конструктивне самоствердження – агресивне домінування»; по-друге, первинні оцінки як сума балів кожного обстежуваного мають бути нормовані шляхом їх переведення у проценти і стени. Власне така робота і була нами здійснена – кількісні дані стандартизовані й у такий спосіб визначені межі класифікаційних показників між трьома емпіричними групами обстежуваних (табл. 2.9). Прикладну значущість одержаних норм важко переоцінити, адже вони уможливають порівняння сформованості конкретних стратегій поведінки студентів ВНЗ економічного профілю «до» і «після» формувального експерименту (див підрозділ 3.2.).

Нормування результатів опитування студентів за методикою Є. Нікітіна та Н. Харламенкової шляхом перетворення первинних даних (суми балів) у процентилі і стени (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 р., вибірка 208 осіб)

Первинна оцінка, балів	Частота первинної оцінки	Накопичувальна частота	Процентиль	Стени	Класифікація показників: типи стратегій поведінки	Проміжні стратегії поведінки *
87.00	1	1	0.005	1	87-97 балів – стратегія самопригнічення *	
91.83	2	3	0.015	1		
96.67.	2	5	0.024	2		
101.50	12	17	0.082	3	106-130 балів – конструктивна стратегія самоствердження *	Конструктивного самопригнічення *
106.30	20	37	0.178	4		
111.20	26	63	0.303	4		
116.00	26	89	0.432	5		
120.80	41	130	0.625	6		
125.70	31	161	0.774	7	131 і вище – стратегія домінування *	Конструктивного домінування *
130.50	31	192	0.923	8		
135.50	11	203	0.976	8		
140.20	5	208	1.000	9		

Примітка. * – Виділені та емпірично обгрунтовані нами.

Одержані кваліфікаційні показники за трьома типами стратегій поведінки студентів-майбутніх економістів дали змогу не лише концептуально обґрунтувати наявність двох проміжних або змішаних стратегій (див. останній стовпчик справа табл. 2.9), а й кількісно визначити імовірний відсоток представників обох груп обстежуваних та подати їх якісну психологічну характеристику. Зокрема, з'ясувалося, що стратегія конструктивного самопригнічення притаманна 9,6% осіб, тоді як стратегія конструктивного домінування – 14,9%. Причому, що найцікавіше, ці кількісні дані співпали з конкретним емпіричним матеріалом. Так, студентам-економістам першої проміжної групи властиві переважно адекватні самооцінка, самовпевненість, самоприйняття; в них наявна посередня віра у свої сили з елементами сумнівів і самодорікань, помірна залежність їхньої поведінки від навколишніх обставин; мають місце пересічний рівень саморозуміння і ситуативні моменти самопригнічення в контексті ширшого впливу на поведінкові дії конструктивного самоствердження. Натомість їх ровесникам, котрі належать до другої підгрупи, характерні: а) вище середнього рівня віра у непадвладність Я зовнішнім ситуаціям і подіям; б) достатня впевненість у собі, котра, проте не набуває демонстративності та явної психологічної агресивності; в) прихована суперечливість між самовпевненістю і самоповагою; г) ситуаційна нестійкість їхньої Я-концепції, яка напружено розвивається часто під дією протилежно спрямованих зовнішніх обставин і внутрішніх умов.

2.5. Рефлексивний компонент толерантності

Засаднича передумова того, щоб людина почала взаємодіяти з іншими з позиції толерантності, полягає в тому, щоби остання стала суб'єктивно значущою рисою, набула особистісного смислу. Внутрішня організація такого смислу становить індивідуалізоване відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, задля яких розгортається її діяльність, і котре є

усвідомлене як «значення-для-мене» привласнюваних нею безособових знань про світ, до яких входять поняття, вміння, дії і вчинки, соціальні норми, ролі, цінності та ідеали [92]. Загалом психологи досліджують кілька смислових систем як окремих передумов рефлексивності: а) смислотворчі мотиви, які спонукають людину до діяльності; б) зреалізоване діяльністю ставлення особи до дійсності, яке набуло для неї суб'єктивної вагомості; в) смислові настановлення, які відображають особистісний смисл; г) вчинки та діяння особистості, котрі регулюються особистісними установками.

Особистісне осмислення толерантності має низку особливостей, серед яких центральною є його спричинення від місця людини у системі суспільних відносин, а отже і від її соціальних позицій, ролей, функцій. За О. Леонтьєвим, «особистісні смисли, як і чуттєва тканина свідомості, не мають свого «індивідуального», «не психологічного» існування. Якщо зовнішня чутливість обіймає у свідомості суб'єкта значення із реальністю об'єктивного світу, то особистісний смисл пов'язує їх з дійсністю його життя у цьому світі, з його мотивами, а тому будь-який самосформований особистісний смисл створює пристрасність людської свідомості [54] і завжди характеризується суб'єктивністю, психодуховною змістовністю, що значуще для становлення толерантності як інтегральної особистісної риси.

У контексті вищезазначеного смисл – це результат відображення людиною як суб'єктом життєдіяльності актуальних відносин, які існують між ним і тими упредметненнями, на котрі його дії спрямовані як на безпосередню мету. Саме співвідношення мотиву і мети породжує особистісний смисл й у такий спосіб задає певний психозмістовий формат внутрішньої толерантності особи. Причому смислотворча функція у цьому форматуванні толерантності належить мотиву. Водночас у змінних рамках діяльно насиченої свідомості смисл вступає у динамічне відношення з іншими його складовими, зокрема із значеннями, виражаючись через наслідки, та із рефлексією як самоусвідомленням мети, засобів, процесу і результатів осмисленого мислєдїяння.

Важливо, що людина має справу не з одним смислом, а зі складною ієрархією динамічних смислових систем, котра психологічно організована порівнево – нульовий рівень, це той, до якого належать суто прагматичні, ситуаційні смисли, котрі визначаються предметною логікою досягнення мети за даних конкретних умов; такий смисл не є особистісним, а пов'язаний із ситуацією і виконує регулятивну роль у її усвідомленні; на цьому рівні толерантність також повно залежатиме від ситуаційного фактора, є тимчасовою, змінною.

Перший рівень особистісно-смислової сфери характеризується егоцентричністю, коли головним вважається зручність, особиста вигода, престиж, соціальний успіх тощо; тому інші люди стають залежними від цих відносин, розглядаються як такі, що допомагають (вигідні, «хороші») або перешкоджають (невигідні, «погані») досягненню певної мети; звідси цілком слушно говорити про егоїстично зорієнтовану толерантність, що обмежується внутрішніми рамками індивідуального Я людини.

Другий рівень смислопродукування – групоцентричний, де визначальним смисловим моментом є ставлення до реальності, у тому числі й до інших людей; при цьому наповнення такого ставлення значною мірою залежатиме від того, чи є інший членом «своєї», знайомої, або «чужої» групи; власне на цьому рівні наявні підстави констатувати толерантність-терпимість як таку, хоча ще не повно згармонізовану та психодуховно освітлену.

Третій рівень смислотворення охоплює колективну, суспільну і загальнолюдську (суто моральну) смислові орієнтації у взаємодоповненні і цілісності; його доречно назвати просоціальним або вершинним, на якому смислова особистісна спрямованість відрізняється внутрішньо багатою смислоактивністю людини, котра створює такі цілі, способи, засоби і результати життєдіяльності, які приносять однакове благо іншим; очевидно, що й толерантність тут набуває своєї розвитково-гуманістичної довершеності та досконалості.

Психологічною основою для аналізу рефлексивного компонента толерантності є виокремлені Д. Леонтьєвим процеси смислоутворення, смислоусвідомлення і смислопобудови [56]. З огляду на те, що особистість – не стільки закінчений продукт, скільки процес [24], то цілком слушно прийняти справедливість тези, що мінливість, динамічність закладені й у природу смислових структур і рефлексивних систем. При цьому смислоутворення полягає у розширенні смислових горизонтів на нові об'єкти і породження нових похідних смислових структур; смислоусвідомлення – у встановленні контекстів і смислових зв'язків, які допомагають вирішити завдання на осмислення суб'єктів, явищ, дій; смислопобудова – у змістовій переорієнтації життєвих відносин і смислових структур, у яких ці відносини заломлюються та видозмінюються.

З іншого боку, динаміка смислоутворення – це перетворена форма життєвих відносин людини, котра головно визначається структурами людської діяльності і свідомості, у функціонування яких входять найрізноманітніші форми повсякденного практикування, коли вони приймають форму психосмислових утворень [56]. Динамічність цих утворень пов'язана зі складною регуляцією життєдіяльності суб'єкта на фоні мінливих ситуаційних умов. Це сутнісно характеризуватиме розвиток особистості – помірний, рівномірний чи стрибкоподібний, кризовий, а відтак визначатиме спосіб її толерантно зорієнтованого існування.

Зважаючи на наявність «великої» і «малої» динаміки розвитку смислових утворень і на психологічні особливості перебігу толерантності, є підстави розрізняти процеси зародження і процеси перетворення, або збагачення смислово-толерантних утворень особистості під час життєвого шляху, в ході зміни різних видів діяльності. Тоді «малою» динамікою розвитку названих утворень буде їх трансформація у лоні перебігу тієї чи іншої окремої діяльності, що має виняткове значення для аналізу рефлексивного компонента толерантності як механізму ситуативно сричиненого розвитку самосвідомості особистості.

Отже, смислоутворення в контексті толерантного ставлення людини до світу – це процес поширення психосмислової дії від провідних смислових структур на окремі, периферійні, похідні в конкретній ситуації соціальної взаємодії. Сюди належать й упредметнення актуальних потреб, у результаті якого предмет стає мотивом діяльності, набуваючи при цьому відповідного смислового образу, а процеси ситуативного розвитку мотивації зумовлюють формування системи смислової регуляції діяльності. Саме так збагачується свідомість особистісним смисловим змістом, деталізуючи й довершуючи образ світу, в тому числі й цілепокладальною та задачною організацією здійснюваної діяльності. Крім того, навіть за локального смислопородження толерантних ставлень є варіанти його уможливлення: джерелом ситуативних смислів у поточних діяннях можуть виступати як мотиви, так і інші смислові структури – диспозиції (які виявляються в ефектах консервації стійкого смислового ставлення) і суто смислові конструкти (приписування життєвого смислу об'єкту чи явищу, що є носієм значущих рис).

Отож, відмінною рисою смислоутворення толерантних горизонтів свідомого Я є те, що в ньому не відбувається змістової трансформації смислів, а має місце зміна їхнього вияву. Тому реально наявне лише розширення мережі смислових зв'язків шляхом задіяння до неї інших складових, характеристик, елементів свідомості та самосвідомості. Нерідко результатом смислоутворення стає те, що смислова структура, набуваючи стійкості, «переростає» своє вихідне місце в діяльності, після чого постає в іншій якості. Таким прикладом є відомий феномен «зсуву мотиву на ціль» О. Леонтєва, передумова виникнення якого полягає в набутті ціллю смислового змісту, достатнього для того, щоб вона могла самостійно ініціювати діяльність, стаючи у підсумку мотивом. Відтак толерантність розвивається через трансформацію самих смислових структур – через їх зростання, розвиток та перехід у нову якість, підкріплюючись при цьому процесами смислоутворення і самоусвідомлення (рефлексування).

Смислоусвідомлення як різновид динаміки розвитку смислових процесів первинно породжується спрямованою на актуалізовані смисли роботою свідомості. Розрізняють процеси усвідомлення: а) смислових структур; б) смислових зв'язків. Перші пов'язані із функціонуванням інтроспекції, результатом якої є констатація суб'єктом присутності у психорегуляційній сфері життєдіяльності окремих смислових структур (мотивів, диспозицій і т. д.), які так чи інакше істотно впливають на його повсякденні діяння. Усвідомлення наявності певних внутрішніх регуляторів, у тому числі й толерантного ставлення, дозволяє особистості відкрити потенційні можливості для свідомої перебудови свого відношення до явищ та подій буденності, включаючи ситуації толерантності/інтолерантності.

Натомість процес усвідомлення смислових зв'язків у контексті розвитку терпимості являє собою рефлексивну роботу свідомості. О. Леонтьєв у зв'язку з цим писав, що свідомість організовується, формується у результаті вирішення двох завдань: 1) завдання пізнання реальності (що це є?); 2) завдання на смисл, на його відкриття (що це є для мене ?) [54]. В останньому випадку мовиться про завдання визначення місця об'єкта чи явища у його життєдіяльності. Усвідомлювати явища і події – означає подумки включити їх у зв'язки об'єктивного світу, бачити і сприймати їх у цих зв'язках [85]. І, крім того, бачити їх унікальне, виняткове і водночас об'єктивне місце у власному життєпотопі повсякдення. У будь-якому разі усвідомлення смислів здійснюється завдяки спрямованій рефлексії суб'єктом своїх відносин із світом, ставлень до навколишніх. Смислоутворення й самоусвідомлення – це процеси самоспрямованого розвитку смислової структури особистості, що зачіпають перетворення її глибинних самісних структур, спричиняють внутрішні розподіл та організацію смислопобудови і саморефлексії. Останні уможливають «особливий рух-поступ свідомості», розширення горизонтів самосвідомості, впорядкування відносин особистості зі світом і з самою собою, у тому числі й самотворення індивідуалізованого Я і Я-концепції як центральної ланки самосвідомості.

Матеріалом для виявлення смислопороджувальних можливостей людини, які забезпечують рефлексивний процес – осмислення, переосмислення і дієве перетворення дійсності, служить індивідуальний досвід особи. «Рефлексуюча людина», на відміну від чуттєвої, діючої, думаючої, «дивиться на свої відчуття, пізнання, дії у цьому чуттєвому світі, дивиться на себе як таку, котра відчуває та рефлексує, на засади, засоби і способи цієї своєї діяльності».

Важлива передумова саморозвитку особистості – вміння переосмислити досвід своєї діяльності. Розвиток рефлексивних здібностей утворює підґрунтя для продуктивного мислення, панорамного світогляду, системи гуманних цінностей, а у перспективі – глибинних особистісних структур – архістереотипів. Вочевидь зрозуміло, що подекуди власний досвід особи може перешкоджати розвитку її творчого потенціалу. Засвоєні схеми мислення і закріплені взірці діяльності мають тенденцію відтворюватись, а тому спостерігається скутість людини освоєним способом, механічне наслідування вже наявного знання. Щоб вийти із цієї ситуації, потрібно немов піднятися над своїм знанням, зробити його об'єктом власного розгляду, критичної рефлексії. Коли людини усвідомлює зміст і способи здійснення своїх дій, то вона у ставленні до них стає вільною, а відтак може змінювати, вдосконалювати, переосмислювати і перетворювати власний досвід життєзреалізування. Це, зі свого боку, передбачає вироблення зовнішньої позиції у погляді на саму себе, усвідомлення своїх норм, вихідних абстракцій, категорій мислення, на експлікацію еталонів оцінки і контролю дій, виділення орієнтирів та інваріантів діяльності духовного пошуку сенсозначенневих станів. Така позиція дозволяє реорганізувати наявний досвід, який стає животворним матеріалом для вияву смислопороджувальних можливостей й змістовно забезпечує рефлексивний процес осмислення, переосмислення і дієвого перетворення найближчого довкілля. Тоді виникає відчуття наповненості новими смислами, а зміст минулого досвіду виявляється непересічною передумовою спроможності втілювати актуально осягнуті смисли життя.

Культивування у собі саморозвивальної системи цінностей, коли відбувається саморух смислів та їх самопородження, підносить особу до вершин унікальної самості та психокультурної самобутності. Людина наближається до тієї межі самоактуалізації, яка для неї є гранично можливою у конкретному хронотопі ситуації. У такий спосіб вона дістає можливість самостійно вибирати і розвивати ціннісну систему координат свого життя і відносно неї вибудувати свою життєву траєкторію. Вершинний рівень – внутрішнє налаштування на духовне осягнення сенсу власного життя, тобто метаінтеграція найвищого багатомодального гатунку, котра характеризує особистість як повноцінного універсума.

Рефлексивність є однією з головних засад інформаційної безпеки людини, яку визначають як стан захищеності від дій, котрі здатні проти волі і бажання змінити її психічний стан і психодуховні характеристики, модифікувати поведінку й обмежити свободу вибору. Саме вона може знизити ризик порушення інформаційної взаємодії людини із середовищем, оскільки відповідає за критичну оцінку інформації і трансформацію поведінки у здобуванні нового знання.

Розвиток рефлексивності сприятиме усуненню психологічних бар'єрів і блоків, а також буде допомагати людині у процесі «виведення самої себе в реальність буття» (за Д. Леонтьєвим). Тому рефлексивність не орієнтує особистість на конкретні соціальні еталони, а вчить її шукати або самостійно формувати власні життєві взірці. Рефлексивна позиція дозволяє побачити логіку пізнання світу у певному сутнісному саморозгортанні, а ставлення до інтенційних об'єктів (з погляду цінностей та смислів, які є суб'єктивними засадами та мотивами) характеризує перехід до нової фази соціального розуміння – духовної, яка ґрунтується на переважанні емоційно-вольових та антицепуюче-креативних процесів. Духовне вивільнення людини від деструктивних обмежень та впливів довкілля сприяє самореалізації особистості, поступовому духовному розкріпаченню, звільненню від диктату середовища і водночас більш чи менш добровільному перенесенні на себе

відповідальності за власне життя, у том числі й психодуховне, за свій життєвий успіх та можливість реалізувати віднайдений для себе смисл [110].

Отже, наявність рефлексивного компонента толерантності означає здатність особистості до перебудови неадекватних установок, ставлень, конструктів і водночас спроможність до соціально унормованої поведінки і гуманних учинків.

Для дослідження рефлексивного компонента толерантності нами використана діагностична методика «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А. Карпова-В. Пономарьової, яка базується на врахуванні різноманітності підходів, способів, стратегій, розробок проблематики рефлексії і на багатоаспектності самих її формовиявів. У ній зреалізовано низку засадничих положень щодо розмежування видів особистісної рефлексії за часовим критерієм (минуле, теперішнє, майбутнє) (див. підрозділ 3.1).

Результати порівняльного аналізу показників розвитку ситуативної, ретроспективної та проспективної видів рефлексії у студентів економічного профілю подані у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Зведені кількісні показники різновидів особистісної рефлексії у студентів ТНЕУ, одержані у вересні-жовтні 2009 року за методикою «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А. Карпова-В. Пономарьової (м. Тернопіль, вибірка 208 осіб, у %)

Види особистісної рефлексії	Академічні курси		
	1 курс	3 курс	5 курс
Ретроспективна	69,8	77,3	85,4
Ситуативна	68,4	74,2	81,0
Прспективна	71,5	80,7	88,3

Ретроспективна рефлексія, як відомо, виявляється у схильності до поглибленого аналізу вже виконаної в минулому діяльності та до осмислення й переосмислення подій, які відбулися у досвіді життєактивності конкретної особи. У цьому разі її предметами стають передумови, мотиви і причини і наслідки минулих подій, щонайперше зміст, форми, методи і засоби здійсненої поведінки, а також допущені помилки. Саме цей вид рефлексії вказує на те,

як часто і як довго студент того чи іншого курсу аналізує та оцінює події, котрі відбулися, чи схильний він узагалі конструктивно осмислювати минуле і себе в ньому з тих чи інших світоглядних позицій. Примітно, що ретроспективна рефлексія в студентів-економістів, як слідує із щойно поданої таблиці, розвинена дещо краще, ніж ситуативна, і має тенденцію до істотного зростання від першого курсу до третього (на 7,5%) і до п'ятого (на 15,6%). Це означає, що за п'ять років навчання юні в економічному ВНЗ має місце істотне розширення значеннєво-сислового поля актуального аналізу ситуацій і подій, котрі мали місце у її усупільненій життєдіяльності, а також самоаналізу реальних здобутків і втрат свого ментального досвіду (переживання, концепти, афекти, страхи, мрії, психічні образи, ціннісні орієнтації тощо).

Ситуативна рефлексія уможливує безпосередній самоконтроль студентами своєї поведінки в актуальних ситуаціях її осмислення, аналізу подій, їх спроможності співвідносити свої дії з реальними обставинами повсякдення та їх координувати відповідно до мінливих умов власного психоемоційного стану. Її узагальнені кількісні параметри, хоча й неістотно, але все ж є найнижчими порівняно із сформованістю двох інших видів рефлексії на тлі в основному прогресивної тенденції до зростання її показників із початкового курсу до випускного: 68,4% у першокурсників, 74,2% у третьокурсників, 81,0% у п'ятикурсників. Загалом сумарно цикл зазначеного зростання становить 12,6%, що на 3% менше порівняно із розвитковими змінами ретроспективної рефлексії і на 4,2% менше – проспективної. Отож, випускники ВНЗ економічного профілю у цілому за роки навчання напрацьовують форми, методи і засоби ситуативної рефлексії, що дають змогу їм оптимізувати час обмірковування своєї поточної (головно освітньо-професійної) діяльності, власні інтелектуальні та психоемоційні ресурси під час ухвалення рішень і здолання різноманітних життєвих проблем. Водночас у них зростає схильність до критичного самоаналізу, творчої рефлексії і самопізнання.

Проспективний вид особистісної рефлексії співвідноситься з функцією аналізу майбутньої професійної діяльності, повсякденної поведінки, прогнозуванням ймовірних результатів і наслідків. До її основних поведінкових характеристик належать деталізація життєвих планів і проектів, частота звертання до майбутніх подій, орієнтація на успішне особисте майбутнє та ефективну професійну кар'єру. Цей вид рефлексії, як підтверджують узагальнені емпіричні дані, розвинений у студентів економічного ВНЗ найкраще порівняно із двома іншими та має найвищу динаміку зростання від курсу до курсу: 71,5% – у першокурсників, 80,7% – у третьокурсників і 88,3% – у п'ятикурсників, тобто позитивні зміни становлять 16,8%. Відтак випускники ТНЕУ виходять з університету переважно із напрацьованими, більш-менш реалістичними та осмисленими, програмами особистісного входження у фах спеціаліста економічного профілю. Звісно, що згодом, на виробництві, установі чи закладі, ця програма підлягатиме істотній корекції та видозміні, проте сам факт її наявності опосередковано вказує на їх толерантне ставлення до ділового довкілля.

Отже, з трьох видів особистісної рефлексії – ситуативної, ретроспективної та проспективної, остання, особливо у студентів п'ятого курсу, характеризується найбільшими показниками (88,3%). Це пояснюється віковими особливостями обстежуваних, у яких активізується планування, проектування і прогнозування свого життя, адже багато старшокурсників починають працювати і навіть створюють сім'ю, а відтак розширюють значеннєво-сміслову поле соціальної, у тому числі й професійної, толерантності. Під час навчання в університеті закономірно відбувається розвиток активності і самостійності студентів, удосконалюється вміння аналізувати свою готовність до освітньої діяльності, ґрунтовно осмислюються цілі та плани професійного збагачення відповідно до ступеня їх особистісної значущості і посильності, контролюються й оцінюються свої досягнення у різних сферах життєзреалізування. Іншими словами, саме у цей віковий період розвиваються спроможності самоаналізу, самомотивації, саморегуляції, самоконтролю,

самооцінки, а найголовніше – майбутні економісти від курсу починають глибше усвідомлювати свою індивідуальність, а тому прозоріше визначають свою соціальну позицію, ґрунтовніше рефлексують минуле і сьогодення, виробляють як критичне, так і конструктивне ставлення до освоєного повсякденного життя. Отож саме у цей період життя основним психологічним новоутворенням є самовизначення, коли особа починає усвідомлено обирати свій життєвий шлях на підґрунті самопобудови себе як особистості, безперервної духовної роботи над собою, діяльного визначення меж своїх спроможностей. Це стосується й рефлексування форматів бажаної та допустимої толерантності-терпимості, а також чіткого внутрішнього прийняття тих ситуацій і подій, котрі заслуговують витлумачення як інтолерантні та квазітолерантні.

Окремо зауважимо, що вище окреслені інваріанти особистісного рефлексування актуалізують у студентів-економістів перебіг самотворення власної індивідуальності, який відбувається шляхом постійної рефлексії способів дієвого самовизначення і само побудови в контексті ідеалів і цінностей соціогуманітарного спрямування. На основі набутого освітнього досвіду ними співвідноситься уявлення про себе із ідеальним Я, котре визначає найбільш бажану стратегію внутрішньої самоорганізації, та із Я очима інших – студентів, викладачів, яке задає нормативну стратегію такої самоорганізації, й у своєрідному підсумку – із совістю, яка визначає її етичну стратегію. Ось чому у випускників економічного ВНЗ професійне самоствердження насамперед виявляється у самосприйнятті, самовизначеності та саморозумінні, котрі постають як результат не лише усупільненого становлення особистостей сучасної культури, а й самотворення себе як індивідуальностей, котрі продукують самотутні значеннево-сміслові поля та психічні образи.

Насамкінець психологічного аналізу рефлексивного компонента толерантності вкажемо на ще один емпіричний момент. Серед особливостей розгортання процесів власне смислової рефлексії у студентів-економістів виявлено, що найбільший вияв обґрунтованості, порівняно з іншими

рефлексивними ознаками, спостерігається у п'ятикурсників, що дає підстави припускати наявність у них прагнення повно аргументувати свої вчинки, перебіг проблемного повсякдення, виходити у ширші життєві контексти соціальної взаємодії. Натомість у третьокурсників наявний більш рівномірний вияв розвиткових рефлексивних ознак, плавне зростання значень від зорганізованості до обґрунтованості, а у першокурсників найінтенсивніше змінюється осмисленість, причому на рівні «зони їхнього найближчого розвитку» (за концепцією Л. Виготського).

Висновки до розділу

1. Для визначення психологічної структури толерантності нами співвіднесено найбільш загальне уявлення про неї із широким колом психологічних категорій, концепцій, теорій, а також проаналізовано здобутки основних психологічних напрямів, що відрізняються принципово різними фокусами розуміння сутності людини, – «людина розумна» (екзистенційно-гуманістична психологія), «людина думаюча» (когнітивна психологія), «людина діяльна» (бігевіоризм і психологія поведінки), а також «людина відчуваюча» (психоаналітична теорія). Відтак толерантність – складне психологічне явище, яке має специфічну структуру і розглядається в діалектичному комплексі мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-вольового, конативного і рефлексивного компонентів.

2. У форматі гуманістичної психології проаналізовано мотиваційно-ціннісний компонент толерантності, доведено його взаємозв'язок із ціннісно-сисловою системою особистості, у якій центральне місце посідають цінність поваги до людини як такої, вартості її прав і свобод, рівноправність у виборі світогляду і життєвої позиції, вагомість відповідальності за власне життя, визнання аналогічних можливостей розвитку і самоствердження за іншими людьми.

3. У рамках когнітивної психології осмислено когнітивний компонент толерантності, аргументовано, що толерантність у форматі даного психологічного напрямку – це складна система структурування у свідомості неоднорідних і суперечливих, соціально значущих об'єктів, що є причинами зміни особистісних уявлень, когнітивних сценаріїв, самокатегорій, а також – виникнення атрибуцій, смислових установок, станів когнітивного дисонансу, ефектів соціальної перцепції, актуалізації життєвих стереотипів.

4. У межах психоаналітичної теорії досліджено емоційно-вольовий компонент толерантності, доведено, що толерантність у цьому аналітичному розрізі – це складна система психологічних механізмів взаємодії людини з оточенням, що дозволяє їй одночасно зберегти свою цілісність і змінюватися відповідно до чинних вимог, збалансовує психологічну стійкість і мінливість, охоплює різноспрямовані захисні механізми особистості, копінг-стратегії, акти самовідчуження і забезпечення психологічної ідентичності. Сутнісно цей компонент полягає в умінні студентів переборювати дратівливість, виявляти витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію, а при роботі над собою знаходить конкретизацію в емпатії, любові, інтересі та повазі до інших.

5. Бігевіористичний підхід обґрунтовує толерантність як складну систему вмінь, норм і навичок, які об'єднують увесь поведінковий репертуар особи і визначають її схильність до того чи іншого типу соціальної поведінки, до певних форм учинкових дій. Відтак поведінковий компонент толерантності має виняткове значення, оскільки тільки через конкретні діяння студента як суб'єкта будь-якої реальності вибудовуються у цілісний смисловий ряд, у його самобутню життєву концепцію чи програму перспективних дій.

6. Важлива передумова саморозвитку особистості – вміння переосмислити досвід своєї діяльності. Розвиток рефлексивних здібностей утворює підґрунтя для продуктивного мислення, панорамного світогляду, системи гуманних цінностей, а у перспективі – глибинних особистісних структур – архістереотипів. Рефлексивний компонент толерантності означає здатність особистості до перебудови неадекватних установок, ставлень,

конструктив і водночас спроможність до соціально унормованої поведінки і гуманних учинків.

7. Проведене емпіричне дослідження показало, що для більшості студентів-економістів характерний низький рівень толерантності, однак з тенденцією до зростання психозмістового наповнення її структурних компонентів від першого до п'ятого курсу. Це вказує на те, що традиційний зміст і форми організації професійної підготовки в українських ВНЗ, незважаючи на впровадження заходів гуманізації і демократизації навчально-виховного процесу, на сьогодні недостатньо сприяють розвитку толерантності студентів як професійно важливої риси-якості.

Основні наукові результати розділу опубліковані в працях [125; 126; 127; 130; 133; 134].

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ

ПРОФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ

3.1. Методологія та методи конкретно-тематичного дослідження толерантності

Специфіка пропонованого предмета психологічного дослідження вимагала розробки його конкретно-тематичної методології. У зв'язку з цим вся картина опису дослідження і методів наукового пізнання диференційована нами на чотири етапи або рівні організованого пошуку, яка побудована за принципом кватерності (схема «3 + 1») [109] Це означає, що її зміст фіксує основні способи, етапи чи рівні аналізу процесів пізнання: параметричний (найпростіша форма презентації наукових здобутків і відповідно вихідний рівень дослідження об'єкта, що ґрунтується на емпіричних спостереженнях і передбачає описання його властивостей, ознак та відношень), морфологічний чи субстратний (потреба в ньому виникає тоді, коли з'ясовані параметри об'єкта пізнання й науковець переходить до вивчення його поелементного складу, будови; головне завдання тут полягає в тому, щоб обґрунтувати взаємозв'язки властивостей, ознак і відношень, що виявлені на першому етапі аналітичного дослідження), функціональний (його специфіка зводиться до того, що функція елемента об'єкта задається на засадах принципу задіяння, тобто виводиться із характеристик і потреб більш широкого цілого; цей опис має інваріанти функціональних залежностей, а саме між параметрами, між компонентами або між параметрами і будовою об'єкта), дослідження поведінки об'єкта (найскладніша форма наукового пізнання, суть якої зводиться до з'ясування цілісної картини «життя» об'єкта та виявлення механізмів, що забезпечують зміну напрямків, «режимів» чи ритмів його існування-роботи).

У підсумку кожний наступний спосіб охоплює всі попередні й водночас вирішує певні нові дослідницькі завдання.

Очевидно, що дослідження вищеназваних компонентів толерантності вимагає здійснення мінімальної наступності таких логіко-сміслових дій:

1) сутнісного подання психолого-змістової характеристики кожного компонента;

2) визначення критеріїв активізації толерантності особистості до кожного компонента;

3) фіксації певного набору показників покомпонентного вивчення толерантності;

4) відбору оптимального набору методів психологічного дослідження толерантності в онтофеноменологічній єдності всієї її покомпонентної гармоніки;

5) теоретичної рефлексії функціональної спрямованості відібраних методик покомпонентного вивчення толерантності майбутніх економістів.

На основі теоретико-емпіричного аналізу нами були виокремлені основні базові компоненти толерантності, подана їх психолого-змістова характеристика і визначені методи дослідження кожного з них (табл. 3.1.), що підтвердили свою адекватність на етапі констатувального експерименту (див. розділ 2) [133].

Запропонована нами схема експериментально-діагностичного дослідження є не тільки вихідною психодидактичною умовою організації останнього, а й забезпечує формування тих соціально-психологічних чинників, які визначають якість розвитку толерантності особистості студента.

До особливостей зазначеної системи експериментально-діагностичної роботи відносимо також конкретизацію запропонованих у дослідженні трьох методологічних процедур:

- визначення параметрів толерантності;
- критеріальне підтвердження активізації толерантності;
- показники або індикатори, які фіксуються методами дослідження.

**Взаємозалежність складових, особливостей психозмістового розвитку,
критеріїв, показників та методів дослідження толерантності майбутніх економістів**

Структурні компоненти толерантності	Психолого-змістова характеристика: параметри толерантності	Критерії активізації толерантності особистості	Показники або індикатори толерантності	Методи дослідження	Функціональна спрямованість методики
Мотиваційно-ціннісний	Глибоке освоєння терпимості як загальнолюдської цінності, а також філософсько-етичної чи релігійної концепції, де проголошуються й приймаються до дії смисли добра, не насильства, терпіння, смиренності Мотиви: допомоги, співробітництва, любові, сприяння, супроводження, поступу, поблажливості, щирої поваги і глибокої самоповаги	Дієвості спонукань (потреби, мотиви, бажання, прагнення, інтереси тощо) у функціональному контексті ціннісно-сислової сфери особистості, що забезпечує належну внутрішню вмотивованість до толерантно-ситуаційної взаємодії	Рівень соціально унормованих ідеалів та індивідуальних пріоритетів; повнота життєзабезпечення, комфортність взаємостосунків, підтвердження соціального статусу, змістовність спілкування, загальна і творча активності, соціальна корисність	Методика «Опитувальник термінальних цінностей» ОТеЦ Сеніна, «Методика вимірювання мотивів і мотивації» Мільмана	Досліджує нормативні ідеали, вартості особистості на рівні переконань та буденної поведінки; загальна і творча активності, прагнення до спілкування, забезпечення комфорту і соціального статусу
Когнітивний	Умінні людини зрозуміти все те, що відбувається довкола, що мотивує й організує її життєпростір, створює цілісну онтологічну картину світу з її основними інтелектуальними засобами, проблемно-діалогічною свідомістю, дієвим мисленням, спроможностями аналізувати, узагальнювати, порівнювати, класифікувати	Повноти зреалізування інтелектуального потенціалу у розвитково-функціональному контексті розумової сфери особистості, котра інтелектуально толерує з довкіллям	Грунтовність знань студентів про сутність, функції, види, психологічну структуру та особистісний простір толерантності	Опитувальник «Повнота розуміння толерантності як психокультурного явища»	Виявляє психозмістові інваріанти особистісного осмислення студентами толерантності як психокультурного явища людського, у тому числі й професійного, повсякдення
Емоційно-вольовий	Готовність, здатність та уміння переборювати дратівливість, виявляти витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію у будь-яких, у тому числі стресових чи конфліктних, ситуаціях, а при спрямованій внутрішній роботі над собою сутнісно виявляти емпатійність, любов, інтерес та повагу до інших, вольовими зусиллями згармонізувати свій психодуховний стан	Внутрішньої підконтрольності емоції, переживання і почуття у контексті актуалізаційного перебігу регуляційно-вольової активності, котра не виходить за межі толерантних форм, методів і засобів ділової взаємодії	Невротичність, спонтанна агресивність, репресивність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстравертивність-інтровертивність, емоційна лабільність, маскуліність-фемінність, дієвість самовладання, наполегливість і цілеспрямованість	Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI, форма В), Каліфорнійський особистісний опитувальник, тест-опитувальник вольового самоконтролю Ейдмана	Діагностує психічні стани і риси особистості, які мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки (емоційна стійкість врівноваженість); самоприйняття, емпатію, поведінкову гнучкість та психологічну спрямованість; активність, емоційну зрілість, упевненість у собі, самостійність, реалістичність поглядів і стійкість намірів, а також дає змогу прогнозувати її поведінку при зустрічі із життєвими труднощами
Конативний	Дієва система вмінь, норм і навичок, які об'єднують увесь поведінковий репертуар особи і визначають її схильність до того чи іншого типу соціальної взаємодії, до певних форм, способів, засобів і механізмів учинкових актів і дій	Ефективність патернів, схем і моделей поведінки у ситуаційно-розвитковому контексті виконання особистістю майбутнього економіста власної життєвої програми, у тому числі й фахового зреалізування та кар'єрного зростання	Приналежність до певного типу міжособистісних взаємовідносин: самопригнічення, конструктивність, агресивність, конструктивне самопригнічення або домінування	Опитувальник «Стратегії самоствердження особистості» (ССО) Нікітіна – Харламенкової	Обґрунтовує типи життєвих стратегій та риси особистості, котрі у взаємодоповненні спричинюють різну успішність її професійної взаємодії і продуктивність міжособистісної толерантності у взаєминах з іншими
Рефлексивний	Здатність особистості до перебудови неадекватних установок, ставлень, конструктів, мислесхем і водночас спроможність до соціально унормованої поведінки, усвідомленого толерантного спілкування, продуктивної професійної діяльності і гуманних учинків	Належної самоусвідомленості особою повноти діяльного розвитку структурних компонентів толерантності у контекстах толерантного самостановлення і внутрішньо терпимої взаємодії з навколишнім світом	Рівні розвитку ретроспективної рефлексії професійної діяльності (РРД); ситуаційної рефлексії (СРД), проспективної рефлексії (ПРД), рефлексії спілкування і взаємодії з іншими людьми (РС); а також обґрунтованість, осмисленість та організованість професійного повсякдення	Методики «Вивчення індивідуальної міри вияву рефлексивності» Карпова – Пономарьової	Вивчає психозмістове наповнення рефлексії власної свідомості через рівень вияву ситуаційної, ретроспективної і проспективної видів рефлексії; встановлює рівні формовияву регулятивних тенденцій самопобудови, самоствердження, саморегуляції

При цьому під «параметрами» будемо розуміти ті комплексні або одиничні характеристики, які, з одного боку, є властивостями пізнавальної реальності, а з другого – можуть використовуватися як змінні її вимірювання [40]. Воднораз критерії – «важливі характерні ознаки, за якими щось оцінюється, визначається чи класифікується» [90], а показники – «свідчення, доказ, ознака чого-небудь; наочні дані про результати якоїсь роботи, якогось процесу; дані про досягнення чогось» [25].

Отже, пропонується у дослідженні модель взаємозалежності складових толерантності, їх психозмістових характеристик, критеріїв активізації і похідних від них показників, що доповнена системою діагностичних та експертних методів обстеження, в деталях розкриває основні шкали вимірювання даного складного психокультурного явища, а тому закономірно обґрунтовує довершене експериментально-діагностичне вивчення особливостей психологічної структури толерантності у студентів-економістів.

У будь-якому разі, у ситуації відсутності не лише єдиної загальноприйнятої методики діагностики толерантності, а й психодидактичної концепції, яка б обґрунтовувала межі, ліміти, формо-вияви, передумови, чинники та механізми дії-перебігу цього суто людського явища, нами здійснений цілком аргументований вибір методичних засобів психодіагностики окремих характеристик компонентів толерантності студентів. До того ж відомо, що остання як особистісна інтегральна риса може розглядатися як певний психодуховний простір, межі якого задаються, з одного боку, готовністю особи до нового досвіду і до відповідних розвиткових змін, з іншого – стійкістю її базових ціннісно-сміслових структур та вимірів, які забезпечують відсутність її якісних внутрішніх трансформацій під час соціальної взаємодії. Ось чому професійна толерантність виявляє себе у площинах самоствалення, міжособистісних стосунків та міжгрупових відносин. Причому на рівні самоствалення вона постає як готовність до самозмін, сприйняття себе як незавершеного та недосконалого із визнанням права на саморозвиток і самоперетворення. На рівні міжособистісних ставлень толерантність маркує

себе перш за все як емпатія, котра передбачає прийняття іншого як цінності, його права бути іншим, готовність зрозуміти його феноменологічний світ і здатність робити це при збереженні меж власного Я. Відносини «Я – група» вказують на толерантність як соціальний інтерес, готовність співіснування з іншими, прийняття базових норм групи, визнання за нею права на депланації. Отож на рівні міжгрупових стосунків толерантність передбачає розуміння інших групових норм, прийняття їх у межах, які не загрожують базовим етичним нормам індивідуального життя.

Таким чином, існує кілька психозмістових вимірів толерантності, стосовно яких вибудовуються різні діагностичні процедури. Так, такі показники як неконгруетність, аутоагресивність, занижена чи завищена самооцінка, а також її ригідність і ригідність ідеального Я, котрі досліджуються в аналітичному форматі самоствавлення, повно виявляють такі діагностичні методики, як опитувальник дослідження самоствавлення В. Століна, різні варіанти методики Т. Дембо – С. Рубінштейна, Т. Лірі. Крім того, тут часто використовують проєктивні методики-малюнки, методики незакінчених речень, проєктивні методики ігрового характеру.

У просторі міжособистісних відносин важливими показниками толерантності-інтолерантності є емпатійність, агресивність, конфліктність. Тому традиційно широко використовуються методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойко та опитувальник І. Юсупова «Тест емпатії», методи діагностики агресивності – методики А. Басса і А. Даркі, «Тест агресивності» Л. Почебут, методика А. Ассінгера.

У просторі міжгрупових відносин експериментатори часто користуються шкалою соціальної дистанції Л. Почебут, тестом культурно-ціннісних орієнтацій, діагностичним тестом відносин Г. Солдатової, а також методикою репертуарних решіток Дж. Келлі. Окрім зазначених, існує ціла низка методик, які застосовуються на рівні загальних особистісних рис. У цьому аспекті діагностичну цінність мають методики Р. Кеттелла (16 PF – опитувальник), Спілбергера-Ханіна, шкала Тейлор та ін.

Вивчивши досвід застосування вищеназваних психодіагностичних методів та провівши відповідні пілотні розвідки-обстеження, ми відібрали найадекватніші стосовно психологічного змісту окремих компонентів толерантності тести та опитувальники (табл. 3.1). Зокрема, для дослідження особливостей психологічної структури мотиваційно-ціннісного компонента толерантності студентів економічних спеціальностей нами використані опитувальник термінальних цінностей «ОТеЦ» І. Сеніна і «Методика вимірювання мотивів і мотивації» В. Мільмана. Перший концептуально ґрунтується на двох припущеннях:

- життєві сфери так чи інакше присутні у долі кожної людини, мають різний ступінь значущості;
- у кожній з них реалізуються амбівалентні для кожної особи бажання і прагнення як компоненти персоніфікованої спрямованості.

Перелік термінальних цінностей респондентів опитувальника містить 8 найменувань: власний престиж, високе матеріальне становище, креативність, активні соціальні контакти, розвиток себе, досягнення, духовні задоволення, збереження власної індивідуальності, тобто охоплює ті категорії аксіосфери, які потрібно прорангувати, виходячи із власного розуміння повноти реалізації їх в особистому житті конкретного студента.

Реальне життя людини дуже неоднорідне, на кожному її віковому етапі на передній план постають різноманітні стимульні засоби, мотиваційні спонукання, атитюди і ціннісні життєві орієнтири. Тому особистості доводиться виконувати різноманітні функції, різні за змістом види діяльності, зреалізовувати в них певні соціальні ролі. За своєю подібністю (схожістю) всі ці особливості поєднуються у певні життєві сфери, серед яких найбільш типовими є такі: а) професійне життя; б) навчання й освіта; в) подружнє життя; г) громадське життя; д) захоплення та хобі. Термінальні цінності певною мірою виявляються в усіх вищенаведених життєвих сферах, кожна з яких через свою

об'єктивність так чи інакше сприяє їх реалізації. Отож другим діагностичним конструктором даного опитувальника є значущість для особистості студента окремих життєвих сфер як дієвих джерел утілення конкретного набору термінологічних цінностей.

Загалом конструкція опитувальника ОТеЦ дає змогу респонденту відповісти на три головні запитання:

- яка термінальна цінність переважає у житті даної особи?,
- яка життєва сфера найбільш значуща для неї?,
- у якій сфері переважають термінальні цінності, котрі реалізуються найповніше?

Водночас структура опитувальника така, що для діагностики двох основних конструктів тесту використовуються одні і ті ж твердження. Вона дає змогу здійснювати аналіз одержаних даних не тільки за виразністю кожної з термінальних цінностей та окремої її значущості у певній життєвій сфері, а й за зреалізованістю ціннісних установок на даному етапі становлення особистості.

Обробка результатів проводилася за допомогою таблиці-ключа, в якій у кожній клітинці студентами зазначаються найбільш імпоновані їм варіанти значущості цінностей. Сума прорангованих відповідей дає шкальну оцінку, за якою встановлюється вагомість термінальних цінностей і життєвих сфер для окремого студента та референтної групи в цілому. Інтерпретація групових результатів зводиться до визначення середнього показника респондованої групи за окремою таблицею. Отож названий опитувальник уможливує більш широкий розгляд життєвих установок особистості студента, враховуючи рівень його домагань й актуальну соціальну ситуацію розвитку (Л. Виготський).

Для діагностики мотиваційної складової першого компонента толерантності особистості нами використана «Методика вимірювання мотивів і мотивації» В. Мільмана [37], що дозволяє виявити деякі стійкі тенденції особистості – загальну і творчу активності, прагнення до спілкування, забезпечення комфорту і соціального статусу. На основі всіх відповідей є можливість створити картину ділової і загальножиттєвої спрямованості

особистості, передусім побудувати її мотиваційний профіль й у такий спосіб визначити особливості робочої та життєвої мотивації. Відтак у підсумку отримуємо багатофакторний профіль обстежуваного, до якого входить набір професійно важливих рис (мотиваційна спрямованість, стиль спілкування, емоційні особливості, самооцінка, вираженість лідерських рис і т. ін.) Переваги методики полягають у можливості діагностувати основні мотиваційні тенденції особистості у двох розрізах – у реальному та ідеальному її життєвих світах.

Для визначення когнітивної складової толерантності нами був створений опитувальник «Повнота розуміння толерантності як психокультурного явища» (додаток А) за авторською методологічною схемою, що охоплює дві системи координат та концептуально задає двадцять психозмістових інваріантів осмислення толерантності як психокультурного явища. Поставлені в опитувальнику запитання дали змогу оцінити повноту знань студентів про толерантність як психологічний, соціальний та суто культурний феномен, виявити розуміння ними важливості толерантності у процесі ділової та неформальної взаємодії, у спектрі особистісних інтенцій і цінностей, принципів повсякденного спілкування, а також у контексті вдосконалення особистісних рис, за якими студентство схильне оцінювати навколишніх і насамкінець його уявлення про ступінь сформованості індивідуальної толерантності кожного.

Емоційно-вольовий компонент толерантності досліджувався з допомогою трьох психодіагностичних методик. Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI, форма В) був адаптований та модифікований у 1989 році на факультеті психології тоді ще Ленінградського державного університету О. Криловим і Т. Рогінською за участі угорського психолога Ф. Короді. Його 12 шкал сформовані на основі факторного аналізу і відображають сукупність взаємопов'язаних факторів. Він використовується для діагностики психічних станів і рис особистості, які мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки. Форма «В» опитувальника (тобто коротка форма, що містить 114 запитань) відрізняється від повної форми тільки удвічі меншим числом питань. Причому в ньому дев'ять шкал (невротичність,

спонтанна агресивність, репресивність, дратівливість, комунікабельність, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість) є основними і три (екстраверсія-інтроверсія, емоційна лабільність, маскулізм-фемінізм) – похідні, інтегруючі. Отож названий опитувальник цілком слушно використовувати для вивчення окремих показників, що є складовими структурних компонентів толерантності. Тому при аналізі даних нами бралися до уваги лише окремі шкали, які відображають психологічний зміст показників толерантності, – передусім це «емоційна стійкість» (шкала IV) і «врівноваженість» (шкала VI).

Продіагностувати процеси вольової саморегуляції найкраще дає змогу тест-опитувальник вольового самоконтролю (ВСК), що використовується в модифікації Є. Ейдмана. Він дозволив виявити ступінь здатності студентів володіти собою, керувати своїми діями, емоціями і станами. Названі особливості багато в чому визначали індивідуальний стиль і конкретні прояви їхньої соціальної, у тому числі й освітньої, активності. Відтак він дав змогу вивчити активність та емоційну зрілість особи конкретного студента, її упевненість у собі, самостійність, реалістичність поглядів і стійкість намірів, а також дозволив спрогнозувати її поведінку при зустрічі із різноманітними життєвими труднощами.

До опитувальника входять 30 запитань – 24 робочих і 6 замаскованих. Спочатку він розроблявся в одномірному варіанті, однак у результаті емпіричного аналізу його «факторної структури» були виділені дві стійкі субшкали. Перша характеризує доступний мобілізації енергетичний потенціал завершеної дії, друга відображає рівень довільного контролю емоційних реакцій і станів. У термінах традиційних вольових рис особистості субшкали отримали відповідні назви – «наполегливість» і «самовладання».

Високий бал за опитувальником ВСК характерний для осіб емоційно зрілих, активних, незалежних, самостійних. Їх відрізняє спокійність, упевненість у собі, відповідальність, наполегливість намірів, реалістичність поглядів, розвинуте почуття внутрішнього обов'язку. Крім того, вони

здебільшого добре рефлектують власні мотиви, планомірно реалізують свої наміри, вміють розподіляти власні зусилля, здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю. В окремих випадках можливе зростання внутрішнього напруження, пов'язаного із прагненням проконтролювати кожний нюанс своєї поведінки і хвилюваннями з приводу бодай найменшої імовірної спонтанності. Закономірно, що низький бал спостерігається у людей почуттєвих, емоційно нестійких, ранимих, невпевнених у собі. Їхня рефлексивність також невисока, а загальний фон активності – понижений, тому їм притаманні імпульсивність і нестійкість намірів.

Шкала «наполегливість» характеризує фактично силу намірів студента – його прагнення до завершення початої справи. На позитивному полюсі – діяльні, працездатні особи, котрих мобілізують перепони на шляху до мети, не відволікають альтернативи та спокуси, головна їх надцінність – розпочата справа. Їм характерні повага до соціальних норм (совіслівність) і прагнення повністю підпорядкувати їм свою поведінку. Натомість низькі значення за цією шкалою вказують на підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, спричиняють непослідовність. Знижений фон активності і працездатності компенсується у таких осіб підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм.

Високий бал за шкалою «самовладання» набирали студенти емоційно стійкі, які добре володіють собою у різних ситуаціях. Притаманний їм внутрішній спокій, упевненість у собі звільняють від страху перед невідомістю, підвищують готовність до сприйняття нового, неочікуваного і, як правило, поєднуються зі свободою поглядів, тенденцією до новаторства і радикалізму. Воднораз на негативному полюсі даної шкали – спонтанність, імпульсивність у парадоксальному, на перший погляд, поєднанні з образливістю і перевагою традиційних уявлень, відгороджують особу від інтенсивних переживань і внутрішніх конфліктів, сприяють саморозкутості з переважанням розслабленого настрою.

Каліфорнійський особистісний опитувальник (California Psychological Inventory, CPI), що розроблений у 1956 році під керівництвом Х. Гоуха, використовується для оцінки особистісних характеристик і виявлення рис, які наявні у реальній повсякденній взаємодії. CPI складається із 480 тверджень, більша частина яких стосується типових поведінкових патернів і звичних суджень про різні питання. Результатом обробки є підрахування профільних оцінок за 18 шкалами. Як психологічний профіль особистості, так і окремі його шкали, дозволяють оцінити певні показники розвитку структурних компонентів толерантності, зокрема самоприйняття, емпатії, поведінкової гнучкості та психологічної спрямованості.

Для емпіричного вивчення конативного компонента толерантності нами використаний опитувальник Є. Нікітіна, Н. Харламенкової, що призначений для діагностики життєвих стратегій. Феномен самоствердження тут концептуально ідентифікується з особливостями фіксації особистістю унікального способу свого життя в соціумі, а тому розглядається в контексті факторної природи, яка охоплює наступні три стратегії – само пригнічення, конструктивність та агресивність.

Стратегія самопригнічення (самозаперечення) виявляється в комфортній установці й відповідному ставленні до групи, у пошуку сильного лідера, полізалежності, у гіпервідповідальності, мазохізмі і т. ін. У представників даної групи домінує механізм заперечення, а прагнення до саморозкриття і самовираження мають низькі значення.

Стратегія конструктивного самоствердження сутнісно характеризується як в умінні розв'язувати проблеми, у схильності до обґрунтованого ризику, у спонтанному прояві своїх здібностей, у творчості. Особи із цією вираженою стратегією використовують різні механізми психологічного захисту, але найчастіше такі зрілі способи як самовладання, що пов'язані з ідентифікацією. Ось чому для них притаманне прагнення до саморозкриття і самовираження.

Стратегія домінування (маніпулятивна) – це компенсації гіперпотреб у самостверженні, що часто виявляються у формі вербальної агресії чи у

вигляді створення штучних перепон і пов'язаних з ними станів фрустрації в іншої людини, а також як приховування від неї важливої інформації і як її емоційна ізоляція. На думку вчених (Р. Берон, Д. Річардсон), деяка деструктивність даної стратегії, до якої входять гіперсамоствердження і примушування з допомогою великої кількості агресивних дій, не передбачає нанесення шкоди іншій особі, виявляється у великому прагненні до домінування в міжособистісних стосунках, що підтверджує намагання таких студентів зберегти стійкість власної самооцінки шляхом задіяння механізму проекції.

Для дослідження рефлексивного компонента толерантності нами використані діагностичні методики «Вивчення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А. Карпова – В. Пономарьової. По-перше, якісна визначеність рефлексії полягає у синтезі трьох її параметрів – рефлексивності як психічної особливості, як окремого процесу і як стану рефлексування, що обмежені змістовим упредметненням толерантного ставлення студента до світу навколишніх і до самого себе. Пропонована методика враховує взаємоспричиненість зазначених вимірів, а тому, окрім спрямованості на витлумачення рефлексії як властивості, орієнтує на розуміння як опосередкування її проявів у двох інших зазначених модусах, використовуючи для цього певні поведінкові та інтроспективні індикатори.

По-друге, діагностика рефлексії ґрунтується на диференціації її формовиявів за такою критеріальною засадою, як спрямованість, що уможливорює виокремлення і діагностування двох типів рефлексії: а) «інтрапсихічної» як здатності до аналізу та до самосприйняття своєї власної психіки та б) «інтерпсихічної» як спроможності розуміти психодуховний стан інших. Причому загальна властивість рефлексивності інтегрує обидва вказані типи, а тому рівень її розвитку є похідним від них одночасно, зумовлюючи багато в чому внутрішнє поле особистісної толерантності

По-третє, названа методика, сутнісно діагностуючи рефлексивний компонент толерантності, враховує різнотипність рефлексії за часовим

принципом, а саме наявність ситуативної (актуальної), ретроспективної і проспективної рефлексивних моделей чи схем у їх єдності зі сферами життєдіяльності (вітальна, соціальна, культурна) та регулятивними тенденціями (самопобудова, самоствердження, саморозвиток). Це закономірно розширює психологічний зміст толерантності, котра одержує часовий вимір, тобто є у життєдіяльності студентів-економістів ситуативною, ретроспективною та проспективною.

Результати констатувального експерименту, що повно висвітлені у розділі 2, вказують на те, що традиційний зміст і форми організації професійної підготовки в українських ВНЗ, незважаючи на впровадження заходів гуманізації і демократизації навчально-виховного процесу, на сьогодні недостатньо сприяють розвитку толерантності студентів як професійно важливої риси-якості. Очевидно й те, що толерантність майбутніх економістів формується не стихійно, а шляхом практичної реалізації певної сукупності умов освітнього довкілля-середовища вищого навчального закладу. При цьому її високих рівнів неможливо досягти без пошуку відповідних природі феномена толерантності можливостей перетворення кожного студента з об'єкта на суб'єкт навчального пізнання, педагогічного спілкування та освітньої діяльності, осучаснення способів, технік і процедур демократизації та гуманізації відносин у системі «викладач – студент», коли їх метою є цілеспрямоване творення толерантної особистості.

Зважаючи на цей висновок, нами концептуально та методологічно опрацьовані чотири групи експериментальних умов формування толерантності майбутніх економістів у процесі їхньої професійної підготовки як довершена системна психологічна змінна. Останнє підтверджує побудова названих умов відповідно до вимог принципу кватерності (рис. 3.1), згідно якого три засадові групи умов є однопорядковими, тоді як четверта, характеризується іншою природою, відіграє синтезуючу, інтеграційну роль [109]. У нашому випадку це справді так, адже комплексні психодіагностичні та суто дидактичні зрізи, тренінг розвитку толерантності та рольові ігри відповідного психозмістового

наповнення – це фрагментарні вчинкові акти-впливи, що зреалізувалися упродовж двох-трьох місяців, тоді як чітке дотримання в ТНЕУ принципів кредитно-модульної системи навчання здійснювалося протягом усього навчального року, що спричинило істотну ціннісно-смыслову переорієнтацію освітнього процесу до його більшої відкритості, демократичності, гуманності. До того ж ця система була збагачена психомистецькими технологіями і засобами модульно-розвивальної освітньої взаємодії, що уможливило більш адекватне формування толерантності майбутніх економістів у процесі професійної підготовки.

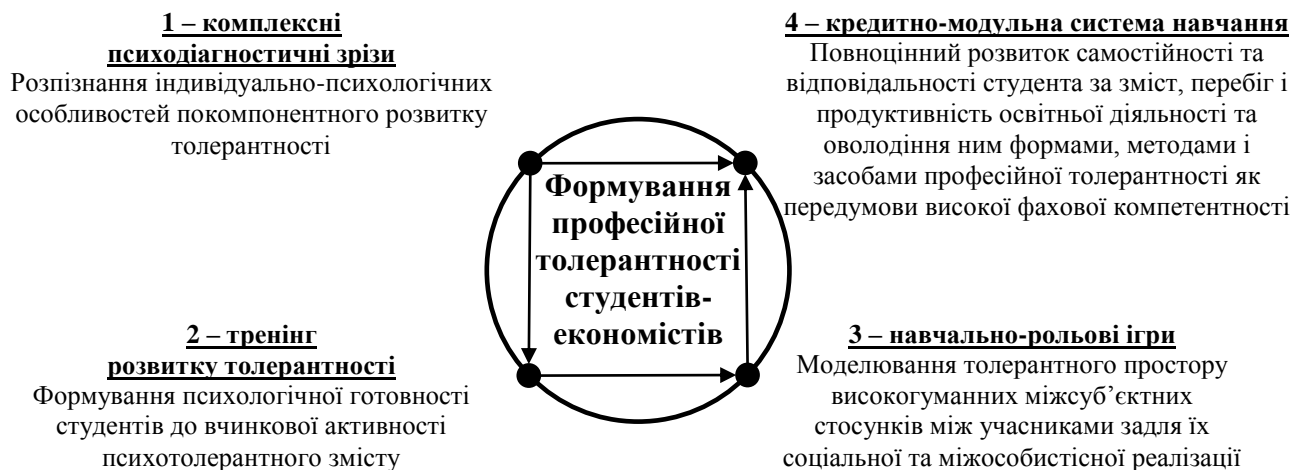

Рис.3.1. Групи експериментальних умов формування професійної толерантності майбутніх економістів

Загалом схема формувального психологічного експерименту в нашому досвіді емпіричної діяльності набула завершеного вигляду (табл. 3.2), оскільки: а) реалізує класичні умови експериментування щодо виокремлення незалежної і залежної змінних; б) фіксує останні як групи умов та результати їх оргдіяльнісного впровадження відповідно; в) дає часову розгортку експериментальних нововведень від вересня 2009 до липня 2010; г) визначає етапи формувального психологічного впливу, серед яких центральне місце посідає формувально-розвивальний, що охоплює восьмимісячний термін цілеспрямованих емпіричних актів і дій, зорієнтованих на

системоутворення толерантності як центральної особистісної риси студентів-економістів.

Таблиця 3.2

**Схема формувального психологічного експерименту з розвитку професійної толерантності студентів-майбутніх економістів,
що зrealізована у ТНЕУ в 2009/10 навчальному році**

Експериментальні умови (незалежна змінна)	Тривалість експерименту (помісячно)										Результати формувального експерименту (залежна змінна)
	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	
Контрольні (психодіагностичні) зрізи	█								█		Емпіричний матеріал про індивідуально-психологічні особливості студентів та динаміку по компонентного розвитку їхньої професійної толерантності
Тренінги розвитку толерантності			█								Уміння і навички ефективного психотолерантного вчинення у ситуаціях соціального повсякдення
Навчально-рольові ігри					█						Актуалізує та інтенсифікує розвиток до толерантної конструктивної взаємодії як у навчальних проблемних ситуаціях, так і в двлових та виробничих
Кредитно-модульна система навчання (принципи Болонського процесу)	█										Формує особистісну відповідальність за процес і результати навчання, психокультурну якість освітньої діяльності, а також толерантність взаємостосунків у системах «викладач – студент», «студент – студент»
<u>I. Підготовчо-організаційний</u>	<u>II. Програмно-діагностичний</u>		<u>III. Формувально-розвивальний</u>								<u>IV. Результативно-узагальнюваний</u>
Етапи зrealізування формувального психологічного експерименту											

Якщо змістовне наповнення контрольних психодіагностичних зрізів, що характеризуються побічним розвивальним ефектом, описано вище, то наступні три групи експериментальних умов потребують аргументованого пояснення. Так, приступивши до розробки психологічного тренінгу, нами вивчений напрацьований досвід інших науковців у цьому напрямку (зокрема, Т. Білоус, Ю. Тодорцева, В. Крутова та ін.), а також унесені відповідні зміни у тематику та зміст програми тренінгу, зважаючи на мету і предмет чинного дослідження. Передусім вкажемо на вихідне методологічне настановлення: одним із найважливіших засобів тренінгового впливу на формування професійної толерантності майбутніх економістів є притчі, використання яких в освітньому просторі ВНЗ не лише активізує пізнавальну діяльність студентів і дає змогу доносити до їхньої свідомості головні думки в метафоричній формі, а й актуалізувати внутрішні психодуховні ресурси їх як особистостей, котрі дозволяють домогтися максимальної ефективності суб'єктної роботи кожного над власним саморозвитком і самовдосконаленням. Саме за цієї засадничої умови психологічний тренінг виконує своє надзавдання – стає методом оптимального поєднання зовнішніх і внутрішніх зусиль його учасників задля їхнього саморозкриття як толерантних особистостей і самостійного пошуку ними способів розв'язання власних життєвих проблем. Крім того, при проектуванні, підготовці і проведенні занять нами прийняті до виконання такі базові принципи тренінгової роботи:

1) створення довірливого емоційно-психологічного клімату, який дозволяв реалізувати більшу, порівняно із повсякденним спілкуванням, інтенсивність відкритого зворотного міжсуб'єктного зв'язку;

2) постійна психологічна допомога учасникам групи у внутрішньому знятті їхніх інтелектуальних утруднень та особистих проблем;

3) зосередження на взаємостосунках між учасниками групи, які розгорталися й аналізувалися у ситуаціях «тут – тепер – повно»;

4) широке застосування проблемно-діалогічних методів та психомистецьких прийомів групової роботи;

5) рефлексія та артикуляція суб'єктивних почуттів та емоцій учасників групи один до одного і до того, що відбувається у її психосоціальному просторі;

6) недирективна позиція викладача як ведучого;

7) атмосфера внутрішньої легкості, вільного спілкування і свободи мисленнєвих дій між учасниками, котрі реалізувалися на тлі іноваційно-психологічного клімату співпраці;

8) регулярні самозвітування кожного учасника про свої здобутки, сумніви, перспективи розвитку.

Програма пропонованого тренінгу (додаток Ж) охоплювала вісім занять, що становили завершений освітній цикл толерантної взаємодії його учасників і забезпечувала умови становлення та розвитку політолерантних форм взаємодії особистих стосунків. Її мета полягала у формуванні в студентів-економістів готовності до толерантних – терпимих, емпатійних, діалогічних і позаконфліктних психоформ. Його завданнями, зважаючи на аудиторний обсяг занять, було: ознайомлення з поняттями «толерантність», «толерантна особистість», «межі толерантності», а також обговорення формовиявів толерантності та інтолерантності у сучасному суспільстві; розвиток почуття власної гідності, здатності до самоаналізу і самопізнання, навичок ведення внутрішнього продуктивного діалогу; збагачення спроможностей розуміти навколишніх, соціально сприймати та уявляти з позиції толерантності ситуації повсякдення; формування позитивного ставлення до свого народу, його історії та культури з орієнтацією на ідею українотворення, принципи демократії, права, гуманізації; підвищення саморегуляційного потенціалу особистості, передусім у напрямку вироблення навичок вольового керування своїм психоемоційним станом; розвиток комунікативних навичок, делікатності і гнучкості у ситуаціях міжсуб'єктної взаємодії; освоєння конструктивних способів виходу з конфліктних ситуацій, вияву своїх переживань і почуттів без агресії, конфліктів, насильства; удосконалення вмінь вести змістовний діалог з навколишніми, підвищення власної самооцінки через отримання зворотного

зв'язку та підтримки групи; розвиток особистісної рефлексивності як чинника професійної толерантності.

Восьмискладовий цикл тренінгових занять був спроектований відповідно до тих груп чинників та умов, які визначають діалектичний взаємозв'язок між компонентами толерантності (див. розділ 2). Форма реалізації програми базувалася на вчинково-суб'єктному підході (В. Роменець, В. Татенко та ін.) до людини, її життєдіяльності, спілкування і повсякденної поведінки. Відносини тренера та учасників реалізувалися за вчинковим принципом, мали характер повноцінної модульно-розвивальної взаємодії кожного моменту їх психомистецьки змістовленої життєактивності. Основне завдання тренінгу полягало у тому, щоб сформувати у студентів-економістів психологічну готовність до вчинково-суб'єктної активності психотолерантного змісту, уміння і навички терпимого ставлення до навколишніх і самого себе у ситуаціях усупільненого сьогодення. Методи, які використовувалися під час проведення занять, є традиційними для групової роботи: поінформування, бесіда, соціально-психологічна діагностика, групова дискусія, ігрове моделювання, психогімнастика.

Апробація тренінгу проходила зі студентами 1, 3, 5 курсів Тернопільського національного економічного університету в період з листопада по грудень 2009 року. До кожної з трьох підгруп входило 15 осіб (всього 45).

Під час проведення занять за учасниками тренінгу велося спостереження. Незважаючи на те, що загальна атмосфера у всіх групах була доброзичливою, на першому занятті відчувалося деяке напруження. Студенти були досить пасивними, закритими, а їх висловлювання мали формальний характер і виражали категоричність та небажання обговорювати наявну позицію. Інколи, захищаючи свої погляди, вони негативно ставилися до інших, говорили про те, що толерантність у їхній професії не настільки важлива, а тому й непотрібна. У процесі виконання завдань було досить помітно, що студентам доволі важко справлятися з тими, які спрямовані на усвідомлення самого себе, своїх переживань, дій оцінок. Не менші проблеми виникали, коли потрібно було

оцінити не тільки себе, а й інших, у тому числі ведучого, що свідчило про відсутність у деяких з них особистісної рефлексивності.

Наступні заняття та вправи, які виконувались на них, дозволили домогтися деяких позитивних зрушень у процесі роботи. Так, студенти зазначили, що тренінгової практики у них не було, однак дана форма роботи їм сподобалась. Надалі вони поводитися дещо активніше, були більш відкритими і відвертими. Було помітно, що більшість з них працюють з ентузіазмом, обговорюють деталі, сміються і все менше намагаються директивно впливати один на одного під час виконання колективних завдань.

Особливо цікавими видалися студентам заняття, де використовувалися техніки з керування власними емоціями. Незважаючи на те, що виконувати завдання було доволі важко для них, усе ж усі високо оцінили його значущість. Багато хто зізнавався, що їм досить часто не вистачає витримки, здатності контролювати свій емоційний стан, а таму з ентузіазмом долали всі труднощі і проблеми на шляху до мети, намагалися дізнатися якомога більше, просили залишити роздатковий матеріал для подальшого опрацювання.

Певні труднощі у роботі студентів виникали на занятті, де потрібно було використовувати гнучкість мислення, активізувати уяву. Однак у процесі її виконання, вони поволі виявили зацікавленість до теми і були готові обговорювати нові проблемні знання, працювати з ними, знаходити варіанти розв'язання проблеми. Загалом, студенти стали більш вільно говорити про свої почуття, дослухатися один до одного, діяти з орієнтацією на іншого. Вони стали більш уважнішими і відповідальнішими, намагалися вести конструктивний діалог, виявляли як ситуаційну толерантність, так і особистісну.

Останні заняття були дуже жвакими, інтересними. Всі завдання виконувались з натхненням. Студенти процесно були зорієнтовані один на одного, намагалися враховувати інтереси та позиції всіх учасників. Було відсутнє будь-яке напруження у стосунках. Всі висловлювання носили позитивний характер, характеризувалися високою толерантністю взаємостосунків.

Третя група експериментальних умов формувального впливу на професійну толерантність майбутніх економістів становила система навчально-рольових ігор. За різних змінних обставин освітнього процесу кожна така гра характеризувалася або оргдіяльнісним спрямуванням, або освітньо-вчинковим, або суто світоглядним, ціннісно-смысловим. У будь-якому разі окрема гра, виконуючи свої головні функції (передусім приносити задоволення учасникам від активних міжособистісних стосунків учасників у рамках дотримання певних правил), уможлиблювала моделювання ситуаційного розвитку норм й умінь повновагомої толерантної взаємодії студентів-економістів. Суть гри як способу інтерактивного навчання полягала в тому, що те чи інше освітнє завдання (навчитися започатковувати контакти, правильно підтримувати бесіду, конкретно ставити співрозмовнику запитання тощо) вирішувалося учасниками шляхом імпровізованого розіграшу певної ситуації чи сценки-події. Так моделювалася локалізована реальність інтенсивної змістової співпраці, у якій гра була формою діяльності, спрямовувалася на відтворення і привласнення кожним суспільного досвіду, зафіксованого у соціально закріплених способах здійснення предметних дій, у предметах науки, культури, економіки.

Навчально-рольові ігри проводилися нами особисто у січні-березні 2010 року зі студентами 1, 3 та 5 курсів Тернопільського національного економічного університету в кожен другу і четверту суботу щомісячно і тривали п'ять годин кожна. У такий спосіб нами було проведено шість розвивальних ігор, що в сукупності склало тридцять академічних годин. До кожної з трьох підгруп входило по 15 осіб (всього 45).

У кожному досвіді формувального експериментування гра поставала як особливий різновид суспільної практики, у якому відтворювалися норми, і цінності як людського життєзреалізування, так і професійної діяльності. У підсумку їх безперервного дотримання й обстоювання особистістю студента давало змогу: а) ґрунтовно пізнавати та освоювати предметну реальність та соціальну дійсність, б) опрацювати та удосконалювати професійно значущі

комунікативні вміння і навички гуманноповноцінного освітнього спілкування, в) активізувати миследіяльний потенціал кожного учасника під час взаємного обміну судженнями, артикульованими актами рефлексії почуттів, бажань, думок, смислообразів, г) активізувати перебіг його інтелектуального, емоційного, морального та духовного розвитку. Водночас ігрове говоріння використовувалося нами як інструмент комунікації, котрий давав високий мотиваційно-процесний ефект: мотив ігрового взаємодіяння «перебував не у результаті дії, а був наявний у самому процесі» (О. Леонтьєв) [55, с. 37-47], спочатку предметно зацікавлював учасників, далі захоплював їх мереживом значеннєво-смислових візерунків індивідуального витлумачення ситуацій і подій, та насамкінець викликав внутрішню радість і задоволення від неформального ділового спілкування.

Отож навчально-рольові ігри, ситуаційно згармонізовуючи мотиваційний, емоційний, інтелектуальний та діяльний складники, використовувалася нами не лише як чинник реалізації пізнавального, соціального і психосмиислового потенціалу особистості, а й як своєрідний психологічний еквівалент професійно зорієнтованої творчості студентів. І це цілком очевидно, адже останнім доводилося увесь час перебувати в ігрових проблемних ситуаціях різного упредметнення – пізнавального, діяльного, комунікативного, рефлексивного. До того ж емпірично спостерігалось перенесення нами знань і досвіду з одних таких ситуацій в інші, що головню забезпечувало усвідомлення адекватності умов навчання реальним обставинам застосування його результатів у майбутній профдіяльності економістів. Тому робота в аудиторії якомога точніше імітувала умови ділового спілкування. Причому особистісне спілкування викладача зі студентами забезпечувало сприятливий емоційно-психологічний клімат в навчально-ігровій групі, індивідуальнісне самовираження та соціальне самоствердження, відкритість, емпатійність і змістову толерантність поведінки, спілкування, діяльності.

Четвертою, власне інтегральною, психодидактичною умовою розвиткового експериментування в нашому досвіді формування толерантності в

майбутніх економістів є кредитно-модульна система (КМС), що оргдіяльнісно відповідає принципам Болонської декларації і створює особистісно-відповідальний часопростір ВНЗ упродовж усіх десяти місяців навчального року. В показовому науково-освітньому досвіді Тернопільського національного економічного університету КМС – це цільова, відкрита і відносно завершена сукупність взаємозалежних циклів навчальної, виховної і освітньої розвивальної взаємодії викладачів та студентів, яка через дисциплінарні системи змістових модулів забезпечує оптимізацію психокультурного розвитку особистості, опонуючи традиційним засобам, формам і методам класичної освітньої моделі; відтак розвиває природні задатки кожного учасника освітньої співдіяльності, оснащує його психопрактику найважливішими знаннями, уміннями, нормами та цінностями, активізує індивідуальні здібності для постановки і розв’язання життєвих проблем і завдань. Завдяки майже безперервній активній участі студента у психомистецьки зорієнтованому освітньому дійстві, виконанню великих обсягів самостійної пізнавальної та проектної роботи і особистій відповідальності за цілі, процес, засоби і результат навчання відбувалося поетапне збагачення його досвіду суб’єктивними, особистісними, індивідуальнісними та універсумними ресурсами. Це забезпечувало повноцінний розвиток найкращого соціогуманітарного потенціалу студента, продуктивність його освітньої діяльності та оволодіння ним формами, методами і засобами професійної толерантності як передумови високої фахової компетентності. А це означає, що випускники економічного ВНЗ володіють високим рівнем загальноосвітньої підготовки, здатні приймати самостійні рішення, готові до перенавчання, опанування нових тенденцій та до придбання нових знань, уміють працювати у групі, комунікабельні, доброзичливі, толерантні. Даний перелік властивостей особистості – це вочевидь своєрідна модель провідних життєвих функцій молодого спеціаліста, котрі цілеспрямовано формуються у рамках КМС освіти.

Отже, зреалізована нами система експериментальних умов, що конкретизована у низці взаємозалежних форм, методів, засобів та процедур,

гіпотетично покликана домогтися якісних розвитково-формувальних змін у психологічній структурі і внутрішньому наповненні професійної толерантності майбутніх економістів. Передусім мовиться про позитивний стиль міжособистих стосунків студентів у лоні їх освітньої діяльності, про вміння йти на компроміс, співпрацювати в команді, утверджувати ціннісне ставлення до навколишніх, уникати конфліктів і складнощів у діловій взаємодії. Наступний підрозділ кількісно і якісно аргументує доречність вище охарактеризованих інноваційних змін.

3.2. Результати емпіричного дослідження особливостей формування толерантності у студентів-економістів та їх психологічний аналіз

Відповідно до мети, об'єкта і предмета дослідження після впровадження чотирьох груп експериментальних умов спрямованого формування толерантності у студентів-економістів нами зреалізована програма завершальних психодіагностичних зрізів у травні-червні 2010 року в ТНЕУ. Всі методики обстеження залишалися ті самі, що й на початковому етапі проведення контрольних психологічних вимірів (див. розділ 2). Тому висвітливо психологічні особливості та розвиткову ефективність формувального впливу вищеописаних експериментальних умов на покомпонентне становлення професійної толерантності як інтегральної особистісної риси майбутніх економістів.

3.2.1. Мотиваційно-ціннісний компонент. Повторне, після дев'ятимісячного терміну, використання методики ОТеЦ І. Сеніна дало змогу визначити динаміку змін ціннісних орієнтацій студентів-економістів 1-5 курсів, зважаючи на психозмістовий контекст професійної толерантності. Так, нами проранжировані всі задані у цій методиці цінності й життєві сфери за їх значущістю протягом навчання юні у ВНЗ на початку вересня 2009 року і травня 2010. Рангові місця розподілені від 1 до 8 для ціннісних орієнтацій,

де 1 – найбільш значуща цінність, а 8 – найменш вагома. Загальна вибірка становила 45 осіб (три експериментальних групи по 15 осіб кожна).

Одержані емпіричні результати (табл. 3.3) однозначно вказують на зміни значущості термінальних цінностей для опитуваних нами студентів-економістів після системи формуально-психологічних впливів. Якщо на етапі констатування з'ясувалося, що протягом навчання в університеті не стільки зростає їх налаштування на підтримку власного престижу чи активних соціальних контактів, скільки на розвиток себе, збереження власної індивідуальності і на конкретне освітнє досягнення, що підкреслює вагомість власних навчальних та особистісних здобутків студентів, то після системи формуально-актуалізаційних заходів на перше місце особистісної значущості виходить «духовне задоволення» (рейтинг у першокурсників – 1, у третьокурсників – 2 і п'ятикурсників – 1, динаміка +7, +6, +6 відповідно), на друге – «активні соціальні контакти» (у першокурсників – 2, у третьокурсників – 1 і п'ятикурсників – 2, динаміка +3, +3, +4), і на третє – «саморозвиток» (у першокурсників – 3, у третьокурсників – 3 і п'ятикурсників – 4, динаміка +1, +2, 0). Названі ціннісно-сміслові переорієнтації, крім очевидного навчально-формуального ефекту, пов'язані із закономірною зміною соціального статусу студентів у процесі дорослішання, адже багато старшокурсників починають працювати і навіть створюють власну сім'ю та заводять дітей. Попри те, що вагомість таких ціннісних орієнтацій як «збереження власної індивідуальності» (-1, -2, -2) мають невелике згасання для більшості студентів-економістів, усе ж середні значення їх рангових місць указують на прагнення до досягнення конкретних і відчутних результатів у різних сферах свого життєздійснення, до реалізації своїх можливостей, пізнання і вдосконалення, а відтак і до збагачення досвіду толерантної соціальної взаємодії.

Примітно і те, що істотно нівелюються від 1 до 5 курсу особистісні досягнення (у підсумку рейтинг цього параметра у студентів першого, третього та п'ятого курсів однаковий – 5 місце, а його динаміка після психоформуальних впливів виразно від'ємна – -4, -4, -3) і матеріальне

становище (рейтинги 8, 7, 8, й аналогічна динаміка – -6, -4, -6). Очевидно, що персоніфікована значущість різних вартостей, у тому числі й психотолерантного змісту, в індивідуальній ієрархії окремого студента зумовлена цілим набором його психологічних особливостей та особистісних характеристик, адже на формування ціннісно-сислової сфери впливає сукупність як зовнішніх, соціально-психологічних факторів, так і внутрішніх, суто індивідуально-психологічних, чинників та передумов.

Таблиця 3.3

Результати рангової значущості термінальних цінностей на початку і в кінці навчального року у експериментальних групах студентів ТНЕУ (вибірка 45 осіб, вересень-травень 2009/2010 р.)

Шкали та параметри для порівняння		Середньорангові показники академічних груп (ранги)								
		1 курс			3 курс			5курс		
		До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця
Ціннісі орієнтації:	Престиж	7	6	+1	6	6	0	8	6	+2
	Матеріальне становище	2	8	-6	3	7	-4	2	8	-6
	Креативність	6	7	-1	7	8	-1	5	7	-2
	Активні соціальні контакти	5	2	+3	4	1	+3	6	2	+4
	Розвиток себе	4	3	+1	5	3	+2	4	4	0
	Досягнення	1	5	-4	1	5	-4	2	5	-3
	Духовне задоволення	8	1	+7	8	2	+6	7	1	+6
	Збереження власної індивідуальності	3	4	-1	2	4	-2	1	3	-2

Вищезазначене деталізує і повно підтверджує зведена порівняльна таблиця зміни рангових оцінок, поданих у %, після впровадження системи експериментальних умов (табл. 3.4). Вочевидь найбільша позитивна зміна показників зафіксована за шкалою «духовне задоволення» (сумарне зростання становить 87,94%). Так, у першокурсників цей показник дорівнює 19,32%, у третьокурсників – 32,58% і у п'ятикурсників – 36,04%. Даний факт засвідчує прагнення студентів, котрі пройшли комплекс формувальних впливів, до отримання морального задоволення в усіх сферах свого життя, глибокого порозуміння і духовної близькості у повсякденному та професійному оточенні, а також усвідомлення особистісної вагомості психодуховних форм гуманіс-

тичного та толерантнісного змісту. Водночас це вказує на істотне екзистенційне розширення внутрішнього поля повноти їх актуальної життєдіяльності.

Таблиця 3.4

Результати співвідношення високих рангових оцінок, одержаних студентами експериментальних груп ТНЕУ за методикою ОТеЦ І. Сеніна, (загальна вибірка студентів 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р., у %)

Шкали та параметри для порівняння	Академічні курси						Змінні показники			
	1 курс		Різниця показників	3 курс		Різниця показників	5 курс		Різниця показників	Сумарне зростання показників
	До	Після		До	Після		До	Після		
Престиж	39,01	43,20	4,19	45,10	41,12	-3,98	41,24	49,05	8,81	9,02
Матеріальне становище	64,62	41,83	-22,79	68,73	38,46	-30,27	77,42	31,69	-45,73	-98,79
Креативність	45,35	42,84	-2,51	40,25	33,62	-6,63	53,10	34,18	-18,92	-28,06
Активні соціальні контакти	51,10	72,17	21,07	58,40	79,53	21,13	52,23	80,01	27,78	69,98
Саморозвиток	53,54	60,91	7,37	48,62	65,80	17,18	65,08	77,30	12,22	36,77
Досягнення	74,11	50,32	-23,59	81,66	54,94	-26,72	78,52	58,14	-20,28	-70,59
Духовне задоволення	37,20	56,52	19,32	37,25	69,83	32,58	45,38	81,42	36,04	87,94
Збереження власної індивідуальності	69,04	66,34	-2,70	70,20	66,91	-3,29	78,85	78,93	0,08	-5,91

На друге місце вийшла позитивна динаміка за шкалою «активні соціальні контакти» (зростання у першокурсників становить – 21,07%, у третьокурсників – 21,13% й у п'ятикурсників – 27,78%, сумарна оцінка 69,98%), що вказує на якісно нове поцінування студентами усіх аспектів людських взаєностосунків, передусім на можливість і здатність спілкуватися та продуктивно взаємодіяти в атмосфері довіри, взаємодопомоги, емпатійності і внутрішньої толерантності. Це вочевидь підтверджує одну із гіпотез нашого дослідження: продуктивне особистісне спілкування – це завжди показник повноцінної толерантності ділової взаємодії між людьми.

Істотне кількісне збільшення показників за шкалою «саморозвиток» (у першокурсників – 7,37%, у третьокурсників – 17,18% і у п'ятикурсників – 12,22%, сумарна оцінка – 36,77%) є закономірним, зважаючи на значний обсяг ігрових і тренінгових заходів та форм особистісного зростання студентів

упродовж дев'яти місяців формувального експерименту. Отож маємо підвищення зацікавленості студентів в об'єктивній інформації про особливості свого характеру, про структуру здібностей та про організацію інших характеристик особистості, що безпосередньо засвідчує зростання прагнення до самовдосконалення, переконання у необмеженості власних можливостей, а, головне, до їх повної реалізації в усіх сферах суспільного повсякдення.

Незначне зростання вагомості для студентів-економістів такої цінності як «престиж» (у першокурсників – 4,19%, у третьокурсників – -3,98% і п'ятикурсників – 8,81%, сумарна оцінка – 9,02%) вказує на те, що для них набули більшої особистісної важливості визнання, повага, адекватне прийняття їх навколишніми, а тому вони готові прислухатися до думок інших про себе та рефлексувати значущість різних аспектів свого життя – освітній рівень, професійний та громадський статус.

Слід відмітити також несуттєву зміну показників у бік спадання за шкалою «збереження власної індивідуальності» (у першокурсників – -2,70%, у третьокурсників – -3,29% і п'ятикурсників – -0,08%, сумарна оцінка – -5,91%) підтверджує факт посиленого прагнення студентської молоді до незалежності, її бажання зберегти неповторність, своєрідність власної особистості, своїх поглядів і переконань, свого стилю життя і водночас небажання піддаватися впливу масових тенденцій, колективності. А це вказує на високу толерантність до себе, а через неї і до навколишніх.

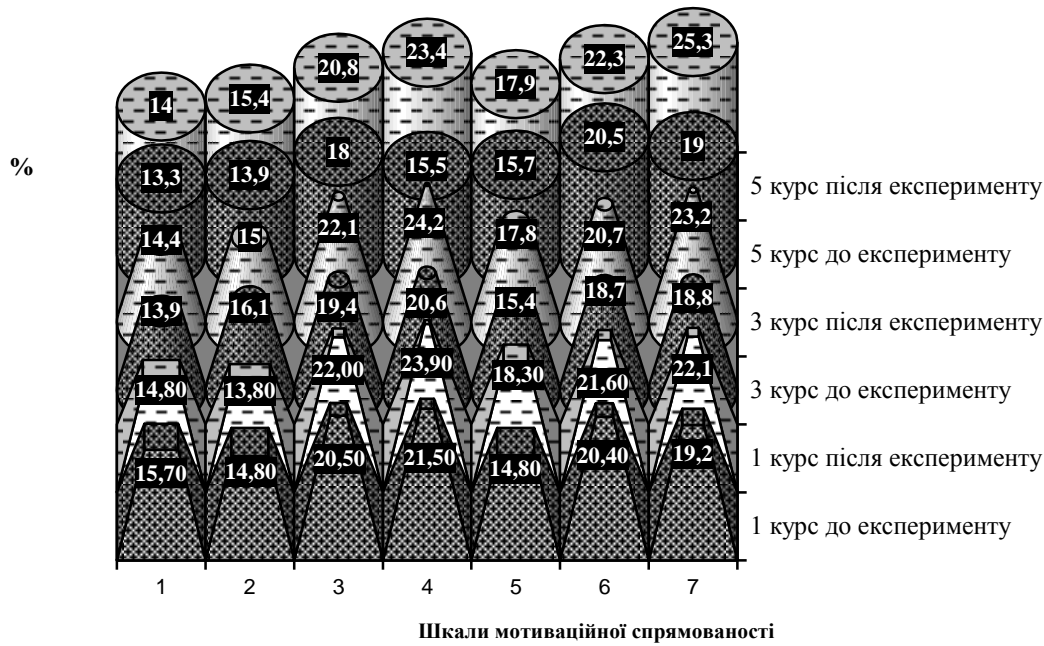
Помітні зміни показників за шкалою «креативність» (у першокурсників – -2,51%, у третьокурсників – -6,63% і у п'ятикурсників – -18,92%, сумарна оцінка – -28,06%) фіксують наявність певного згасання у студентів-економістів бажання розвивати свої творчі можливості, урізноманітнити всі сфери свого повсякдення. І це зрозуміло чому, адже професія економічного профілю накладає відповідний відбиток на організацію ділового життя майбутніх економістів. Тому закономірно, що від першого до п'ятого курсу в них зростає прагматичність економічної активності, котра із суто навчальної та пізнавально-ігрової все більше уреальнюється як ділова, спеціалізована,

виробнича. До цього слід додати певну незмінність і навіть жорсткість вимог освітньо-економічного простору, в якому тривалий час перебувають і до якого постійно адаптуються студенти. Хоча зазначене має не всезагальний характер, тому що приблизно третина випускників економічного ВНЗ намагаються уникати стереотипів, прагнуть змін та новизни у своїй діловій буденності.

Натомість показники за шкалами «матеріальне становище» та «досягнення» вочевидь показують тенденцію до суттєвого зниження (у першокурсників – -22,79 і -23,59%, у третьокурсників – -30,27% та -26,72% і п'ятикурсників – -45,73% та -20,28%, сумарна оцінка – -98,79% і -70,59% відповідно). Цей факт яскраво засвідчує те, що для студентів усіх експериментальних груп після тривалого психоформульовального впливу на їх свідомість і самосвідомість дані ціннісні уподобання отримали самооцінку нижче середнього. А це означає, що відтепер їхнє життєве благополуччя і матеріальний достаток попри всю важливість, все ж перебувають на периферії актуальних ковітальних потреб та інтересів.

Кількісне порівняння узагальнених результатів емпіричного дослідження мотиваційної спрямованості студентів трьох експериментальних груп як багатофакторного феномена, що одержаний за відомою методикою В. Мільмана (рис 3.2), дало змогу виявити як якісні зміни у психозмістовому наповненні семи параметричних шкал, так і тенденції у психологічних особливостях перебігу професійної толерантності майбутніх економістів.

Зокрема, з'ясувалося, що найбільш узагальнено-сумарний приріст формульовального ефекту дали шкали «спілкування» (13,9%, динаміка – 2,4%, 3,6% і 7,9% у першо-, третьо- і п'ятикурсників відповідно) та «соціальна корисність» (13,6%, динаміка 2,9%, 4,4% і 6,3%), що цілком підтверджує дієвість системи зреалізованих формульовальних заходів, яка дійсно спричинила активізацію відповідних толерантно зорієнтованих взаємостосунків у сфері «викладачі– студенти» й повно актуалізувала в останніх позитивний потенціал особистісного зростання в його центральній ланці – толерантності до себе, навколишніх, матеріального світу.

1 – життєзабезпечення; 2 – комфорт; 3 – соціальний статус; 4 – спілкування;
5 – загальна активність; 6 – творча активність; 7 – соціальна корисність.

Рис. 3.2. Усереднені результати емпіричного дослідження мотиваційної спрямованості студентів-економістів експериментальних груп, одержані за «Методикою вимірювання мотивів і мотивації» В. Мільмана (м. Тернопіль, вибірка – 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р, у %)

Досить помітними виявилися зміни усереднених показників мотиваційної спрямованості студентів експериментальних груп після дев'ятимісячної формульовально-психологічної роботи з ними і за іншими трьома шкалами: «загальна активність» (8,1%, динаміка – 3,5%, 2,4% і 2,2%), «соціальний статус» (7,0%, динаміка – 1,5%, 2,7%, 2,8%), «творча активність» (5,0%, динаміка – 1,2%, 2,0%, 1,8%). Це означає, що спеціалізований особистісний тренінг, навчально-рольові ігри та кредитно-модульна система спричинили розширення діяльно-вчинкового поля психодуховної самореалізації переважної більшості учасників експерименту.

Водночас неістотні зрушення стосуються двох шкал – «життєзабезпечення» (всього на 0,3%) і «комфорт» (на -0,6%), що не лише відповідає нашим гіпотетичним очікуванням, а й аргументованим рефлексивним оцінкам самих студентів експериментальних груп.

Отже, використання вищеназваних формуально-психологічних впливів для розвитку професійної толерантності сприяли позитивній зміні і якісному збагаченню ціннісно-сислової сфери студентів-економістів, а відтак забезпечили формування цілісної внутрішньої картини психологічних особливостей їх мотиваційно-ціннісного компонента.

3.2.2. Когнітивний компонент. Одержані емпіричні дані вказують на позитивну динаміку розвитку когнітивної складової толерантності студентів-економістів (табл. 3.5). Якщо на етапі констатування з'ясувалося, що значна кількість студентів економічного профілю мають низький рівень розвитку когнітивного компонента: 70,0% першокурсників, 59,7% третьокурсників і 52,0% п'ятикурсників, то після системи формуально-актуалізаційних заходів кількість студентів із низьким і дуже низьким рівнями змістового розуміння толерантності кардинально змінилася у сторону спадання: 11,6% першокурсників, 7,6% третьокурсників і 3,5% п'ятикурсників, що знаходить відображення у вкрай позитивній динаміці -58,6%, -51,6% та -47,9% відповідно. Натомість різко зріс відсоток студентів із високим рівнем когнітивного компонента. Так, у першокурсників він становить 28,0%, у третьокурсників – 43,3%, і п'ятикурсників – 59,5% (відповідно сумарне зростання дорівнює 17,8%, 26,0% і 31,6%). І хоча середній рівень розвитку когнітивного компонента зупинився на 61,4% у першокурсників, 49,1% – у третьокурсників і 37,0% – у п'ятикурсників (динаміка 41,7, 25,6% і 16,3%), все ж проаналізовані дані опитувальника яскраво засвідчують, що у більшості студентської молоді чітко сформоване цілісне уявлення про толерантність як важливу людську властивість. Для більшості відповідей характерне визначення толерантності через поняття «терпимість», «терпіння», «стриманість», причому досить часто ці поняття змістовно ототожнюються. При виокремленні змістово-структурних ознак толерантності здебільшого мовиться також про порозуміння і взаємодопомогу. З нею часто пов'язують такі категорії, як доброзичливість, вихованість, повага, людяність, чесність, самовладання.

**Порівняння усереднених результатів анкетування
повноти розуміння студентами-економістами ТНЕУ толерантності
як психокультурного явища
(м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р)**

Рівні змістового розуміння толерантності	Кількість студентів за курсами (у %)								
	1 курс			3 курс			5 курс		
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця
Дуже низький	34,5	2,2	-32,3	24,7	0,0	-24,7	19,0	0,0	-19,0
Низький	35,7	9,4	-26,3	34,5	7,6	-26,9	32,4	3,5	-28,9
Середній	19,7	61,4	41,9	23,5	49,1	25,6	20,7	37,0	16,3
Високий	10,1	22,3	12,1	17,3	29,8	12,5	27,9	37,1	9,2
Дуже високий	0,0	5,7	5,7	0,0	13,5	13,5	0,0	22,4	22,4

Із опитувальника також видно, що доброзичливість і терпимість для юні є одним із головних критеріїв оцінки навколишніх. Водночас більшість глибоко розуміють, що толерантність все таки значно ширше простої терпимості, адже вона охоплює свободу вибору і пов'язану з нею відповідальність, прагнення до особистої свободи у поєднанні із почуттям справедливості. Названі риси, як показує аналіз відповідей, студентами-економістами досить чітко рефлексуються. Це вказує на змістовно розширене, багатогранне розуміння ними толерантності після впровадження системи формуально-психологічних умов та заходів.

Те, що волелюбство, свобода вибору та відповідальність пов'язуються студентами з толерантністю, підтверджує і той факт, що майже всі із учасників експериментальних груп включили їх до списку рис толерантної особистості, а відтак і віднесли до визначальних позицій у наборі критеріїв оцінки навколишніх. Це повно підтверджує наявність ґрунтового усвідомлення студентами того, що вони самі можуть оцінюватися за даними критеріями. Багато відповідей фіксують такі характеристики толерантності, як довірливий діалог, розширення свого життєвого досвіду, власна активна громадянська позиція. Відтак студенти-економісти світоглядно сприймають толерантність як активну рису особистості. Натомість досить рідко толерантність розглядається ними тільки у ставленні навколишніх до традицій та

віросповідань, і лише поодинокі відповіді фіксують уявлення про неможливість використання стратегії толерантної поведінки у своїй професійній діяльності через специфіку економічного ділового повсякдення.

При спробах дати визначення толерантності через протилежні поняття, головно шляхом виділення його суттєвих та несуттєвих ознак-значень або через спробу класифікувати види толерантності у студентів виявилось достатньо наявних знань для повноцінних відповідей. Одержані результати повноти розуміння студентами толерантності були знову статистично опрацьовані за розумінням її сутності, функцій, структури, видів та особистісного простору (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Таблиця зведених первинних результатів повноти осмислення психозмістових інваріантів толерантності як психокультурного явища майбутніми економістами, одержаних за авторською методикою (м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р, у балах)

Курс	Аспекти психологічного пізнання толерантності																		
	Сутність			Функції			Структура			Види			Особистісний простір			Повнота розуміння			Зростання у кількості разів
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	
1	3,7	9,6	5,9	3,6	8,1	4,5	2,6	7,9	5,3	2,9	8,5	5,6	3,1	9,5	6,4	15,9	43,6	27,7	2,7
3	5,8	12,3	6,5	5,6	11,4	5,8	2,3	10,2	7,9	4,3	12,0	7,7	4,8	13,4	8,6	22,8	59,3	36,5	2,6
5	5,9	14,8	8,9	5,6	13,7	8,1	4,3	11,6	7,3	4,4	12,8	8,4	5,1	15,0	9,9	25,3	67,9	42,6	2,7

Усереднені кількісні дані таблиці вказують на наявність таких тенденцій:

1) істотно поглиблюються когнітивні осягнення студентами першого, третього та п'ятого курсів функцій (на 4,5, 5,8 і 8,1 балів відповідно), сутності (на 5,9, 6,5 і 8,9 балів), видів (на 5,6, 7,7 і 8,4 балів), структури (на 5,3, 7,9 і 7,0 балів) та особистісного простору (на 6,4, 8,6 і 9,9 балів) толерантності, що вказує на суттєве розширення поля гуманно зорієнтованої свідомості і толерантно збагаченої самосвідомості юнаків та дівчат у ВНЗ, що однозначно спричинено дев'ятимісячною формуально-психологічною роботою з ними. Причому до психологічних особливостей формування названої толерантності у майбутніх

економістів, як показують одержані результати, треба віднести принаймні два моменти:

по-перше, кількісно усереднене зростання кожного із п'яти психозмістових інваріантів пізнання толерантності не просто різниться між курсами навчання, а має позитивну тенденцію до зміни від першого до третього і особливо до п'ятого курсу. Зокрема, якщо діапазон зростання для першокурсників становить від 4,5 до 6,4 балів, то для третьокурсників – від 5,8 до 8,6, а для п'ятикурсників – від 7,3 до 9,9 балів. Це наочно підтверджує й загальний коефіцієнт повноти розуміння останніми «до» і «після» формувального експерименту: на першому курсі зростання сягає 27,7, на третьому – 36,5 і на п'ятому – 42,6 балів. Відтак є підстави констатувати істотне розширення ціннісно-сислового поля внутрішньої толерантності як інтегральної особистісної риси у студентів ТНЕУ від перших до п'ятих курсів, що становить центральну ланку їхньої професійної толерантності як психокультурного явища;

по-друге, на виняткову можливість цілеспрямованого формування толерантності, передусім психодидактичними засобами особистісного тренінгу, навчально-рольових ігор, умовами кредитно-модульного навчання, вказує факт кількарразового кількісного зростання показників, одержаних за психозмістовими вимірами толерантності (сутність, функції, структура, та ін..). Так, на першому курсі таке зростання досягнуто у 2,7 рази, на третьому – у 2,33 і на п'ятому – у 2,7 рази. Отож констатуємо своєрідну сензитивність в освоєнні еталонних ознак толерантності у юнацькому віці (18-19 років) і на ранніх етапах зрілості молоді (20-22 роки). Така внутрішня чутливість до толерантно-формувальних впливів вочевидь пов'язана із досягненням цілісності особистісного простору названої категорії осіб (до речі, саме за цим параметром маємо найбільше кількісне зростання даних у першокурсників на 6,4 балів, у третьокурсників – на 8, 6, і у п'ятикурсників – на 9, 9 балів). А це означає, що толерантність як інтегральна риса особистості корелює із самотолерантністю, вірністю собі, відчуттям близькості та єдності з рідними і

близькими людьми. Іншим словами, у досвіді здійсненого нами формувального експерименту, маємо, згідно термінології Е. Еріксона, зовнішню активізацію й адекватну їй внутрішню актуалізацію нормальної лінії психосоціального розвитку тих студентів-економістів, котрі були учасниками експериментальних груп.

3.2.3. Емоційно-вольовий компонент. Результати дослідження емоційно-вольового компонента толерантності студентів-економістів, отримані після психолого-формувальних впливів (табл. 3.7, 3.8, 3.9), вказують на достатньо високу розвиткову ефективність останніх. Про це свідчать емпіричні дані, отримані при вивченні самоприйняття, емпатії, врівноваженості, емоційної стійкості та психологічної спрямованості, які мають чітко виражену позитивну динаміку зростання, що неможлива за звичайних чи повсякденних умов навчання студентів у сучасних українських ВНЗ.

Це передусім стосується емоційної стійкості студентів, де вона має найвищий показник, адже кількість осіб з високим і дуже високим рівнями розвитку даної особистісної риси різко зростає і становить на першому курсі 35,5% (динаміка 11,1%), на третьому – 46,7% (динаміка 20,1%) і на п'ятому – 65,6% (динаміка 36,7%). Натомість різко зменшився відсоток студентів із низьким та дуже низьким рівнями розвитку названої стійкості: для першокурсників він складає 17,8%, третьокурсників – 6,7% і п'ятикурсників – 2,2% і має динаміку -24,4%, -31,1% -28,9% відповідно. І хоча усереднено для 43,1% відсотка студентів першого, третього і п'ятого курсів характерний середній рівень наявності даної якості у психологічній організації особистості, все ж наявна картина дозволяє констатувати той факт, що більшість майбутніх економістів стали емоційно стійкими. Вони добре володіють собою у різних ситуаціях проблемного сьогодення, що закономірно стабілізує самотолерантність і виключає ситуативні моменти втрати терпимості до навколишніх. До того ж притаманний їм внутрішній спокій, упевненість у собі звільняють від страху перед невідомістю, підвищують готовність до сприйняття нового, неочікуваного і майже завжди поєднуються зі свободою поглядів,

тенденцією до новаторства і радикалізму у своєму близькому професійному повсякденні.

Таблиця 3.7

Усереднені результати дослідження емоційно-вольового компонента за низкою шкал, одержаних за Каліфорнійським опитувальником і розмежованих за рівнями розвитку особистісних рис на початку і на кінець 2009/10 н. року

Рівні розвитку особистісних рис	Шкали																										
	Емпатія									Психологічна спрямованість									Самоприйняття								
	1 курс			3 курс			5 курс			1 курс			3 курс			5 курс			1 курс			3 курс			5 курс		
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця
Дуже низький і низький	62,2	37,8	-24,4	46,7	20,0	-26,7	37,8	11,1	-26,7	57,8	40,0	-17,8	51,1	28,9	-22,2	44,5	20,0	-24,5	40,0	31,1	-8,9	37,8	26,7	-11,1	28,9	17,8	-11,1
Середній	28,9	40,0	11,1	40,0	65,6	25,6	42,2	57,8	15,6	31,1	40,0	8,9	28,9	35,5	6,6	37,7	48,9	11,2	37,8	42,2	4,4	37,8	44,5	6,7	35,6	62,2	26,6
Високий і дуже високий	8,9	22,2	13,3	13,3	24,4	11,1	20,0	31,1	11,1	11,1	20,0	8,9	20,0	35,6	15,6	17,8	31,1	13,3	22,2	26,7	4,5	24,4	28,9	4,5	35,5	20,0	-15,5

Таблиця 3.8

Усереднені результати дослідження емоційно-вольового компонента за низкою шкал, одержаних за Фрайбурзьким опитувальником і розмежованих за рівнями розвитку особистісних рис на початку і на кінець 2009/10 н. року

Рівні розвитку особистісних рис	Шкали																	
	Емоційна стійкість									Врівноваженість								
	1 курс			3 курс			5 курс			1 курс			3 курс			5 курс		
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця
Дуже низький і низький	42,2	17,8	-24,4	37,8	6,7	-31,1	31,1	2,2	-28,9	31,1	15,5	-15,6	28,9	8,9	-20,0	22,2	4,4	-17,8
Середній	33,4	46,7	13,3	35,6	46,6	11,0	40,0	42,2	2,2	44,5	51,1	6,6	44,4	48,9	4,5	48,9	51,1	2,2
Високий і дуже високий	24,4	35,5	11,1	26,6	46,7	20,1	28,9	65,6	36,7	24,4	33,4	9,0	26,7	42,2	15,5	28,9	44,5	15,6

Таблиця 3.9

**Усереднені результати дослідження вольового самоконтролю студентів ТНЕУ,
одержані за методикою Ейдмана на початку і на кінець 2009/10 н. року
(м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, , вересень-травень 2009/10 р., у %)**

Рівні розвитку особистісних рис	Шкали																										
	Самовладання									Наполегливість									Індекс ВСК								
	1 курс			3 курс			5 курс			1 курс			3 курс			5 курс			1 курс		3 курс		5 курс				
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця
Дуже низький і низький	24,5	6,6	-17,9	33,3	8,9	-24,4	31,1	2,2	-28,9	22,2	6,6	-15,6	22,6	4,4	-18,0	17,8	0,00	-17,8	35,5	13,2	-22,3	28,9	8,9	-20,0	22,2	2,2	-20,0
Середній	40,0	44,5	4,5	37,8	44,5	6,7	37,8	37,8	0,00	57,8	40,0	-17,8	44,5	48,9	4,4	44,5	51,1	6,6	42,3	46,7	4,4	46,6	51,1	4,5	48,9	51,1	2,2
Високий і дуже високий	35,5	48,9	13,4	28,9	46,6	17,7	31,1	60,0	28,9	20,0	31,1	11,1	33,4	46,7	13,3	37,7	48,5	10,8	22,2	40,0	17,8	24,5	40,0	15,5	28,9	46,7	17,8

Наступною особистісною рисою, яка має високу позитивну динаміку, є емпатія студентів-економістів. Дуже низький і низький рівні розвитку емпатії, що мають тенденцію до явного зменшення від першого до третього і п'ятого курсів (37,8%, 20,0% і 11,1% при відповідній динаміці -24,4%, -26,7% та -26,7%) і високий та дуже високий рівні наявності даної якості у студентів (22,2%, 24,4% і 31,1% при динаміці 13,3%, 11,1% і 11,1% відповідно), а також стабільне зростання її середнього рівня розвитку (40,0%, 65,6% і 57,8% із динамікою 11,1%, 25,6% і 15,6%), однозначно демонструють те, що більшість студентів, котрі обрали економічний фах, після проведених толерантно-формувань впливів намагаються зрозуміти інших, відгукуються на їхні потреби та почуття повною мірою, а відтак достатньо розвиненою є їхня толерантність, особливо в її емоційному та вольовому психозмістовому наповненні. Для них характерною стала присутність уваги до бажань і потреб інших, емпатійність взаємостосунків та співпереживання і доброзичливість у різних контекстах життєздійснення.

Тенденційно ситуація повторюється у більш чітких емпіричних визначеннях, при аналізі результатів за шкалою «психологічна спрямованість»: на тлі явного збільшення від курсу до курсу середніх (40,0%, 35,5% і 48,9%, динаміка 8,9%, 6,6% і 11,2%), високих і дуже високих (20,0%, 35,6% і 31,1%, динаміка 8,9%, 15,6% і 13,3%) рівнів розвитку за цією шкалою має місце більш істотне зменшення кількості осіб із дуже низьким і низьким рівнями, що відображає відповідна динаміка: -17,8% у першокурсників до -22,2% у третьокурсників і -24,5% у п'ятикурсників. Це означає, що більшість студентів, після активізаційних та актуалізаційних процесів стали сприйнятливіші у ставленні до навколишніх, що закономірно сприяє задіяню ними самобутніх гештальтів толерантності, тобто таких сформованих цілісних образів їх гуманного ставлення до навколишніх, за якого, в термінології К. Хорні, має місце особистісний рух поступ «до людей», відтак утверджується їхнє бажання самоповаги і любові до як до себе, так і до інших, намагання заслужити повагу і довіру ділових партнерів головню шляхом розширення внутрішнього поля як само толерантності, так і суто професійної терпимості.

Отримані результати за шкалою «врівноваженість» однозначно вказують на позитивні зміни рівнів сформованості цієї особистісної риси у студентів, котрі підлягали систематичним психолого-формувальним впливам. Майже рівнозначні показники кількості студентів із середнім рівнем розвитку (у першокурсників і п'ятикурсників дорівнюють по 51,1% й у третьокурсників – 48,9%, тобто при динаміці 6,6%, 4,5% і 2,2%) і усереднені дані високого і дуже високого рівнів (40,0%) з тенденцією зростання від першого до п'ятого курсів (9,0%, 15,5% і 15,6%), а також динаміка різкого спадання вагомості кількісних оцінок дуже низького і низького рівнів (-15,6%, -20,0% і -17,8%), демонструють той факт, що студенти стали більш виваженими, а тому більш стійкими до стресу і захищеними перед різноманітними стресогенними факторами. Отож запроваджені нами експериментальні нововведення стимулювали у них формування упродовж дев'яти місяців такої важливої вольової риси, себто спроможності досягати внутрішньої збалансованості перебігу не лише нервових процесів між полюсами збудження і гальмування (І. Павлов), а й психодуховних, самоактуалізаційних і саморегуляційних.

Досить інформативними є емпіричні дані, отримані при вивченні самоприйняття. Попри поетапного зниження відсотка студентів із дуже низьким та низьким самоприйняттям (у середньому на -9,5%) від курсу до курсу) і стабільного зростання – із середньою (приблизно на 5,5%) і високою та дуже високою (на 4,5%) на першому і третьому курсах, спостерігається різка зміна показника наявності даної особистісної якості у п'ятикурсників. Так, на фоні доволі помітного зростання кількості студентів із середнім рівнем самоприйняття (62,2%, динаміка 26,6%) відбувається спадання як і низького та дуже низького його рівнів (17,8%, динаміка -11,1%), так і високого і дуже високого (20,0%, динаміка -15,5%). Вочевидь дуже низькі показники вказують на схильність студентів-економістів до конвенційних форм поведінки, конформізму і спокійності, про невпевненість у найближчому докіллі, сумнівах у власних можливостях і здібностях. Натомість середній й особливо високий рівні розвитку самоприйняття як особистісної риси демонструють прийняття

ними себе та окремих своїх сторін на те, що вони стали на шлях самоактуалізації (за А. Маслоу), а тому психологічно готові до повсякденної толерантної поведінки, обрали стратегію самовдосконалення у життєреалізуванні.

І хоча нашим завданням не було дослідження кореляційних зв'язків між параметрами професійної толерантності економічного ВНЗ (тим більше, що це виходило за межі нашого психологічного упредметнення), все ж із-за цікавості нами підраховані коефіцієнти кореляції r між знаннями їх про толерантність на кінець експерименту і вищеназваними емоційно-вольовими властивостями особистості. Так, кореляційний зв'язок між толерантністю та емоційною стійкістю склав 0,64 (при $p \leq 0,01$), емпатією – 0,59 (при $p \leq 0,01$), психологічною спрямованістю – 0,57 (при $p \leq 0,01$), врівноваженістю – 0,53 (при $p \leq 0,05$), самоприйняттям – 0,51 (при $p \leq 0,01$). А це означає, що цілком аргументовано вищезазначені риси-якості слушно розглядати як повноцінні параметри толерантності і водночас як інтегральні показники сформованості її емоційно-вольового компонента. Тому істотне підвищення їх кількісних показників однозначно підтверджує той емпіричний факт, що в нашому досвіді психологічного експериментування має місце цілеспрямоване формування профтолерантності майбутніх економістів.

Не менш позитивну динаміку показують усереднені результати дослідження вольового самоконтролю студентів ВНЗ економічного профілю за методикою Ейдмана (табл. 3.9). Емпіричні дані, отримані за трьома шкалами згаданої методики, дозволяють говорити про однозначні якісні зміни у повноті наявності вольової складової у учасників формувального експерименту. Так, самовладання як особистісна риса майбутніх економістів має чітко виражену тенденцію до покращення, адже кількість студентів із високим і дуже високим рівнями наявності даної риси різко зросла після проведених нами формувальних впливів і в підсумку серед першокурсників становить 48,9%, третьокурсників – 46,6% та п'ятикурсників – 60,9% при динаміці 13,4%, 17,7% і 28,9% відповідно. Ще кращою виявилася динаміка

спадання відсотка студентів із низьким та дуже низьким рівнем самовладання, а саме – -17,9% на першому курсі, -24,4% на третьому і -28,9% на п'ятому.

Дані, отримані за шкалою «наполегливість» фіксують той факт, що також після формуально-психологічних нововведень зросла кількість діяльних та працьовитих студентів (динаміка від першого до п'ятого курсів – 11,1%, 13,3% і 10,8%). Натомість низькі значення за цією шкалою (6,6% першокурсників, 4,4% третьокурсників та 0,00% у п'ятикурсників) указують на різке зменшення кількості невпевнених у собі імпульсивних студентів, поведінка котрих характеризується непослідовністю, пониженою активністю та працездатністю, що, безперечно, проблематично впливає на становлення професійної толерантності.

Результати двох вищеназваних шкал корелюють із даними індексу вольового самоконтролю. Так, позитивна динаміка показників високого та дуже високого індексу ВСК (17,8%, 15,5% і 17,8%) і негативна – низького і дуже низького (-22,3%, -20,0% і -20,0%) підтверджують збільшення кількості емоційно зрілих, активних, незалежних, самостійних студентів, яким притаманна упевненість у собі, наполегливість намірів, реалістичність поглядів, розвинуте почуття внутрішнього обов'язку. Вони, головню після двомісячного тренінгу і шести навчально-рольових ігор, здебільшого добре усвідомлюють особисті мотиви, планомірно реалізують свої наміри, вміють розподіляти власні зусилля, здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю.

Таким чином, система формуально-психологічних впливів, запропонована нами, якісно вплинула на рівень розвитку емоційно-вольового компонента толерантності студентів-економістів, а це означає, що відтепер вони здатні приймати себе, справлятися із власними емоціями, переживаннями, а також спроможні адекватно розуміти почуття інших людей. Усе це закономірно сприяє встановленню ними продуктивних контактів у професійному та повсякденному докїллі, уможлиблює ефективне використання стратегії толерантної поведінки у різних ситуаціях життєдіяння.

3.2.4. Конативний компонент. Вищеописані експериментальні нововведення (підрозділ 3.1) якісно вплинули на рівень розвитку конативного компонента толерантності студентів. Графіки, побудовані за шкалою процентилів (табл. 3.10), наочно переконують у тому, що за дев'ять місяців цілеспрямованих розвиткових впливів відбулася низка позитивних змін у формуванні психологічних особливостей їхньої професійної толерантності і, що знайшло відображення в таких експериментальних фактах:

по-перше, відтепер найбільш поширеною поведінковою стратегією у студентів-економістів стала стратегія конструктивного самоствердження, котра, як відомо, сутнісно виявляється в умінні особистості розв'язувати життєві проблеми у її здатності ризикувати, спираючись на спонтанність своєї активності, креативність, продуктивне вірування, і також у бажанні саморозкритися, самовизначитися і самореалізуватися. Так, якщо до експерименту загальна кількість носіїв цієї найефективнішої стратегії повсякденної поведінки склала 57,8%, то після його завершення 84,5%, тобто кількісно приріст студентів з максимально толерантною життєактивністю сягнув 26,7% (13 осіб), що є досить пристойним емпіричним результатом: реалізація психолого-педагогічних принципів та умов формування толерантності досягається тоді, коли здійснюється шляхом взаємодоповнення двох ліній такого формування – зовнішньої (через активізацію розвиткового перебігу психологічних особливостей кожного із досліджуваних компонентів профтолерантності) і внутрішньої (через актуалізацію гуманістичного потенціалу кожного суб'єкта освітньої діяльності в чітко заданому психологічному упредметненні, причому в проекції на індивідуальні інваріанти покомпонентної цілісності внутрішньої толерантності як інтегральної риси особистості. Отже, на кінець експерименту для більшості студентів, учасників експериментальних груп стали характерними високі самоповага і самовпевненість, тепер вони більше схильні до позитивної оцінки, віри у свої здібності, водночас переконані у власному зацікавленні інших і тому більш відкриті, довіряють собі, приймають себе такими, якими є;

**Процентильні шкали усереднених результатів вивчення життєвих стратегій, отримані за методикою
Є. Нікітіна та Н. Харламенкової
(м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, , вересень-травень 2009/10 р, у %)**

Первинна оцінка, в балах	Вересень 2009 року (До експерименту)			Травень 2010 року (Після експер-ту)			Шкала процентилів										Стратегії поведінки				
	<i>f</i>	Сит. <i>f</i>	Сит. %	<i>f</i>	Сит. <i>f</i>	Сит. %	0	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	Основні	Проміжні		
140,2÷135,6	4	45	100															Стратегія домінування	Конструктивного домінування		
135,5÷130,6	5	41	91,1	2	45	100															
130,5÷125,8	6	36	80,0	5	43	95,6															
125,7÷120,9	8	30	66,7	11	38	84,4	<i>травень 2010 р.</i>										Конструктивна стратегія самоствердження				
120,8÷116,1	6	22	48,6	13	27	60,0															
116,0÷111,3	6	16	35,6	9	14	31,1															
111,2÷106,4	5	10	22,2	4	5	11,1															
106,3÷101,6	3	5	11,1	1	1	2,2			<i>вересень 2009 р.</i>										Стратегія самопригнічення	Конструктивного самопригнічення	
101,5÷96,6	1	2	4,4																		
96,5÷87,0	1	1	2,2																		

по-друге, значно зменшився відсоток студентів, яким притаманна стратегія самопригнічення. Якщо на початку експерименту він становив 2,2% від загальної кількості осіб, то після впровадження системи формуально-психологічних умов і заходів – 0%. Тепер жоден із студентів не є конформістом у ставленні до однокурсників, не здійснює пошук сильного лідера, демонструючи свою залежність та гіпервідповідальність, не вдається до самопригнічення через свою невпевненість у своїх силах, низькі оцінку, самоприйняття та саморозуміння. Натомість у повсякденному поведженні вони стали більш активними та емоційними. Водночас на 15,6% (тобто на 7 осіб) зменшилася кількість студентів, котрим властива стратегія домінування. А це означає, що лише дві особи із 45 (4,4%) трьох експериментальних груп економічного профілю після системної дії психоформувань впливів є носіями цієї найбільш деструктивної стратегії, що зовні виявляється у формі тиску і диктату, агресивності й жорсткості поведінки, котрі сутнісно заперечують особистісну толерантність. І все ж нам видається, що одержані підсумкові результати психологічного експериментування є вельми обнадійливими саме у проекції на конативні схеми і моделі життєреалізування студентів-економістів, оскільки однозначно вказують на те, що агресивний (принаймні на вербальному рівні) стиль поведінки можна зліквідувати у студентський віковий період повністю. Для цього вочевидь потрібно більше часу та спрямованих психолого-педагогічних зусиль викладачів і працівників ВНЗ;

по-третє, на відчутні зміни в наборі прийнятних, соціально бажаних і толерантно зорієнтованих стратегій поведінки майбутніх економістів після системи розвитково-формувань впливів на їхню свідомість указує й той емпіричний факт, що відтепер для всіх трьох експериментальних груп полярними є не чисто стратегії само пригнічення і домінування, а й їх проміжні позитивні форми чи інваріанти. Зокрема з'ясувалося, що стратегія конструктивного самопригнічення притаманна 11,1% осіб, тоді як стратегія конструктивного домінування – 16,6%. Причому, що найцікавіше, ці кількісні

дані співпали з конкретним емпіричним матеріалом. Так, студентам-економістам першої проміжної групи властиві переважно адекватні самооцінка, самовпевненість, самоприйняття; в них наявна посередня віра у свої сили з елементами сумнівів і самодорікань, помірна залежність їхньої поведінки від навколишніх обставин; мають місце пересічний рівень саморозуміння і ситуативні моменти самопригнічення в контексті ширшого впливу на поведінкові дії конструктивного самоствердження. Натомість їх ровесникам, котрі належать до другої підгрупи, характерні: а) вище середнього рівня віра у невідкладність Я зовнішнім ситуаціям і подіям; б) достатня впевненість у собі, котра, проте, не набуває демонстративності та явної психологічної агресивності; в) прихована суперечливість між самовпевненістю і самоповагою; г) ситуаційна нестійкість їхньої Я-концепції, яка напружено розвивається часто під дією протилежно спрямованих зовнішніх обставин і внутрішніх умов.

Отже, психодидактичні засоби особистісного тренінгу, навчально-рольових ігор та кредитно-модульне навчання, спричинили позитивну перебудову у процесі реального життєздійснення студентів-економістів, а відтак відбувся суттєвий поштовх у сторону зростання рівня розвитку поведінкового компонента толерантності.. Це вказує на те, що у більшості з них не виникає труднощів у виборі адекватної, а тим більше продуктивної, лінії повсякденної поведінки, коли вони розуміють позицію та погляди інших і при цьому не втрачають своєї власної світоглядної цілісності.

3.2.5. Рефлексивний компонент толерантності.

Емпіричні дані, отримані нами за методикою «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А. Карпова-В. Пономарьової на початку і на кінець експерименту є індикатором того, що за умов впроваджених нами формуально-актуалізаційних заходів відбулася позитивна зміна рефлексивного компонента толерантності студентів-економістів (табл. 3.11). Так, якщо до початку експериментування ретроспективна рефлексія, а відтак і схильність до поглибленого аналізу вже виконаної в минулому діяльності та до осмислення й переосмислення подій, які відбулися, розвинена на 68% у першокурсників,

75,6% у третьокурсників і 84,4% у п'ятикурсників, то після експериментальних впливів вона зростає на 7,7%, 6,6% та 4,5% відповідно. Відтак сумарно на 18,8% зростає здатність студентів зазначених курсів частіше і детальніше аналізувати та оцінювати події, котрі відбулися, конструктивно осмислювати минуле і себе у ньому з тих чи інших світоглядних позицій, що свідчить про істотне розширення значеннєво-сислового поля актуального аналізу ситуацій і подій, котрі мали місце у її усупільненій життєдіяльності, а також самоаналізу реальних здобутків і прорахунків свого ментального досвіду.

Таблиця 3.11

Зведені кількісні показники різновидів особистісної рефлексії у студентів ТНЕУ, одержані за методикою «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності»

А. Карпова-В. Пономарьової

(м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р, у %)

Види особистісної рефлексії	Академічні курси									Сукупне зростання показників
	1 курс			3 курс			5 курс			
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	
Ретроспективна	68,9	76,6	7,7	75,6	82,2	6,6	84,4	88,9	4,5	18,8
Ситуативна	66,7	84,4	17,7	73,3	88,9	15,6	80,0	93,3	13,3	46,6
Проспективна	71,1	80,0	8,9	80,0	84,4	4,4	86,7	91,1	4,4	17,7

Узагальнені кількісні параметри ситуативної рефлексії вказують на прогресивну тенденцію до зростання у студентів із початкового курсу до випускного: 84,4% у першокурсників, 88,9% у третьокурсників, 93,3% у п'ятикурсників. Сумарна динаміка показників вказує на те, що на 46,6% зростає здатність студентів безпосередньо контролювати свою поведінку в актуальних ситуаціях її осмислення та аналізувати буденні події, спроможність співвідносити свої дії з реальними обставинами повсякдення та координувати їх відповідно до мінливих умов власного психоемоційного стану. Водночас у них поліпшилась схильність до критичного самоаналізу, творчої рефлексії і самопізнання.

Проспективний вид особистісної рефлексії, який співвідноситься з функцією аналізу майбутньої професійної діяльності, повсякденної поведінки, прогнозуванням ймовірних результатів і наслідків, теж зазнав якісних

позитивних змін і на кінець експериментування склав 80,0% у першокурсників, 84,4% у третьокурсників та 91,1% у п'ятикурсників при динаміці 8,9%, 4,4% та 4,4% відповідно. Сумарне зростання показників означеної рефлексії (17,7%) вказує на той факт, що студенти стали більше уваги приділяти деталізації життєвих планів і проектів, частіше звертатися до майбутніх подій, орієнтуватися на успішне особисте майбутнє та ефективну професійну кар'єру, що надзвичайно важливо при напрацюванні ними програми особистісного входження у фах спеціаліста економічного профілю.

Отже, у студентів активізувалося планування, проектування і прогнозування свого життя, а відтак розширилося значеннево-сміслові поле соціальної, у тому числі й професійної, толерантності. Іншими словами, студенти стали більш спроможними до самоаналізу, самомотивації, саморегуляції, самоконтролю, самооцінки, а найголовніше – глибше усвідомлюють свою індивідуальність, а відтак прозоріше визначають власну соціальну позицію, ґрунтовніше рефлексують минуле і сьогодення, виробляють як критичне, так і конструктивне ставлення до освоєного повсякденного життя.

Слід відмітити і той факт, що на кінець експериментування з трьох видів особистісної рефлексії – ситуативної, ретроспективної та проспективної, найбільшими показниками характеризується саме ситуативна рефлексія (сумарне зростання показників становить 46,6%). Отож, за допомогою експериментальних нововведень студентам вдалося напрацювати певні форми, методи і засоби означеної рефлексії, що дають їм змогу оптимізувати час обмірковування своєї поточної (головно освітньо-професійної) діяльності, власні інтелектуальні та психоемоційні ресурси під час ухвалення рішень і здолання різноманітних життєвих проблем.

Відтак, якісні позитивні зміни вище окреслених інваріантів особистісного рефлексування активізували й актуалізували у студентів-економістів процеси самотворення власної індивідуальності, які відбуваються шляхом постійної рефлексії способів дієвого самовизначення і самопобудови в контексті ідеалів і цінностей соціогуманітарного спрямування, що дає підстави припускати

зростання у них прагнення повно аргументувати свої вчинки та перебіг проблемного повсякдення, виходити у ширші життєві контексти толерантно збагаченої соціальної взаємодії.

Воднораз опитувальник А. В. Карпова-В.В. Пономарьової, крім рефлексії студентами змісту власної свідомості, перебігу та результатів їхньої освітньої діяльності, дає змогу діагностувати зміни у рефлексії ними внутрішнього світу інших значущих людей, що у витлумаченні авторів одержала назву рефлексії спілкування та взаємодії з навколишніми. Остання передбачає своїм об'єктом не суб'єкта, котрий пізнає, а явища свідомості сторонніх людей, їх образи-картини навколишнього, розуміння подій, які відбуваються довкола, оцінку реальних ситуацій, здатність зрозуміти, що думають інші співгромадяни, та усвідомлення процесу сприйняття себе партнером у спілкуванні й повсякденних міжособистих стосунках. Динаміку розгортання зазначеного показника фіксує таблиця 3.12.

Таблиця 3.12

Зведені кількісні показники рефлексії спілкування та взаємодії у студентів ТНЕУ, одержані за методикою «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А. Карпова-В. Пономарьової

(м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р у %)

Вид рефлексії	Академічні курси									Сукупне зростання показників
	1 курс			3 курс			5 курс			
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	
Спілкування і взаємодії	52,3	77,0	24,7	55,2	81,9	26,7	62,0	91,8	29,8	81,2

З поданої таблиці чітко видно відмінності у рівнях рефлексії спілкування і взаємодії учасників груп на початку та вкінці експерименту. Якщо до формувально-психологічних впливів зазначені показники сягали середніх значень – 52,3% у першокурсників, 55,2% у третьокурсників та 62,0% у п'ятикурсників, то після означених впливів ці самі показники мають значення високих, наближаючись до максимальних, а саме: у першокурсників 77,0%, третьокурсників 81,9% і 91,8% у п'ятикурсників. Суттєве сукупне зростання показників рефлексії спілкування та взаємодії на 81,2% вказує на те, що

зазначені експериментальні нововведення спричинили усвідомлену налаштованість студентів на розвивальні взаємини, а отже й на співтворчість, креативно-перетворювальну діяльність та осмислення власних повсякденних діянь як ціннісно-сміслового наповнення міжособистісного спілкування, так і зовнішньо формальних, але внутрішньо чітко самоорганізованих, взаємно- і самотолерантних, ділових стосунків майбутніх економістів.

Висновки до розділу

1. Методологія дослідження особливостей психологічної структури толерантності у студентів-економістів: а) здійснює покомпонентний аналіз психологічної структури толерантності як моделі взаємозалежності складових толерантності, їх психозмістових характеристик, критеріїв активізації і похідних від них показників; б) передбачає створення системи експериментальних умов, конкретизованих у низці взаємозалежних форм, методів, засобів та процедур, яка передбачає якісні розвитково-формувальні зміни у психологічній структурі і внутрішньому наповненні професійної толерантності майбутніх економістів; в) охоплює комплекс діагностичних та експертних методів обстеження, який у деталях розкриває основні шкали вимірювання даного явища; г) містить три комплексні психодіагностичні зрізи для розпізнавання індивідуально-психологічних особливостей покомпонентного розвитку толерантності: вересень-жовтень 2009 року – діагностико-констатувальний етап, вересень 2009 – початок формувально-розвивального і червень 2010 – його завершення; д) довершується ґрунтовною психологічною інтерпретацією результатів експерименту, що розглядаються як тенденції та закономірності формування професійної толерантності студентів-майбутніх економістів.

2. Після узагальнення емпіричних даних, що отримані під час формувально-психологічного експерименту, нами була відстежена розвиткова

ефективність формувального впливу вищеописаних експериментальних умов на покомпонентне становлення професійної толерантності як інтегральної особистісної риси майбутніх економістів, а також підтверджена результативність останньої під час практичного зреалізування. Відтак є підстави констатувати, що – використання вищеназваних формувально-психологічних впливів для розвитку професійної толерантності сприяють:

- позитивній зміні і якісному збагаченню ціннісно-сислової сфери студентів-економістів, а відтак формуванню їх мотиваційно-ціннісного компонента толерантності, що виявилось у сумарному збільшенні кількості студентів із високими ранговими оцінками таких термінальних цінностей, як «духовне задоволення» (87,94%), «активні соціальні контакти» (69,98%), «саморозвиток» (36,77%), «престиж» (9,02%), а також у сукупному зростанні показників за шкалами «спілкування» (13,9%) і «соціальна корисність» (13,6%);

- позитивній динаміці розвитку когнітивної складової толерантності студентів-економістів: кількість студентів із низьким і дуже низьким рівнями змістового розуміння толерантності кардинально змінилася у сторону спадання: 11,6% у першокурсників, 7,6% у третьокурсників і 3,5% у п'ятикурсників, що знаходить відображення у вкрай позитивній динаміці (-58,6%, -51,6% та -47,9% відповідно); натомість різко зріс відсоток студентів із високим рівнем когнітивного компонента: у першокурсників він становить 28,0%, у третьокурсників – 43,3%, і п'ятикурсників – 59,5% (відповідно сумарне зростання дорівнює 17,8%, 26,0% і 31,6%);

- розвитку емоційно-вольового компонента толерантності студентів-економістів: емпіричні дані, отримані при вивченні самоприйняття, емпатії, врівноваженості, емоційної стійкості та психологічної спрямованості показують суттєве сумарне зростання кількості студентів із високим та дуже високим рівнями розвитку цих показників толерантності: 67,9% (емоційна стійкість), 35,5% (емпатія), 37,8% (психологічна спрямованість) та 40,1% (врівноваженість);

- позитивній перебудові у процесі реального життєздійснення студентів-економістів, а відтак суттєвому поштовху у сторону зростання рівня розвитку поведінкового компонента толерантності. Так, якщо до експерименту загальна кількість носіїв найефективнішої стратегії повсякденної поведінки – стратегії конструктивного самоствердження складала 57,8%, то після його завершення 84,5%, тобто кількісно приріст студентів з максимально толерантною життєактивністю сягнув 26,7%;

- якісній позитивній зміні інваріантів особистісного рефлексування студентів-економістів, що підтверджує зростання показників рефлексії змісту власної свідомості, перебігу і результатів своєї діяльності (сукупне зростання 18,8%, 46,6% та 17,7% відповідно), а також суттєві зміни показників рефлексії спілкування та взаємодії з іншими людьми (81,2%).

Основні наукові результати розділу опубліковані в працях [129].

ВИСНОВКИ

1. За науковим упредметненням толерантність вивчається з позицій різних наук і дисциплін (психологічна, юридична, правова, управлінська тощо), а за об'єктом нетерпимості обіймає зміст миследіяльного споглядання, перетворення, конструювання, рефлексії (міжособистісна, інтелектуальна, етнічна, конфесійна, міжкультурна, медична, міжпоколіннева та ін.). У першому випадку є підстави виокремити рівні наукового аналізу толерантності як загальнолюдської проблеми (філософський, математичний, соціологічний, політологічний, педагогічний, етичний, психологічний, біологічний), у другому – методологічні підходи до розуміння і формування толерантності особи, групи, організації, соціуму, людства певної історичної епохи – аксіологічний, ідеально-типологічний, конфліктологічний, онтолого-історичний, гносеологічний, ксенологічний, екзистенційно-гуманістичний, соціокультурний, вітакультурний. Причому останній утверджується в науковому пізнанні як метапідхід, оскільки предметом його рефлексії є інші підходи у самодостатності їх принципів, форм, методів і засобів культурного уможливлення.

Отже, толерантність – складне соціокультурне явище сучасного світу, що характеризується терпимим ставленням до іншого, другого чи альтернативного, є важливою культурною умовою, яка примножує і покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування, а тому постає в суспільному житті як рамкова умова ефективності соціальних зв'язків, усталених і нових форм комунікативної взаємодії. Водночас толерантність – це активна життєва позиція, котра формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, виявляється в людському намірі досягнути порозуміння і гармонії різних мотивів, орієнтацій і думок без застосування сили. В особистісному вимірі вона закономірно самоорганізується як інтегральна риса індивідуального світу Я людини. Відтак професійна толерантність економіста визначається як інтегральна риса його особистості, яка охоплює гуманне ставлення до природного середовища і суб'єктного довкілля, ґрунтовні

знання у сфері економіки суспільного виробництва, соціальні норми і цінності як основу виконання службових та громадянських обов'язків, уміння і навички ефективного ведення чітко упредметненої господарської діяльності, а також досвід здійснення діалогічної комунікації і продуктивної ділової взаємодії у формальних та неформальних спільнотах.

2. Толерантність – складне психологічне явище, яке має специфічну структуру і розглядається в комплексі мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-вольового, конативного і рефлексивного компонентів. Мотиваційно-ціннісний компонент толерантності пов'язаний із глибоким освоєнням терпимості як загальнолюдської цінності або філософсько-етичної чи релігійної концепції, де проголошуються й приймаються до дії смисли добра, ненасильства, терпіння, смиренності. У цьому аналітичному розрізі провідне спонукально-регуляційне поле становитимуть мотиви допомоги, співробітництва, любові, сприяння, супроводження, поступки, поблажливості, поваги і самоповаги.

Когнітивний компонент толерантності виявляється в умінні студента зрозуміти все те, що відбувається довкола, що мотивує й організує світобудову, охоплюючи й рефлексивну свідомість та діяльне мислення. Розуміння, крім того, сприяє перебудові особистісних смислів й утворює важливий момент особистісного зростання та самоактуалізаційного розвитку індивідуальності. Важливим при цьому є визнання складності, багатовимірності і нередукованого розмаїття оточення і власне інтерпретативної природи суджень про нього.

Емоційно-вольовий компонент толерантності студентів економічного ВНЗ передусім полягає в умінні переборювати дратівливість, виявляти витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію, а при роботі над собою сутнісно виявляється в емпатії, любові, інтересі та повазі до інших.

Поведінковий компонент толерантності охоплює систему вмінь, норм і навичок, які об'єднують поведінковий репертуар особи і визначають її

схильність до того чи іншого типу соціальної поведінки, до певних форм учинкових дій, основою яких є порозуміння та співробітництво.

Рефлексивний компонент толерантності означає здатність особистості до усвідомленої перебудови неадекватних установок, ставлень, конструктів і водночас спроможність до соціально осмисленої поведінки і гуманних учинків.

На основі розробленої психологічної структури толерантності проведено констатувальний експеримент з вивчення особливостей розвитку зазначених компонентів у студентів-економістів. Встановлено, що для переважної більшості студентів-економістів характерний низький рівень толерантності і слабе змістове наповнення її структурних компонентів, а саме: недостатня значущість термінальних цінностей і домінування егоцентричних мотивів та мотивів неприйняття, байдужості, зневажання, низький рівень повноти розуміння толерантності як психокультурного явища, обмежений розвиток внутрішнього самоконтролю, що виражений нестриманістю, агресивністю, дратівливістю, байдужістю, емоційною нестійкістю, нездатність до повсякденного зреалізування конструктивної стратегії поведінки, відтак до вчинків, спрямованих на встановлення контактів, уникнення конфліктів або їх вирішення, низькі показники рефлексії змісту власної свідомості, перебігу і результатів своєї діяльності, а також рефлексії спілкування та взаємодії з іншими людьми, відтак недостатня здатність до переосмислення неадекватних установок, ставлень, конструктів і вчинків.

3. Формуванню професійної толерантності майбутніх економістів сприяють такі групи умов: комплексні психодіагностичні зрізи, тренінг розвитку толерантності, навчально-рольові ігри та кредитно-модульна система. Формувальний експеримент підтвердив їх дієвість стосовно позитивної зміни психологічних особливостей розвитку функціонування професійної толерантності за кожним із її компонентів:

- мотиваційно-ціннісний: позитивна зміна і якісне збагачення ціннісно-сміслової сфери студентів-економістів, що виявилось у сумарному відсотковому зростанні кількості студентів із високими показниками

значущості термінальних цінностей (духовне задоволення, активні соціальні контакти, саморозвиток) і мотиваційного спрямування (ділове спілкування і соціальна корисність);

- когнітивний: кількість студентів із низьким і дуже низьким рівнями змістового розуміння толерантності усереднено зменшилася більше ніж на половину, натомість істотно зріс відсоток студентів із високим і дуже високим рівнями;

- емоційно-вольовий: встановлена явно виражена позитивна динаміка зростання низки показників толерантності, а саме емоційної стійкості, рівноваженості, психологічної спрямованості та емпатійності;

- конативний: емпірично зафіксована як кількісна, так і якісна позитивна зміна у прийнятті та життєзреалізуванні студентами-економістами найефективнішої стратегії повсякденної поведінки – конструктивне самоствердження – після системи психоформувальних впливів, а також відсутність респондентів із яскраво вираженими стратегіями домінування і самопригнічення;

- рефлексивний: встановлена позитивна динаміка поведінкового зростання показників особистісної рефлексії (ситуативна, ретроспективна, перспективна) студентів-економістів від курсу до курсу і водночас якісно поліпшилося їхнє вміння рефлексувати перебіг спілкування і ділової взаємодії.

Перспективами подальшого розвитку є обґрунтування способів та прийомів психоформувального впливу на стан толерантності учнів середніх загальноосвітніх шкіл; розробка у системі підготовки спеціалістів економічного профілю заходів, важливих для формування толерантності як складової їхньої професійної компетентності; удосконалення програми психолого-діагностичного дослідження толерантності спеціалістів різного фаху; з'ясування гендерних особливостей толерантної та інтолерантної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Аболин, Л. М.** Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л. М. Аболин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. – 261 с.
2. **Абульханова-Славская, К. А.** Стратегия жизни : [монография] / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 300 с.
3. **Адлер, А.** Практика и теория индивидуальной психологии / Альфред Адлер ; [пер. с нем.]. – М. : Фонд «За экономическую грамотность», 1995. – 296 с.
4. **Алексина, Т. А.** Толерантность и эмпатия в контексте культуры / Т. А. Алексина // Толерантность : культурно-исторические традиции и современность. – Режим доступа : <http://web-lokal.rund.ru/web-lokal/uem/gumsoc/1/Html/Doc/Sympos2.doc>.
5. **Ананьев, Б. Г.** Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
6. **Ананьев, Б. Г.** О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
7. **Андреева, Г. М.** Социальная психология : учеб. [для высш. уч. зав.] / Галина Михайловна Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 376 с.
8. **Анисимов, С. Ф.** Духовные ценности : производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1988. – 253 с.
9. **Асмолов, А. Г.** Психология индивидуальности / Александр Григорьевич Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 86 с.
10. **Асмолов, А. Г.** Толерантность: от утопии к реальности // На пути к толерантному сознанию / Под ред. А. Г. Асмолова. М. : Смысл, 2000.– С 5-7
11. **Бардиер, Г. Л.** Социальная психология толерантности / Галина Леонидовна Бардиер. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 120 с.

12. **Батищев, Г. С.** Особенности культуры глубинного общения / Г. С. Батищев // Вопр. Философии / гол.редактор В. А. Лекторский – 1995. – №3. – С. 109–129

13. **Белокопытов, Ю. Н.** История и культура менеджмента : учебник [для учащихся средних школ, учебно-производственных центров, лицеев, школ менеджеров] / Ю. Н. Белокопытов, Г. В. Панасенко. – Красноярск: Кн. изд-во, 1994. – 352 с.

14. **Бернштейн, Н. А.** Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н. А. Бернштейн. – М. : Медицина, 1966. – 349 с.

15. **Бистрицкий, Є.** Конфлікт культур і філософія толерантності / Євген Бистрицький // Політична думка / гол.редактор Є. Бистрицький – 1997. – №1. – С. 130–150.

16. **Бодалев, А. А.** Восприятие и понимание человека человеком / Алексей Алексеевич Бодалев. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 200 с.

17. **Бодалев, А. А.** Личность и общение / Алексей Алексеевич Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – 271 с.

18. **Бодрилин, А. П.** Проблема толерантности в свете учения о ценностях / А. П. Бодрилин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия : Философия. – 1999. – №1. – С 111-125

19. Большой психологический словарь / Сост. Мещеряков Б., Зинченко В. – СПб. – пройм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.

20. **Бороздина, Г. В.** Психология делового общения : учебное пособие / Г. В. Бороздина М. : ИНФРА-М, 2000. – 224 с.

21. **Братченко, С. Л.** Гуманистическая психология как одно из направлений движения за ненасилие : учебное метод пособие / С. Л. Братченко. – СПб. : РОБО «Санкт-Пертерб. общ-во Януша Корчака», 1999. – 51 с.

22. **Братченко С. Л.** Диагностика личностно-развивающего потенциала : методическое пособие для школьных психологов / С. Л. Братченко. – Псков, 1997. – 68 с.

23. **Бубер, М.** Проблема человека / Мартин Бубер. – М.: Высш. школа, 1993. – 173 с.
24. **Будинайте, Г. Л.** Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта / Г. Л. Будинайте, Т. В. Корнилова // Вопросы психологии / глав. редактор Е. Щедрина – 1993. – Т.14. – № 5. – С. 99–105
25. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
26. **Вірна, Ж. П.** Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Вірна Жанна Петрівна. – Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – 437 с.
27. **Гласс, Дж.** Статистические методы в педагогике и психологии / Дж. Гласс, Дж. Стенли ; [пер. с англ.] – М : Прогресс – 1976. – 495 с.
28. **Григорьева, Т. Г.** Основы конструктивного общения : практикум. – 2-е изд. испр. и доп / Т. Г. Григорьева, Л. В. Линская, Т. П. Усольцева – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1999. – 121 с.
29. **Гуссерль, Э.** Феноменологическая психология. Амстердамские доклады / Э. Гуссерль – 1962. – Режим доступа : <http://philosophy.globala.ru/idx/841.html>
30. Декларація принципів толерантності // Шлях освіти. – 1999. – №2. – С. 2–4.
31. **Довгополова, О. А.** Веротерпимость в средние века (историко-теоретический анализ) / О. А.. Довгополова. – Одесса : Полис, 1997. – 38 с.
32. **Дробижева, Л.** Социальные аспекты этнокультурной толерантности. / Леокадия Михайловна Дробижева // Женщина плюс / глав. редактор И. Рыльникова – 2002. – №1. – С. 12–14.
33. **Дробижева, Л. М.** Социальные проблемы межнациональных отношений в постсоветской России / Леокадия Михайловна Дробижева – М. : ИС РАН, 2003. – 376 с.
34. **Жмырова, Е. Ю.** Киноискусство как средство воспитания толерантности у учащейся молодёжи : автореф. дис. на соискание уч. степени

канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания» / Е. Ю. Жмырова. – Тамбов, 2008. – 26 с.

35. **Зильберман, П. Б.** Эмоциональная устойчивость оператора / П. Б. Зильберман // Очерки психологии труда / Под ред. Е. А. Милеряна. – М. : Наука, 1974. – 464 с.

36. **Иванников, В. А.** Воля : миф или реальность? / В. А. Иванников // Вестник МГУ. – Серия 14. – Психология. – 1993. – № 2. – С. 70–73.

37. **Ильин, Е. П.** Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 512 с.

38. **Ильин, Е. П.** Психология воли / Е. П. Ильин. – [2-е издание]. – СПб. : Питер, 2009. – 368 с.

39. **Кадыкова, Т. А.** Особенности динамики ценностных ориентаций студентов-психологов : Дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Тамара Анатольевна Кадыкова. – Донецк, 2002. – 207 с.

40. **Казмиренко, В. П.** Социальная психология организаций / В. П. Казмиренко. – К. : МЗУХП, 2003. – 202 с.

41. **Калькова, В. Л.** Исследования социальных представлений в европейской социальной психологии / В. Л. Калькова // Социология : Реферативный журнал. – М., 1992. – №4. – С. 92–94.

42. **Капто, А. С.** Толерантность в контексте концепции «Культура мира» / А. С. Капто // Безопасность Евразии. – 2001. – №1. – С. 175–181.

43. **Капустин, Б. Г.** Либеральные ценности в сознании россиян // Б. Г. Капустин, И. М. Клямкин // Полис. – 1994. – №1. – С. 68–93.

44. **Клепцова, Е. Ю.** Психология и педагогика толерантности : учеб. пособие для вузов / Е. Ю. Клепцова – М. : Академический проект, 2004. – 176 с.

45. **Ковалев, А. Г.** Коллектив и социально-психологические проблемы руководства / А. Г. Ковалев. – М. : Политиздат, 1998. – 279 с.

46. **Колшанский, Г. В.** Коммуникативная функция и структура языка / Г. В. Колшанский. [3-е издание]– М. : Наука, 2007. – 176 с.

47. **Кон, И.** Психология предрассудка : О социально-психологических корнях этнических предрассудков / И. Кон // Новый мир. – 1966. – №9. – С. 187–205.

48. **Крегер, О.** Типы людей : 16 типов личности, определяющих, как мы живём, работаем и любим / О. Крегер, Дж. М. Тьюсон ; [пер. с англ.]. – М. : Персей : Вече : АСТ, 1995. – 544 с.

49. **Ладов, В. А.** Идея толерантности в философии языка / В. А. Ладов // Исторические корни российской ментальности : материалы всероссийской научной конференции. – Томск. – 2002. – С. 79–83.

50. **Лекторский, В. А.** О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии / глав. редактор В. А. Лекторский. – 1997. – №11. – С. 46–54.

51. **Леонтьев, А. А.** Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – М. : Красанд, 2010. – 312 с.

52. **Леонтьев, А. Н.** Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2005. – 431 с.

53. **Леонтьев, А. Н.** Общее понятие о деятельности / А. Н. Леонтьев // Хрестоматия по психологии. – М., 1977. – С. 23–37.

54. **Леонтьев, А. Н.** Проблемы развития психики / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : МГУ, 1981. – 584 с.

55. **Леонтьев, А. Н.** Психологические основы дошкольной игры / А. Н. Леонтьев // Педагогика, 1994. – №8–9. – С. 37–47

56. **Леонтьев, Д. А.** Динамика смысловых процессов / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал / глав. Редактор А. В. Брушлинский. – 1997. – Т. 18, №6. – С. 13–27

57. **Лернер, И. Я.** Учебные умения и их функции в процессе общения / И. Я. Лернер // Роль учебной литературы в формировании общих учебных умений и навыков школьников. – М : Педагогика, 1984. – С. 19–34.

58. **Лисина, М. И.** Общение, личность и психика ребёнка / М. И. Лисина; под ред. А. Г. Рузской. – Воронеж : МОДЭК, 1997. – 384 с.

59. **Ломов, Б. Ф.** Личность как продукт и субъект общественных отношений / Б. Ф. Ломов // Психология личности в социалистическом обществе : Активность и развитие личности. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – С. 6–23.

60. **Лорсен, Дж. К.** Толерантная установка: прояснение концептуальных проблем / Дж. К. Лорсен // Толерантность : материалы летней школы молодых учёных «Россия – Запад : философские основания социокультурной толерантности». Екатеринбург; под ред. М.Б. Хомякова; ч. 1. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. у-та, 2001. – С. 158–171.

61. **Максименко, С.** Емпатійний розвиток дитини / С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос – СВС, 2003. – 182 с.

62. **Маркова, А. К.** Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Международный фонд «Знание», 1996 – 308 с.

63. **Маслоу, А.** Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.

64. **Матвеева, Г. Г.** Актуализация прагматического аспекта научного текста / Г. Г. Матвеева. – Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 1984. – 132 с.

65. **Матраверс, М. Д.** Проблема толерантности в англо-американской философии / М. Д. Матраверс // Толерантность : материалы летней школы молодых учёных «Россия – Запад : философские основания социокультурной толерантности». Екатеринбург ; под ред. М.Б. Хомякова ; ч. 1. – Екатеринбург : Изд-во Уральск. у-та, 2001. – С. 3–21.

66. **Мезенцева, О.** Толерантность : границы, возможности, перспективы / О. Мезенцева. – Режим доступа:<http://lysenka.net/teokratia/>

67. **Мелибруда, Е. Я.** – Ты – Мы : психологические возможности улучшения общения / Е. Мелибруда ; [перевод с пол.] – М. : Прогресс, 1986. – 256 с.

68. **Мид, Дж.** Современная буржуазная философия / Дж. Мид. – М. : Академия, 1987. – 363 с.

69. **Муздыбаев, К.** Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.

70. **Мясищев, В. Н.** Психология отношений : Избр. психол. тр. / В. Н. Мясищев; под ред. А. А. Бодалева. – М. : Ин-т практ. Психологи ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.

71. **Никольская, И. М.** Психологическая защита у детей / И. М. Никольская, Р. М. Грановская. – СПб. : Речь, 2000. – 507 с.

72. Новий тлумачний словник української мови : В 4-х томах / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – В 3-х т. – К. : Аконіт, 2004. – 910с.

73. **Овчинникова, Н. В.** Корпоративная культура и толерантное поведение / Н. В. Овчинникова, Г. А. Шишкова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. – 347 с.

74. **Патяева, Е. Ю.** Ситуативное развитие и уровни мотивации / Е. Ю. Патяева // Вестник Московского университета. – Сер.14 : Психология. – 1983. – № 4. – С. 23–33.

75. **Петровский, А. В.** Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : ИНФРА, 1998. – 528 с.

76. **Погодина, А. А.** Проблема толерантности в современном мире. / А. А. Погодина // Педагогический вестник. – № 2. – Режим доступа : http://vestnik.uspu.org/?page=2002_2

77. Психология детства : учебник / [Аверин В. А., Дандарова Ж. К., Зимняя И. А. и др.] ; под ред. А. А. Реана.– СПб. : Прайм-Евро-ЗНАК, 2003. – 368 с.

78. **Реан, А. А.** Проблемы и перспективы развития концепции локуса контроля личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 1998. – Т.19. – №4. – С. 3–12.

79. **Резник, Т. Е.** Жизненные стратегии личности : анализ и консультирование / Т. Е. Резник, Ю. М. Резник // Социологическое исследование. – 1996. – № 6. – С. 32–37.

80. **Роджерс, К. Р.** Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс ; пер. с англ. [общ. ред. и предисл. Исениной Е. И.]. – М. : – изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.

81. **Рожественский, Ю. В.** Лекции по общему языкознанию : учебное пособие [для филол. спец. универ.] / Ю. В. Рожественский – М. : Высшая школа, 1990. – 381 с.

82. **Рокич, М.** Природа человеческих ценностей / М. Рокич. – М. ; Нью-Йорк, 1973 – 276 с.

83. **Романенко, Л. М.** Лики российской толерантности. Размышления участницы симпозиума / Л. М. Романенко // Полис. – 2002. – № 6. – С. 175–181.

84. **Рубинштейн, С. Л.** Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : Наука, 1973. – 424 с.

85. **Рубинштейн, С. Л.** Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб : Питер, 2000. – 712 с.

86. **Сиротин, О. А.** Экспериментальное исследование психофизиологической природы эмоциональной устойчивости : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.02 «Психофизиология» / О. А. Сиротин. – М., 1972. – 18 с.

87. **Скворцов, Л. В.** Толерантность : иллюзия или средство спасения? / Л. В. Скворцов // Октябрь. –1997. – № 3. – С. 138-155.

88. **Скрипник, А. П.** Моральное зло в истории этики и культуры / А. П. Скрипник. – М. : Политиздат, 1992. – 351 с.

89. **Слободчиков, В. И.** Основы психологической антропологии : Психология развития человека / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школьная пресса, 1995. – 416 с.

90. Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлёв. – Москва : Эскмо, 2008. – 672 с.

91. Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. – 6-е изд. – М. : Политиздат, 1989. – 447с

92. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1997. – 800 с.

93. **Снелл, Ф.** Искусство делового общения / Ф. Снелл ; пер с англ. – М. : Знания. 1990. – 63 с.

94. **Стрельцова, Е. А.** Диалоговая интерпретация знания как средство воспитания толерантности у студентов (на материале общепрофессиональных экономических дисциплин) : дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Е. А. Стрельцова. – Волгоград, 2003. – 147 с.

95. **Сухих, С. А.** Типология языкового общения / С. А. Сухих // Язык, дискурс и личность : межвуз. сб. науч. тр. – Тверь : ТГУ, 1990. – С. 43–51.

96. **Тернер, Дж.** Социальные влияния / Дж. Тернер ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.

97. **Уильямс, Б.** Нескладная добродетель / Б. Уильямс // Курьер ЮНЕСКО. – 1992. – № 6. – С. 10.

98. Український педагогічний словник. С. У. Гончаренко. – К. : – Либідь, 1997. – 375 с.

99. **Уолп, Д.** Психотерапия посредством реципрокного торможения // Техники консультирования и психотерапии : Тексты / Под ред. У. С. Сахакиан. – М. : Эксмо-Пресс, 2000. – С. 349–382.

100. **Уолцер, М.** О тепимости. Лекции по этике, политике и экономике / М. Уолцер. – СПб. : Идея-Пресс, 2000. – 160 с.

101. **Уткин, Э. А.** Профессия – менеджер / Э. А. Уткин. – М. : Экономика, 1992. – 176 с.

102. **Фестингер, Л.** Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; пер. с англ. – СПб. : Ювента, 1999. – 318 с.

103. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М., 1999. – 576 с.

104. **Франкл, В.** Человек в поисках смысла / Виктор Франкл ; пер. с англ. и нем. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

105. **Фрейд, З.** Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд / [сост. науч. ред., автор вступ. ст. М. Г. Ярошевский]. – М. : Просвещение, 1989. – 448 с.

106. **Фромм, Э.** Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм ; пер. с нем. Э. Телятниковой. – М. : АСТ Москва : Хранитель, 2007. – 624 с.

107. **Фромм, Э.** Иметь или быть / Эрих Фромм; пер. с нем. Э. М. Телятниковой – М. : АСТ : Астрель 2010. – 320 с.
108. **Фурман, А. В.** Вітакультурне обґрунтування практичної психології / А. В. Фурман // Практична психологія і соціальна робота / гол. редактор О. В. Губенко . – 2003. – №4. – С. 9–13.
109. **Фурман, А. В.** Ідея професійного методологування : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 207 с.
110. **Фурман, А. В.** Психокультура української ментальності : [наук. вид.] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 132 с.
111. **Фурман, А. В.** Теорія освітньої діяльності : концепти і фундаменталії : [мографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2010. – 392 с.
112. **Фурман, А. В.** Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій Фурман // Психологія і суспільство / гол. редактор А. В. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2001. – № 3. – С. 105–144; №3-4. – С. 20–58
113. **Хайдеггер, М.** Время и бытие / Мартин Хайдеггер : пер. с нем. В. В. Библихина. – Харьков : Фолио, 2003. – 256 с.
114. **Хасан, Б. И.** Конструктивная психология конфликта : учеб. Ппсоб. для вузов / Б. И. Хасан. – СПб : Питер, 2003. – 250 с.
115. **Холодная, М. А** Психология интеллекта : парадоксы исследования / М. А. Холодная. – [2-е издание, перераб. и доп]. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
116. **Хомяков, М. Б.** Проблема толерантности в христианской философии : автореф. дис. на соиск. уч. степени докт. философ. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / М. Б. Хомяков. – Екатеринбург: 2000. – 40 с.
117. **Хорни, К.** Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Карен Хорни ; пер. с англ. В. В. Старовойтовой. – М. : Айрис-Пресс, 2004. – 464 с.

118. **Хьюстон, М.** Введение в социальную психологию : Европейский подход : учеб. для вузов / М. Хьюстон, В. Штребе. – «Юнити-Диана», 2004. – 622 с.

119. **Чепелєва, Н. В.** Динаміка внутрішніх конфліктів студентів-психологів у процесі їх професійної ідентифікації / Н. В. Чепелєва, Н. І. Пов'якель // Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ-Чернівці, 1995. – С. 391–394.

120. **Черникова, О. А.** Эмоции и их значение в спортивной деятельности : дис. на соискание уч. степени доктора психол. наук: спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / О. А. Черникова. – М., 1970. – 533 с.

121. **Шалин, В. В.** Толерантность (культурная норма и политическая необходимость) / В. В. Шалин. – Краснодар : Периодика Кубани, 2000. – 256 с.

122. **Шаюк, О. Я.** Виховання толерантності у студентів на уроках іноземної мови у немовних вузах / Шаюк Ольга Ярославівна // Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в постстабілізаційний період : збірник тез доповідей наукової конференції професорсько-викладацького складу [секція №12 «Комунікативні методи викладання іноземної мови у вищих навчальних закладах економічного профілю»] (м. Тернопіль, 18 квітня 2007 р.) / Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль : ТНЕУ, 2007. – С. 132–134.

123. **Шаюк, О. Я.** Вітакультурний метапідхід в осмисленні толерантності як інтегральної особистісної риси людини / Ольга Шаюк // Вітакультурний млин / наук. консультант-редактор А. Фурман. – 2010. – Модуль 11. – С. 21–24.

124. **Шаюк, О. Я.** Ділове спілкування як складова професійної компетенції сучасного спеціаліста / Ольга Шаюк, Любов Мельник // Актуальні питання лінгвістики, літературознавства та інноваційної методики викладання іноземних мов : матеріали п'ятої всеукраїнської наукової конференції (м. Тернопіль, 19-20 травня 2011 року) / оргкомітет : Юрій С. І., Задорожний З.-

М. В., Ткачук В. Ю. [та ін.]. – Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль : ТНЕУ, 2011. – С. 68–69.

125. **Шаюк, О. Я.** Емоційно-вольовий компонент толерантності / О. Я. Шаюк // Освіта і управління / гол. редактор Микола Дробноход. – 2011. – Том 14. – С. 104–110.

126. **Шаюк, О. Я.** Когнітивний компонент толерантності особистості / О. Я. Шаюк // Збірник наукових праць № 55. Серія : педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Романишина Л. М. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2010. – С. 227–230

127. **Шаюк, О. Я.** Конативний компонент толерантності / Шаюк О. Я. // Вісник Національного університету України. Зб-к наук. праць. – К. : НУОУ, 2011. – Вип. 6 (25). – С. 258–263.

128. **Шаюк, О. Я.** Методологічний аналіз толерантності як загальнолюдської проблеми / Ольга Шаюк // Вітакультурний млин / наук. консультант-редактор А. Фурман. – 2009. – Модуль 8. – С. 34–38.

129. **Шаюк, О. Я.** Методологія конкретно-тематичного дослідження толерантності / Ольга Шаюк // Вітакультурний млин / наук. консультант-редактор А. Фурман. – 2011. – Модуль 13. – С. 50–54.

130. **Шаюк, О. Я.** Мотиваційно-ціннісний компонент толерантності особистості / О. Я. Шаюк // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць КПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред.. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 11. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С. 932–944.

131. **Шаюк, О. Я.** Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнолюдської проблеми / О. Я. Шаюк // Психологія і суспільство / гол. ред. А. Фурман. – 2010. – № 1. – С. 100–111.

132. **Шаюк, О. Я.** Основні методологічні підходи до наукового обґрунтування толерантності у соціокультурному аспекті / Ольга Шаюк //

Вітакультурний млин / наук. консультант-редактор А. Фурман. – 2009. – Модуль 9. – С. 42–46.

133. **Шаюк, О. Я.** Особливості психологічної структури толерантності майбутніх економістів / О. Я. Шаюк // Психологія і суспільство / гол. ред. А. Фурман. – 2011. – № 3. – С. 28–65.

134. **Шаюк, О. Я.** Само толерантність як предмет теоретико-методологічного аналізу / Ольга Шаюк // Вітакультурний млин / наук. консультант-редактор А. Фурман.. – 2010. – Модуль 12. – С 24–28.

135. **Шаюк, О.Я.** Толерантність як професійна компетентність спеціалістів економічної сфери діяльності / Шаюк Ольга Ярославівна // Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в постстабілізаційний період : збірник тез доповідей наукової конференції професорсько-викладацького складу [секція №11 «Комунікативні методи викладання іноземної мови у вищих навчальних закладах економічного профілю»] (м. Тернопіль, 16 квітня 2008 р.) / Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль : ТНЕУ, 2008. – С. 65–67.

136. **Шаюк, О. Я.** Толерантність як сутнісна характеристика професійного спілкування / О. Я. Шаюк // Психологія і суспільство / гол.ред. А. Фурман. – 2010. – №2. – С. 169–178.

137. **Шибутани, Т.** Социальная психология / Т. Шибутани ; пер. с англ. В. Б. Ольшанского – Ростов н/Д. : Феникс, 2002. – 544 с.

138. **Эриксон, Э. Г.** Детство и общество / Эрик Г. Эриксон ; [пер. с англ., науч. ред., примеч. А. А. Алексеева. – [изд. 2-е перераб. и дополн.] – СПб. : ООО «Речь», 2002. – 416 с.

139. **Эриксон, Э.** Идентичность : Юность и кризис / Эрик Эриксон ; пер. с англ. А. Д. Андреевой, А. М. Прихожана и др.. – М. : Прогресс, 2006. – 352 с.

140. **Якимова, Е. В.** Теория социальных представлений в социальной психологии : дискуссии 80-х – 90-х годов : Научно-аналитический обзор / Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1996. – 115 с.

141. **Якимович, А. К.** Свой – чужой в системах культуры / А. К. Якимович // Вопросы философии / глав редактор В. А. Лекторский. – 2003. – № 4. – С. 48–60.

142. **Ясперс, К.** Смысл и назначение истории / К. Ясперс ; пер. с нем. М. Левиной – М. : Академия, 1991. – 527 с.

143. **Allport, G.** On the Nature of Prejudice / Gordon W. Allport. – Publisher : Basic Books, 1979. – 576 p.

144. **Beaugrande, R.** Text, Discourse, and Process, Toward a Multidisciplinary Science of Texts (Advances in Discourse Processes) / Robert de Beaugrande. – Publisher : Ablex Pub, 1994. – 351 p.

145. **Bugental, J. F. T.** The Art of the Psychotherapist / James F. T. Bugental. – New York : Norton and Co, 1992. – 336 p.

146. **Cherrington, K. M.** Changes in attitude as a result of lecture and reading similar / K. M. Cherrington, L. W. Miller // J. soc. Psychol. – 1933. – №4 – P. 479–487.

147. **Dalcourt, G. J.** Tolerance / G. J. Dalcourt. – New Catholic University of America Press, 1967. – 137 p.

148. **Dijk, T.** Text and Context : Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse / Teun Adrianus van Dijk. – London and N. Y. : Longman Group Unitet Kingdom, 1980. – 292 p.

149. **Droit, R. P.** Aes deus visages de la tolerance / R. P. Droit // La tolerance aujourd`hui (Fnalises philosiphigues): Document de travail pour le XIX Congres mondial de philosophy (Moscow, 22 – 28 aout 1993). – Paris : UNESCO, 1993. – P. 11–18.

150. **Folkman, S.** Manual for the Ways of Coping Questionnaire / S. Folkman, R. S Lasarus. – Palo Alto, CA : Consulting Psychologist Press, 1988. – 32 p.

151. **Garnsey, P.** Religious toleration in classical antiquity / P. Garnsey // Persecution and toleration. – Padstow :T. J. Press add., 1984. – P. 1-12

152. **Guciykunst, W. B.,** Ting-Toomey S. Chua E. Culture and interpersonal communication / Guciykunst. W. B., Ting-Toomey S. Chua E. – Nevrbury Park, 1988. – 480 p.

153. **Heider, F.** Experimental Study of Apparent Behavior / F. Heider, M. Simmel // Amer. Journ. Jf. Psychol. – 1944. – V. 57. – P. 243–259.

154. **Jankelevich, V.** Traite des vertus / V. Jankelevich – Peris, Bordas, 1968 – 1970. – P. 759.

155. **Kelly, G. A.** The Psychology of Personal Constructs / G. Kelly. – New York : Norton, 1955. –258 p.

156. **Mead, G. H.** Mind, Self and Society : From the Standpoint of a Social Behavioristik / G. H. Mead. – University Of Chicago Press, 1967. – 440 p.

157. **Rosenbach, M.** Tugenden oder Werte? Toleranz – Kardinaltugend der Demokratie / M. Rosenbach. – <http://bebis.cidsnet.de/weierbildung-sps/allgemein/bausteine/erziehung.Werte-Erziehung/Toleranz/htm>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник

«Повнота розуміння толерантності як психокультурного явища»

(автори А. Фурман, О. Шаюк)

Статьь ____ Вік ____ ВНЗ _____ Факультет _____

Курс ____ Спеціальність _____ Дата обстеження _____

1. Сутність толерантності

1.1. Опишіть Ваше загальне уявлення про людську толерантність як явище суспільного життя.

1.2. Який зміст вкладаєте Ви у поняття «толерантність»?

1.3. Аргументуйте, чи є альтернатива ідеї толерантності?

1.4. Доведіть значущість толерантності у повсякденній взаємодії людей.

2. Функції толерантності

2.1. Які функції виконує толерантність у Вашому розумінні.

2.2. Назвіть та аргументуйте головне призначення толерантності у людській життєдіяльності.

2.3. Чи впливає толерантність на Ваш світогляд? (аргументуйте своє «так» і «ні»).

2.4. Як Ви вважаєте, чи передбачає толерантність моральний обов'язок та відповідальність?

3. Структура толерантності

3.1. Підберіть якомога більше синонімів до слова «толерантність».

3.2. Порівняйте «толерантність» та «інтолерантність» (або нетолерантність) за використанням фактів суспільного повсякдення.

3.3. У чому і як виявляється толерантність у спілкуванні людей?

3.4. Чи може бути ефективне ділове спілкування без толерантності з обох сторін?

4. Види толерантності.

4.1. Що таке інтелектуальна толерантність і як ви розвиваєте її у собі?

4.2. Назвіть головні ознаки своєї майбутньої професійної толерантності (як економіста, педагога, інженера, тощо).

4.3. Чи потрібно людям Вашої професії володіти навиками толерантного спілкування? (аргументуйте своє «так» і «ні»).

4.4. Чи існують межі людської міжособистісної толерантності?

5. Особистісний простір толерантності

5.1. Які властивості і риси у своїй щоденній поведінці виявляє толерантна особистість?

5.2. Які з описаних Вами властивостей і рис та якою мірою притаманні Вам?

5.3. Чи толерантні Ви самі до себе та як розумієте термін «толерантність»?

5.4. Аргументуйте, чи змінилася (якщо так, то наскільки) Ваша толерантність упродовж навчання у вищому навчальному закладі.

Дякуємо за щирі відповіді

Додаток Б

**Зведені результати опитування повноти розуміння
студентами-майбутніми економістами ТНЕУ толерантності як
психокультурного явища
(м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009р., вибірка 208 осіб)**

№	Бали					Σ	Рівень
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистий простір		
1 курс							
1.	10	8	7	6	8	39	Н.
2.	5	5	6	5	6	27	Н.
3.	3	2	2	0	2	9	Д. Н.
4.	6	4	7	0	3	20	Д. Н.
5.	0	1	0	0	1	2	Д. Н.
6.	7	10	7	6	5	35	Н.
7.	6	8	7	9	6	36	Н.
8.	10	8	7	10	10	45	С.
9.	2	2	1	3	4	12	Д. Н.
10.	12	10	12	2	0	36	Н.
11.	4	3	4	5	5	21	Н.
12.	4	2	0	3	4	13	Д. Н.
13.	10	12	12	10	14	58	С.
14.	7	4	6	3	4	24	Н.
15.	1	1	2	2	2	8	Д. Н.
16.	2	1	0	0	0	3	Д. Н.
17.	3	2	1	0	0	6	Д. Н.
18.	5	6	8	6	7	32	Н.
19.	10	9	8	8	9	44	С.
20.	12	14	12	14	14	66	Д. В.
21.	8	9	7	7	6	37	Н.
22.	7	6	8	7	6	34	Н.
23.	1	2	1	0	0	4	Д. Н.
24.	6	5	3	3	5	22	Н.
25.	8	7	6	5	6	32	Н.
26.	6	5	5	6	3	25	Н.
27.	10	10	9	9	10	48	С.
28.	4	6	4	3	3	20	Н.
29.	9	8	6	7	6	36	Н.
30.	1	0	0	0	0	1	Д. Н.

№	Бали					Σ	Рівень
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистий простір		
31.	5	6	4	3	5	18	Д. Н.
32.	2	1	3	2	0	8	Д. Н.
33.	12	10	11	9	10	52	С.
34.	11	8	8	7	9	43	С.
35.	9	8	6	6	6	35	Н.
36.	14	12	10	11	12	59	С.
37.	0	0	1	0	2	3	Д. Н.
38.	3	4	3	3	4	17	Д. Н.
39.	14	15	13	15	15	72	Д. В.
40.	0	1	0	0	0	1	Д. Н.
41.	9	2	0	0	0	11	Д. Н.
42.	2	0	0	0	0	2	Д. Н.
43.	11	12	7	6	5	41	С.
44.	4	3	3	4	4	18	Д. Н.
45.	12	16	14	12	14	68	Д. В.
46.	14	12	10	12	14	62	Д. В.
47.	17	16	14	15	17	79	Д. В.
48.	10	12	8	8	10	48	С.
49.	14	16	10	12	11	63	Д. В.
50.	8	8	6	7	8	37	Н.
51.	12	7	5	5	6	35	Н.
52.	7	7	5	6	5	30	Н.
53.	2	0	0	0	0	2	Д. Н.
54.	1	0	0	0	0	1	Д. Н.
55.	2	1	1	1	2	7	Д. Н.
56.	12	12	10	11	9	54	С.
57.	8	8	6	7	8	37	Н.
58.	6	6	5	4	5	26	Н.
59.	8	6	4	4	6	28	Н.
60.	6	6	5	5	5	27	Н.
61.	8	3	0	0	0	11	Д. Н.
62.	6	5	0	0	0	11	Д. Н.
63.	7	7	5	4	6	29	Н.
64.	2	0	2	1	1	6	Д. Н.
65.	8	7	7	6	8	36	Н.
66.	10	11	9	8	10	48	С.
67.	6	6	4	4	5	25	Н.
68.	14	8	7	7	6	42	С.
69.	15	14	10	10	12	61	Д. В.
70.	12	10	11	9	12	54	С.
	3,7	3,6	3,2	2,9	3,1	16,5	
3 курс							

№	Бали					Σ	Рівень
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистий простір		
1.	2	2	1	1	1	7	Д. Н.
2.	14	12	10	11	11	58	С.
3.	15	14	14	14	16	73	Д. В.
4.	3	2	1	0	1	7	Д. Н.
5.	16	14	12	10	13	65	Д. В.
6.	10	11	13	12	10	56	С.
7.	10	12	10	10	11	53	С.
8.	7	6	6	5	6	30	Н.
9.	5	6	4	4	6	25	Н.
10.	16	17	12	10	17	72	Д. В.
11.	8	7	7	6	5	33	Н.
12.	10	10	9	7	10	46	С.
13.	8	10	7	6	10	41	С.
14.	10	9	7	7	5	38	Н.
15.	14	10	10	5	2	41	С.
16.	7	4	5	6	7	29	Н.
17.	9	10	10	8	10	47	С.
18.	5	6	4	0	0	15	Д. Н.
19.	5	4	2	2	4	17	Д. Н.
20.	12	14	8	10	8	52	С.
21.	6	8	6	4	0	24	Н.
22.	3	4	2	3	2	14	Д. Н.
23.	10	8	8	0	0	26	Н.
24.	15	16	16	10	12	69	Д. В.
25.	12	14	10	8	8	52	С.
26.	7	6	4	4	5	16	Д. Н.
27.	4	2	2	6	2	16	Д. Н.
28.	10	6	6	5	4	31	Н.
29.	8	8	6	7	7	36	Н.
30.	7	8	6	7	7	35	Н.
31.	11	13	10	9	11	54	С.
32.	8	7	7	6	9	37	Н.
33.	7	6	5	4	5	27	Н.
34.	6	6	5	5	6	28	Н.
35.	9	9	7	6	8	39	Н.
36.	10	9	9	8	11	47	С.
37.	16	17	14	12	15	74	Д. В.
38.	14	12	12	10	12	60	Д. В.
39.	16	15	15	14	16	76	Д. В.
40.	14	16	16	14	15	75	Д. В.
41.	16	15	14	14	16	75	Д. В.
42.	7	8	7	6	8	36	Н.

№	Бали					Σ	Рівень
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистий простір		
43.	3	2	2	2	3	12	Д. Н.
44.	6	4	4	3	5	22	Н.
45.	15	15	13	14	15	72	Д. В.
46.	10	11	9	10	12	42	С.
47.	16	16	14	13	15	74	Д. В.
48.	15	16	13	13	14	71	Д. В.
49.	10	10	8	7	9	44	С.
50.	8	8	6	7	8	37	Н.
51.	15	16	10	11	14	66	Д. В.
52.	9	7	6	6	8	36	Н.
53.	12	11	9	10	12	54	С.
54.	4	5	4	4	6	23	Н.
55.	8	8	6	6	8	36	Н.
56.	14	16	13	10	12	65	Д. В.
57.	10	12	10	11	10	53	С.
58.	13	13	12	11	10	59	С.
59.	4	4	3	0	2	13	Д. Н.
60.	15	15	14	13	12	69	Д. В.
61.	7	5	5	6	7	30	Н.
62.	10	11	9	9	9	48	С.
63.	12	13	8	7	9	49	С.
64.	4	4	3	3	4	18	Д. Н.
65.	9	9	7	7	9	41	С.
66.	3	2	0	2	2	9	Д. Н.
67.	9	10	7	7	7	40	С.
68.	15	15	14	13	14	71	Д. В.
69.	11	9	8	8	7	43	С.
70.	7	8	5	5	9	34	Д. Н.
	5,8	5,6	4,9	4,3	4,8	25,4	
5 курс							
1.	6	4	4	3	5	22	Н.
2.	15	15	13	14	15	72	Д. В.
3.	10	11	9	10	12	42	С.
4.	16	16	14	13	15	74	Д. В.
5.	15	16	13	13	14	71	Д. В.
6.	10	10	8	7	9	44	С.
7.	6	6	5	4	5	26	Н.
8.	8	6	4	4	6	28	Н.
9.	6	6	5	5	5	27	Н.
10.	8	3	0	0	0	11	Д. Н.
11.	6	5	0	0	0	11	Д. Н.
12.	7	7	5	4	6	29	Н.

№	Бали					Σ	Рівень
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистий простір		
13.	2	0	2	1	1	6	Д. Н.
14.	8	7	7	6	8	36	Н.
15.	10	11	9	8	10	48	С.
16.	8	7	7	6	9	37	Н.
17.	7	6	5	4	5	27	Н.
18.	6	6	5	5	6	28	Н.
19.	9	9	7	6	8	39	Н.
20.	10	9	9	8	11	47	С.
21.	17	16	14	12	15	74	Д. В.
22.	14	12	12	10	12	60	Д. В.
23.	15	16	15	14	16	76	Д. В.
24.	7	6	4	4	5	16	Д. Н.
25.	4	2	2	6	2	16	Д. Н.
26.	10	6	6	5	4	31	Н.
27.	8	8	6	7	7	36	Н.
28.	4	4	3	0	2	13	Д. Н.
29.	15	15	14	13	12	69	Д. В.
30.	7	5	5	6	7	30	Н.
31.	10	11	9	9	9	48	С.
32.	12	13	8	7	9	49	С.
33.	4	4	3	3	4	18	Д. Н.
34.	9	9	7	7	9	41	С.
35.	3	2	0	2	2	9	Д. Н.
36.	9	10	7	7	7	40	С.
37.	15	15	14	13	14	71	Д. В.
38.	3	2	2	2	3	12	Д. Н.
39.	6	4	4	3	5	22	Н.
40.	15	15	13	14	15	72	Д. В.
41.	10	11	9	10	12	42	С.
42.	16	16	14	13	15	74	Д. В.
43.	15	16	13	13	14	71	Д. В.
44.	10	9	9	8	11	47	С.
45.	16	17	14	12	15	74	Д. В.
46.	14	12	12	10	12	60	Д. В.
47.	16	15	15	14	16	76	Д. В.
48.	14	16	16	14	15	75	Д. В.
49.	16	15	14	14	16	75	Д. В.
50.	8	8	7	8	6	37	Н.
51.	7	10	7	6	5	35	Н.
52.	6	8	7	9	6	36	Н.
53.	10	8	7	10	10	45	С.
54.	2	2	1	3	4	12	Д. Н.

№	Бали					Σ	Рівень
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистий простір		
55.	17	16	14	15	15	77	Д. В.
56.	6	7	5	5	7	30	Н.
57.	5	6	4	4	6	25	Н.
58.	15	16	14	14	15	74	Д. В.
59.	13	13	10	10	11	57	С.
60.	10	11	9	8	9	47	С.
61.	6	5	0	0	0	11	Д. Н.
62.	7	7	5	4	6	29	Н.
63.	2	0	2	1	1	6	Д. Н.
64.	8	7	7	6	8	36	Н.
65.	10	11	9	8	10	48	С.
66.	6	6	4	4	5	25	Н.
67.	14	8	7	7	6	42	С.
68.	15	14	10	10	12	61	Д. В.
	5,9	5,6	4,6	4,4	5,1	25,6	

Додаток В**Класифікація показників за шкалами****«самовладання», «наполегливість», «індекс вольового самоконтролю»****методики вольового самоконтролю Ейдмана**

Рівень	Самовладання	Наполегливість	Індекс вольового самоконтролю
Дуже високий	10÷12	14÷15	19÷22
Високий	9	12÷13	18
Середній	7÷8	8÷11	13÷17
Низький	5÷6	6÷7	10÷12
Дуже низький	3÷4	3÷5	5÷9

Додаток Д

Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI, форма В)

Шкала I – невротичність – характеризує рівень невротизації особистості; високі оцінки відповідають вираженому невротичному синдрому астеничного типу із значними психосоматичними порушеннями.

Шкала II – спонтанна агресивність – дозволяє виявити та оцінити психопатизацію інтротенсивного типу; високі оцінки свідчать про підвищений рівень психопатизації, який створює передумови для імпульсивної поведінки.

Шкала III – репресивність – уможлиблює діагностування ознак, що характерні для психопатологічного депресивного синдрому; високі оцінки тут підтверджують наявність цих ознак в емоційному стані, у поведінці, у ставленні до себе і до соціального довкілля.

Шкала IV – дратівливість – дозволяє висновувати про емоційну стійкість; високі бали вказують на нестійкий емоційний стан зі схильністю до афективного реагування.

Шкала V – комунікабельність – характеризує як потенційні можливості, так і наявні формовияви соціальної активності; високі оцінки підтверджують існування вираженої потреби у спілкуванні і постійної готовності особи до її задоволення.

Шкала VI – врівноваженість – відображає стійкість особистості до стресу; високі оцінки свідчать про хорошу захищеність від впливу стрес-факторів у буденних життєвих ситуаціях, які базуються на впевненості у собі, оптимістичності та активності.

Шкала VII – реактивна агресивність – має на меті виявити наявність ознак психопатизації екстратенсивного типу; високі оцінки вказують на високий рівень психопатизації, який характеризується агресивним ставленням до соціального оточення і вираженим прагненням до домінування.

Шкала VIII – сором'язливість – фіксує схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, яке протікає за пасивно-захисним

типом; високі оцінки за шкалою відображають наявність тривожності, скутості, невпевненості, наслідками яких є труднощі у соціальних контактуваннях.

Шкала IX – відкритість – дає змогу охарактеризувати ставлення особи до найближчого соціального довкілля і визначити рівень самокритичності; високі оцінки виявляють прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з навколишніми людьми при високому рівні самокритичності; оцінки за цією шкалою можуть в тією чи іншою мірою сприяти аналізу відвертості відповідей респондента, що відповідає шкалі «неправдивість» інших опитувальників.

Шкала X – екстраверсія-інтроверсія: тут високі оцінки вказують на виражену екстравертованість особистості, низькі – на явну інтровертованість.

Шкала XI – емоційна лабільність: високі оцінки підкреслюють нестійкість емоційного стану, яка виявляється у частих змінах настрою, підвищеному збудженні, дратівливості, недостатній саморегуляції, а низькі – характеризують не лише високу стабільність емоційного стану як такого, а й хороше вміння володіти собою.

Шкала XII – маскулізм-фемінізм: високі оцінки свідчать про протікання психічної діяльності переважно за чоловічим типом, низькі – за жіночим.

Додаток Е

Каліфорнійський особистісний опитувальник

Шкала самоприйняття (Sa) відображає здатність людини цінувати свої риси, індивідуальні особливості; високі бали тут свідчать про спроможність приймати себе, впевненість, хорошу регуляцію мотиваційної сфери, відсутність значних внутрішніх конфліктів, здатності приймати на себе відповідальність і надавати змогу іншим працювати поруч.

Шкала емпатії (Em) характеризує здібність людини розуміти почуття та установки інших людей; високі бали фіксують сприйнятливість, здатність швидко реагувати на соціальні нюанси, дружелюбність.

Шкала гнучкості (Fx) вказує на спроможність адаптуватись, швидко пристосовуватися до будь-яких змін.

Шкала «психологічний склад розуму» (психологічна спрямованість (Py)) діагностує налаштованість особи на продуктивну взаємодію з навколишніми, її здатність відчувати інших, швидко реагувати на різні соціальні нюанси, брати відповідальність на себе.

Шкала толерантності (To) оцінює дипломатичність, прагнення контактувати, терпимість, готовність і спроможність завойовувати довіру інших людей, здатність вести конструктивний діалог.

Додаток Ж

Тренінг

«Формування професійної толерантності економістів» (основний зміст програми)

Пропедевтичний блок

Тема 1. Уявлення про толерантність.

Завдання: ознайомлення з поняттями «толерантність», «межі толерантності».

Дидактичні одиниці теми занять. Поняття «толерантність». Структура толерантності, компоненти толерантності. Значення толерантності.

Структура і методи роботи

1. Обговорення мети програми та занять.
2. Введення принципів роботи.
3. Знайомство.
4. Діагностика.
5. Психогімнастика: активізація інтелектуального потенціалу, вправи на згуртованість.
6. Робота в групах: «Визначення толерантності», обговорення проблеми.
7. Групова робота: «Характеристика толерантності».
8. Робота по групах: «Емблема толерантності».
9. Фасилітація: «Толерантність у роботі».
10. Міні-лекція: «Толерантність, її значенні, межі».
11. Групова дискусія.
12. Притча про змію.
13. Групова робота: «Моя толерантність».
14. Командна гра: «Червоний-синій».
15. Притча про зірку.
16. Рольова гра.
17. Групова дискусія про можливості виходу із конфліктної ситуації.
18. Шерінг.

Самопізнавальний блок

Тема 2. Самопізнання.

Завдання: розвиток здатності до самоаналізу, саморозвитку, оволодіння навичками практичного самопізнання, ведення позитивного внутрішнього діалогу, подолання психологічних бар'єрів.

Дидактичні одиниці теми занять. Самооцінка, самопізнання, саморозвиток

Структура і методи роботи

1. Обговорення мети занять.
2. Психогімнастика: активізація інтелектуального потенціалу, вправи на згуртованість у групі.
3. Робота в групах. «Спокій ... можливий лише за умови, коли розум наближується до повної самосвідомості і самопізнання», обговорення проблеми.
4. Міні-лекція: «Самоприйняття – важливий крок на шляху до толерантності».
5. Групова дискусія.
6. Притча
7. Командна гра «Асоціації», обговорення.
8. Групове заняття «позитивні та негативні якості».
9. Експертна робота: «Експертиза толерантності».
10. Рольова гра «Комісійний магазин»
11. Групова дискусія: «Як пізнати себе».
12. Релаксація: «екран внутрішнього бачення».
13. Групове заняття «позиція»
14. Шеринг.

Гуманістичний блок

Тема 3. Гуманність

Завдання: розвиток здатності до співчуття та співпереживання.

Дидактичні одиниці теми занять: Розуміння та прийняття іншого як важливий компонент толерантності. Емпатія. Толерантна взаємодія.

Структура та методи роботи

1. Обговорення мети занять.
2. Психогімнастика: активізація інтелектуального потенціалу, вправи на згуртованість у групі.
3. Міні-лекція: «Зрозуміти та прийняти».
4. Групова дискусія.
5. Притча «Осколки доброти».
6. Групова гра «Колаж».
7. Рольова гра «Розмова з клієнтом», обговорення.
8. Гра «Зрозумій мене».
9. Гра «Посланець».
10. Гра «Зрозумій, що я відчуваю», обговорення.
11. Групова дискусія: «Що допомагає мені зрозуміти іншого».
12. Робота в підгрупах: «Вміння розуміти».
13. Техніка «Поділ почуттів іншого».
14. Шеринг.

Асертивний блок

Тема 4. Асертивність

Завдання: оволодіння навичками впевненої поведінки, розвиток здатності не піддаватися маніпуляціям та емоційному тиску інших, вміння виражати свої бажання та потреби, усвідомлення важливості особистісних прав.

Дидактичні одиниці теми занять. Асертивність. Впевненість. Стійкість. Повага. Самоповага.

Структура та методи роботи

1. Обговорення мети занять.
2. Психогімнастика: активізація інтелектуального потенціалу, вправи на згуртованість у групі.
3. Фасилітація «Чи потрібно контролювати свої емоції?»

4. Міні-лекція «Впевненість, складова толерантності».
5. Групова дискусія.
6. Гра «Агресивний контакт», обговорення.
7. Вправа на розвиток вмінь і навичок аргументування під час дискусії.
8. Групова робота: «Згадайте ситуацію, коли ваші емоції керували вами, які були наслідки, що ви відчували в цей момент».
9. Процедура «Відповідь на агресію». Репетиція конструктивної відповіді на агресію та тиск.
10. Вправа «Невпевнені, впевнені і агресивні відповіді».
11. Притча «Одна година твого часу».
12. Техніки відмови «Сказати «ні» без почуття вини»
13. Рольова гра «Неприємна людина».
14. Шеринг.

Додаток 3

Навчально-рольові ігри

1. Рольова гра «ПОКУПКА ПАКУВАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ».

В грі опрацьовуються навички обговорення ціни, послуг, умов угоди. Покупець представляє виробника подарункових товарів, який домовляється про постачання пакувального матеріалу на наступний рік. Особливе значення має якість, сервіс, а також те, що даний постачальник завжди характеризувався надійністю. Представник постачальника намагається продати товар за якомога більш високою ціною. Чи можливо знайти компромісне рішення?

2. Рольова гра «СПІЛЬНА ПОКУПКА УСТАТКУВАННЯ»

Малому підприємству, котре займається складанням та продажем автомобілів, терміново потрібне контрольно-налагоджувальне устаткування. Однак купити устаткування не вдається, оскільки остання коштує доволі дорого. Поруч із підприємством є продавець старих автомобілів. Він має невелику майстерню і, можливо, погодився б розділити витрати на придбання устаткування. Потрібно домовитися з ним про деталі можливої покупки.

3. Рольова гра «РЕМОНТ ЧИ ВИРОБНИЦТВО».

Два менеджери повинні домовитися про ремонт виробничого приміщення, що призведе до порушення виробничого процесу і великих затрат. Необхідно розробити такий план, який був би компромісом між витратами і підтримкою ефективної роботи.

4. Рольова гра «ОРЕНДА ВИРОБНИЧИХ ПРИМІЩЕНЬ».

Представник власника намагається обмежити використання орендованої площі і отримати вигідну платню. У орендатора в даний час є певні фінансові проблеми і він намагається домовитися про низьку ціну. Ця рольова гра дає можливість розвинути навички ведення нестандартних переговорів на прикладі домовленості про оренду виробничих площ.

5. Рольова гра «ОБІДНЯ ПЕРЕРВА».

Вам терміново потрібно потрапити до держслужбовця, у якого якраз обідня перерва і він сидить у себе в кабінеті та займається своїми приватними справами. Ви завтра відлітаєте і не знаєте, чи всі документи зібрані і правильно оформлені. Ви хотіли попаси на прийом до обіду, щоби під час обідньої перерви виправити можливі помилки. Однак ви запізнилися і обід от-от почався. Чи можливо переконати службовця прийняти вас?

6. Рольова гра «КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ».

На підприємстві майстру одного цеху потрібне устаткування для проведення техобслуговування перед інспекцією. Однак менеджер з виробництва не зміг вчасно передати устаткування майстрові. Назріває конфлікт. Як можна його уникнути?

Додаток К
Акти реалізації

ЗАТВЕДЖУЮ

Перший проректор ТНТУ
к.т.н., доц. Митник М.М.

« 19.08.2011р. »

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи
Шаюк Ольги Ярославівни
на тему «Психологічні особливості формування професійної
толерантності у майбутніх економістів»**

представленої на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія
у навчально-виховний процес Тернопільського національного технічного
університету імені Івана Пулюя

Довідка видана Шаюк Ользі Ярославівні, викладачу кафедри іноземних мов Тернопільського національного економічного університету в тому, що результати її дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук на тему «Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів» зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія впроваджені у навчально-виховний процес Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя при викладанні дисциплін «Організація праці менеджера» та «Управління персоналом» для здійснення діагностики рівня професійної толерантності студентів економічного профілю, проведення відповідної роботи із покомпонентного формування у студентів професійної толерантності, проведення комплексу заходів, спрямованих на її цілеспрямований розвиток.

Упровадження результатів дисертаційної роботи Шаюк О. Я. показало принципову адекватність і значну ефективність, а також практичну значущість роботи у процесі освітньої діяльності студентів, що якісно поліпшило ступінь досконалості складових і показників професійної толерантності майбутніх економістів.

Акт розглянуто і затверджено на засіданні кафедри менеджменту у виробничій сфері (протокол № 2 від 8.09. 2011р.).

Завідувач кафедри

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Кирич Н.Б.".

д.е.н. Кирич Н.Б.

Тернопільський національний економічний університет
Ternopil National Economic University

Lvivska Str. 11, Ternopil, 46020, Ukraine
 Tel./Fax +380 (352) 47 50 51
 E-mail: academ@tneu.edu.ua
 http://www.tneu.edu.ua

вул. Львівська, 11, Тернопіль, 46020, Україна
 Тел./факс +380 (352) 47 50 51
 E-mail: academ@tneu.edu.ua
 http://www.tneu.edu.ua

№ 126-24/2053
 На № _____ від _____

“03” 10 2011 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Шаук Ольги Ярославівни за темою «Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів» зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук у навчально-виховний процес Тернопільського національного економічного університету

Комісія у складі: голова комісії – проректор з науково-педагогічних роботи, кандидат фізико-математичних наук, доцент М. І. Шинкарик; проректор з питань гуманітарної освіти та виховання, кандидат економічних наук, доцент Б. П. Адамик, завідувач лабораторією психологічної служби університету, кандидат психологічних наук Т. Л. Надвинична, цією Довідкою засвідчує, що результати вищеназваної дисертаційної роботи були впроваджені протягом 2009-2011 навчальних років в освітній процес факультетів економіки та управління, банківської справи та аграрної економіки і менеджменту. Вибірка становила 560 осіб на констатувальному етапі експерименту і 208 осіб на формуальному, з яких 45 осіб брали участь у психологічному тренінгу із формування професійної толерантності.

Впровадження групи експериментальних умов (тренінг, навчально-рольові ігри, кредитно-модульна система) здійснювалось за окремою оргдіяльнісною програмою, що передбачала щомісячну поетапну зміну умов паритетної освітньої співпраці викладача і студентів. Перший і заключний контрольні зрізи здійснені за

такими методиками: «Опитувальник термінальних цінностей» (ОТеЦ) І. Г. Сеніна – для вивчення термінальних цінностей; методика вимірювання мотивів і мотивації Мільмана – для діагностики мотиваційної структури; Каліфорнійський особистісний опитувальник і тест-опитувальник вольового самоконтролю Є. В. Ейдмана – для визначення емоційно-вольового компонента толерантності; «Стратегії самоствердження особистості» (ССО) Є. П. Нікітіна, Н. Є. Харламенкової – для вивчення конативного компонента толерантності; методика «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А. В. Карпова – В. В. Пономарьової – для поглибленого аналізу рефлексивного компонента толерантності, а також авторською методикою «Повнота розуміння толерантності» – для дослідження когнітивного компонента толерантності. Це дало змогу аргументувати наявність істотного покомпонентного зростання рівня толерантності у студентів економічного профілю.

Обґрунтовані в дисертації психологічні особливості формування професійної толерантності у студентів-економістів використані як викладачами низки кафедр, так і працівниками психологічної служби університету. Крім того, практична значущість названої роботи полягає в розробці й апробації програми «Тренінг толерантності для студентів-економістів», у збагаченні психодіагностичним інструментарієм дисциплін «Соціологія», «Психодіагностика», «Психологія відповідальності», «Психологія».

Голова комісії:
проректор з науково-педагогічної роботи,
к. ф.-м. н., доцент

М. І. Шинкарик

проректор з питань гуманітарної освіти та виховання,
к. е. н., доцент

Б. П. Адамик

завідувач лабораторією психологічної служби університету,
к. психол. н.

Т. Л. Надвична